Sungur Savran

ÜÇÜNCÜ BÜYÜK DEPRESYON

Kapitalizmin Alacakaranlığı

Yordam Kitap

Sungur Savran

Lisans eğitimini siyasal bilim, doktorasını iktisat dallarında yaptı. 1973-83 arasında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde önce asistan, daha sonra yardımcı doçent olarak görevde bulundu. 1983'te YÖK'ü ve 1402 sayılı yasaya dayanılarak çeşitli öğretim üyelerine işten el çektirilmesini protesto ederek üniversitedeki görevinden ayrıldı. Değişik zamanlarda yurtdışında çeşitli üniversitelerde araştırma ve misafir öğretim üyeliği yaptı. Birçok sendikanın işçi eğitim programlarına ve kitle örgütlerinin eğitim faaliyetlerine eğitmen olarak katkıda bulundu. *Yapıt*, *Onbirinci Tez*, *Sınıf Bilinci* dergilerinde yayın kurulu üyeliğinde bulundu. *Özgür Gündem* geleneğinde yayınlanmış çeşitli gazetelerde uzun süre düzenli köşe yazıları yazdı (1993-2004). *Gerçek* gazetesi ve *Devrimci Marksizm* dergisi yayın kurulu üyesi, Devrimci İşçi Partisi Genel Başkanıdır.

Yayınlanmış kitapları şunlardır:

Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri-1 (Kardelen, 1992; Yordam Kitap, 2010 ve 2011).

Avrasya Savaşları (Belge Yayınları, 2001).

Kod Adı Küreselleşme (Yordam Kitap, 2008 ve 2011).

Kapital'in İzinde (Nail Satlıgan ve E. Ahmet Tonak'la birlikte, Yordam Kitap, 2012).

Dünya Kapitalizminin Krizi (Nail Satlıgan ile birlikte, der., Alan Yayıncılık, 1987; 2. basım, Belge Yayınları, 2009).

The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey ve *The Ravages of Neo-Liberalism: Economy, Society and Gender in Turkey* (Neşecan Balkan ile birlikte, der., her ikisi de Nova Science Publishers, 2002) başlıklı derleme kitaplar yayınlamıştır. Son iki kitabın Türkçeleri 2004 yılında Metis yayınları tarafından iki cilt olarak *21. Yüzyılda Türkiye* başlığı altında yayınlanmıştır.

Üçüncü Büyük Depresyon

Kapitalizmin Alacakaranlığı

Sungur Savran

Yordam Kitap: 198 • **Üçüncü Büyük Depresyon** • Sungur Savran
ISBN-978- 6 5-4836-50-5 • *Düzeltme:* Tuğçe Turcan • *Kapak Tasarım:* Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım:* Kasım 1013
© Sungur Savran, 2013; © Yordam Kitap, 2013

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: Pasifik Ofset Ltd. Şti. (Sertifika No: 12027)
Cihangir Mah. Güvercin Caddesi NO: 3/1 Baha İş Merkezi A Blok
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

Üçüncü Büyük Depresyon

Kapitalizmin Alacakaranlığı

Marx'ın sermayenin hareket yasalarına tuttuğu
göz kamaştırıcı ışığı en çok paylaştığım insana,
Marksizmi bir kuyumcu titizliğiyle,
ustalığıyla, maharetiyle işleyen
40 yıllık arkadaşıma, yoldaşıma
Nail Satlıgan'a
(3 Temmuz 1950 - 28 Nisan 2013)

İÇİNDEKİLER

Giriş

Kriz, Devrim, Faşizm 11

Bir Depresyondan Ötekine Dünya

Bölüm 1
Kapitalist Üretim Tarzında Krizler 27

Bölüm 2
Marksist Kriz Teorisine Giriş 33

Bölüm 3
Krizin Tarihsel Arka Planı 45

Bölüm 4
Kriz Karşısında Burjuva Düşüncesi 57

Bölüm 5
30 Yıl Krizi 67

Bölüm 6
Atomizasyon 81

21. Yüzyılın Depresyonu

Bölüm 7
30 Yıl Krizinden Üçüncü Büyük Depresyon'a 99

Bölüm 8
Depresyonun İç Tarihi 108

Bölüm 9
Zincirin Zayıf Halkası: Avrupa Birliği 119

Bölüm 10
Üstyapıda Deprem 126

Bölüm 11
Günümüz Büyük Depresyonunun Özgül Yanları 135

KAPİTALİZMİN ALACAKARANLIĞI

Bölüm 12
Kapitalist Kriz mi, Kapitalizmin Krizi mi? 145

Bölüm 13
Teorik Çerçevenin Sınanması: Geçmişin Mirası 151

Bölüm 14
Teorik Çerçevenin Sınanması: Günümüz Krizi 157

EKSİK TÜKETİMCİLİĞE VE KEYNESÇİLİĞE REDDİYE

Bölüm 15
Solda Keynesçi İçtihat 167

Bölüm 16
Düzenleme Okulu'nun Kapitalizmi Okuyuşu 171

Bölüm 17
Eksik Tüketim Teorisi ve Marksizm 180

Bölüm 18
Fordizm ve "Kitle Tüketimi" 202

Bölüm 19
Keynesçilik, "Refah Devleti", Sendikal Düzen 216

Bölüm 20
Marx, Schumpeter, Keynes 231

TÜRKİYE'DE KRİZLER

Bölüm 21
Dünya Ekonomisi, Ulusal Ekonomi, Krizler 243

Bölüm 22
30 Yıl Krizinde Türkiye 250

Bölüm 23
2001 Krizi 263

Bölüm 24
Üçüncü Büyük Depresyon'da Türkiye Ekonomisi 271

Bölüm 25
Türkiye Kapitalizminin Krizleri: Genel Sonuçlar 288

SONUÇ

Şarlo L'si, Komünizmin K'si 299

Giriş

Kriz, Devrim, Faşizm

"Şayet bu anlaşmayı başaramazsak Pazartesi günü 'ekonomi' diye bir şey kalmaz."

Ben Bernanke, Eylül 2008
(ABD Merkez Bankası Federal Reserve'ün Başkanı)[1]

İspanya'nın başkenti Madrid'in ünlü müzesi Prado, 2013 Ekim ayı başında 11 boş kadro için ilan veriyor. Başvuru sayısı 18.700! Nedeni belli: İspanya'nın işsizlik oranı halen yüzde 26,5. 19-25 yaş arası gençler için bu oran yüzde 60'a yaklaşıyor![2]

Yunanistan'da 2013 yılının birinci çeyreğinde (ilk üç ayında) hane halkı harcanabilir geliri 2012'nin aynı dönemine göre yüzde 6,2 geriliyor.[3] Toplam olarak dünya ekonomik kri-

1 Ben Bernanke bu sözü 2008 Eylül ayında yaşanan büyük finans krizi üzerine yapılan bir uzun metraj konulu film olan *Too Big to Fail*'de ABD Hazine (Maliye) Bakanı Henry Paulson ile birlikte ülkenin finans sistemini uçurumdan kurtarmak amacıyla bütün büyük bankaların CEO'larıyla pazarlıklar yürütmekte oldukları bir anda söylüyor. Film kurmaca olduğu için Bernanke'nin bu sözü gerçekten söyleyip söylemediğini bilemeyiz. Ancak hem film başka olaylara çok sadık kaldığı için, hem de bu dönem hakkında birçok belgesel kitap yazıldığı için bu sözlerin gerçekten söylenmiş olması çok muhtemeldir. Her halükârda, söylenmiş olsa da olmasa da, bu söz gerçeğin ta kendisine işaret ediyor.

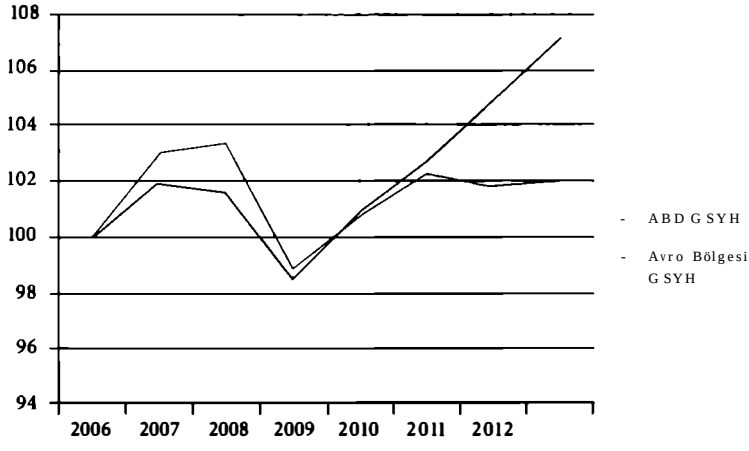
2 *The Economist*, 12 Ekim 2013, s. 25 ve 92.

3 *Kathimerini*, 25 Ekim 2013, http://ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsite2_1_25/07/2013_511156.

zinin başladığı 2008 Eylül'ünden bu yana harcanabilir gelirde yüzde 29'luk bir düşüş var. Yani ailelerin gelirleri beş yılda ortalama olarak neredeyse üçte bir azalmış durumda. Bunun en önemli nedenlerinden biri de işsizlikteki gelişme. 2008'de işsizlik yüzde 7,8 iken günümüzde yüzde 27,9![4]

Bu iki ülkenin durumu aslında avro bölgesinin bütününün son beş yılda yaşadığı büyük krizin uç ifadesi. Avro bölgesinin 17 ülkesinin toplam GSYH'sı, bugün 2008 düzeyinin altındadır. ABD'de ise durum biraz daha iyi. Beş yılda toplam yüzde 3 civarında bir büyüme elde edilmiş durumda (Şekil 1).[5]

Şekil 1

ABD'nin kamu borcu 2007'de 9 trilyon doların altında iken günümüzde 17,5 trilyon dolara erişmiş durumda. Yani altı yılda iki katına yükselmiş (Bkz. Şekil 1).[6] Bu sadece federal devletin

4 *Cumhuriyet*, 24 Ekim 2013, s. 11.

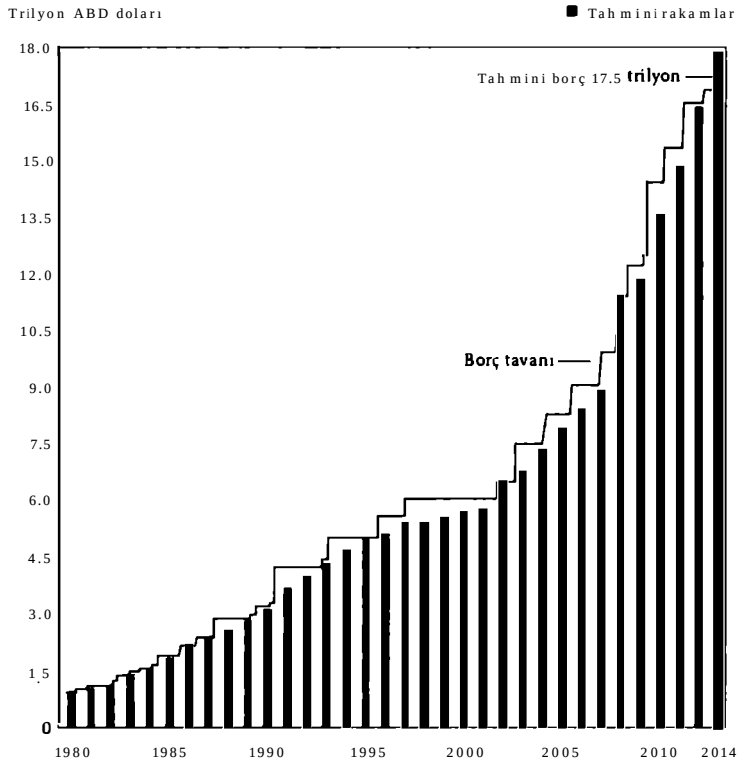
5 Paolo Manasse, "Eurozone Crisis: It Ain't Over Yet", http://www.creditwritedowns.com/2013/01/eurozone-crisis-it-aint-over-yet.html.

6 http://www.bbc.co.uk/news/business-24209622.

borcu. Onun yanı sıra eyaletler ve belediyeler de boğazlarına kadar borca batmış durumda. ABD otomotiv sanayisinin tarihi merkezi Detroit'in belediyesinin 2013 yılı içinde iflası, bu genel durumun sadece uç bir ifadesi oldu.

Şekil 2

ABD Borcu ve Borç Tavanı

ABD elbette borçlulukta yalnız değil. Orada borcun GSYH'ye oranı yüzde 100'ü yeni geçiyor. Avrupa'da bu vakayi adiyeden. Halen İtalya'da yüzde 133, Portekiz'de yüzde 131, İrlanda'da yüzde 127. Yunanistan'da üç yıllık kemer sıkma ve

bir miktar borcun silinmesine ("saç traşı") rağmen yüzde 169! Japonya'da ise yüzde 250'ye yaklaşıyor![7]

Ortada açık bir durum var. Dünya ekonomisinin ağır topları ABD, Avrupa Birliği ve Japonya, bir yandan ekonomik durgunluk içinde kıvranır ve birçoğu halklarına ağır kemer sıkma programları dayatırken, bir yandan da gittikçe daha fazla borç batağına batıyorlar.

Bu süreçte dönüm noktası bundan beş yıl önce 15 Eylül 2008'de Wall Street'in beş büyük yatırım bankasından biri olan Lehman Brothers'ın iflası oldu. ABD ekonomisi, 2007 yazından itibaren konut değerlerinin düşmeye başlaması ile birlikte zaten bir sendeleme yaşamıştı. Ama krizin bütün ülkelere yayılması ve dünya ekonomisinin uçurumun dibine gelmesi Lehman Brothers ile birlikte oldu. Bu yüzden, bazı gözlemciler krizi 2007 yazından itibaren başlatıp altıncı yılını doldurduğunu söyleseler de biz krizin başlangıç anını 15 Eylül 2008 olarak görüyoruz.

Lehman Brothers'ın iflası ile birlikte ABD'nin ve ileri kapitalist dünyanın bütün finans sistemi uçurumun eşiğine geldi. Bankalar kredi vermeyi durdurmuşlardı. Kimse kimseye güvenmiyordu. Finans piyasaları kilitlenmişti. Dev kuruluşlar, domino taşları gibi, ardı ardına çökmenin eşiğine geldiler. ABD'de mortgage (konut kredisi) piyasasının merkez bankası gibi çalışan Freddie Mac ve Fannie Mae ile dünyanın en büyük sigorta şirketi AIG bunların en çarpıcıları idi. Britanya'da Northern Rock adlı banka zaten çökmüştü. O aşamada dünyanın en büyük bankası konumunda olan ve kraliçenin de hissedarı olduğu Royal Bank of Scotland iflasın eşiğine geldi. Kıta Avrupa'sı birçok banka ve finans kurumu aynı duruma düştü. Dünya kapitalizmi tarihinin en büyük finansal çöküşlerinden ("crash") biri ile karşı karşıyaydı.

7 *Cumhuriyet*, 24 Ekim 2013, s.11.

Neredeyse otuz yıldır "serbest piyasa"nın erdemlerine koro halinde yüksek sesle övgüler düzen, kamu mülkiyetini aşağılayarak özelleştirmeleri bir kurtuluş olarak sunan, devlet müdahalesini kötüleyen, para basmayı yerden yere vuran uluslararası burjuvazi, bütün temsilcileriyle hızla yeni duruma adapte oldu. ABD'de Federal Reserve, Britanya'da Bank of England, kıta Avrupa'sında Avrupa Merkez Bankası, Japonya'da Japonya Bankası hızla faiz oranlarını düşürdüler. Federal Reserve'ün politika faizi 2007-2008'de yüzde 5,25 iken birkaç ay içinde yüzde 0,25'e geriledi. Düşük faiz oranı kendi başına yeterli olmayacağı için bütün ülkeler Japonya'nın 1990'dan beri yaşadığı depresyon içinde uygulamaya başladığı "Quantitative Easing" (Miktar Genişlemesi) adı verilen politikaya geçtiler. Federal Reserve her ay 85 milyar dolarlık Hazine Tahvili satın almaya başladı. Bunun anlamı piyasayı likiditeye boğmaktı. Buradaki iki yüzlülük çarpıcıydı. On yıllarca para basmayı aşağılamış burjuva kurumları şimdi buna başka ad veriyor, tükürdüklerini yalamakta olduklarını halktan saklamaya çalışıyorlardı.

Para politikası alanında yapılanlar yeterli olmayacaktı. Bütün ülkelerde banka kurtarma operasyonları başlatıldı. ABD'de yukarıda sözü edilen ve zaten yarı yarıya kamu kuruluşları olan mortgage piyasası devleri Freddie Mac ve Fannie Mae tamamen kamulaştırıldı. Sigorta devi AIG'nin ve bir dizi bankanın büyük miktarda hissesi devlet hazinesi tarafından satın alındı. Britanya'da Royal Bank of Scotland pratikte kamulaştırılmış oldu. Burada da aynen para basma işinde olduğu gibi, ikiyüzlülük hâkimdi. Kamulaştırma denmiyordu, hisselerin devlet tarafından satın alınması deniyordu. Her ülke banka kurtarmaya yüz milyarlarca dolar ayırdı. ABD'de buna temel olan 760 milyar dolar tutarındaki TARP ("Troubled Assets Recovery Program-Sorunlu Varlıkları Kurtarma Programı) yasasının Kongre'den geçmesi son derecede güç oldu. Büyük

halk kitleleri perişan durumda iken, bir yıldır birçok insan evi bankalar tarafından hacze tâbi tutularak sokağa bırakılmışken, sadece bankaları kurtarmak için yüz milyarlarca doların kullanılması halk kitleleri arasında büyük tepki yaratacağından, doğası gereği halka daha yakın olan Temsilciler Meclisi, ilk oylamada yasayı reddetti. Ancak o dönemde başta olan George W. Bush yönetiminin Kongre'ye "ekonomi çöker" şantajı ile o aşamada seçim kampanyasına başlamış olan bir sonraki "solcu" başkan Barack Obama'nın desteği, programın biraz makyajla ikinci oylamada kabul edilmesini sağladı. Şayet bu gerçekleşmeseydi, tam da Bernanke'nin dediği gibi, "'ekonomi' diye bir şey kalmaz"dı!

Ama para politikasındaki radikal değişiklik yeterli olmadığı gibi, banka kurtarma operasyonları de yeterli olmadı. Çünkü bu iki önlem sayesinde uluslararası finans sistemi kilitlenmeyi aşmış, uçurumun kenarından dönmüştü, ama dünya ekonomisi bir bütün olarak büyük bir sarsıntı yaşıyordu. Dünya çapında toplam üretim İkinci Dünya Savaşı döneminden beri ilk kez daralıyordu. Tabii Çin, Hindistan ve benzeri ülkelerde büyüme iki haneli rakamlardan tek haneye düşmüş olsa da hâlâ hatırı sayılır derecede yüksek olduğu için ortalama yükseliyordu; yoksa ileri kapitalist ülkelerde düşüş çok daha yüksekti. Bu yüzden, para ve finansal kurtarma dışında maliye politikasında da otuz küsur yıldır aşağılanmış olan Keynesçi genişleme politikaları uygulanmaya başlıyordu. 2009 Ocak ayında başa gelen Obama yönetiminin ilk işlerinden biri 860 milyar dolar tutarında bir mali destek paketini Kongre'den geçirmek olacaktı. Bütün dünyada ve bu arada Türkiye'de, kamu harcamalarının arttırılmasının yanı sıra, özel talepteki düşüşü durdurmak için yaygın vergi indirimi önlemleri uygulanıyordu.

2008 sonbaharı ve sonrası, ortaya çıkmış olan ekonomik krizin dünyada ve Türkiye'de yoğun olarak tartışıldığı bir

dönem oldu. Düzenin iktisatçıları (ekonomistleri) ortaya çıkan durumun analizini finans alanı ile sınırlamaya çalıştılar. Krizin adını "küresel finans krizi" olarak koydular. Bugün beş uzun yıl ve reel ekonomide (yani üretim faaliyetlerinde) yukarıda göstergelerine kısaca değinilen ciddi durgunluktan sonra bile, kendisi iktisatçı olmayan sayısız insan, o terminolojinin etkisi altında sanki sadece finans dünyasında bir kriz varmış gibi, "küresel finans krizi"nden söz ediyor. Biz ısrarla bunun basit bir "finans krizi" olmadığını, köklerinin (bu kitap boyunca ortaya konulacağı gibi) ekonominin bütününde, özellikle de üretim alanında uzun süredir süregelmekte olan çelişkilerde yattığını vurguluyorduk.

Bundan daha da ciddi olarak, düzen iktisatçıları krizin "geçici bir düzeltme" olduğunu, kısa süre içinde atlatılacağını, uzun ve çok büyük bir kriz beklenmemesi gerektiğini büyük bir özgüvenle ileri sürüyorlardı. Özgüvene safiyetin eşlik edip etmediği belli değildi, çünkü düzen iktisatçılarından çoğu epeyce müreffeh hayat tarzlarını bankalar, büyük şirketler, borsa şirketleri ile sermayenin meslek örgütlerine danışmanlıktan kazandıkları için tekneyi fazla sallamak istemiyor, olumsuz saptamaların piyasalarda paniği besleyip durumu daha da kötüleştirmesinden çekiniyorlardı. Yani gözlemci idiler, ama ortada açık bir çıkar çatışması vardı.[8] Biz 2008'de yaşanan finansal çöküşün ("crash") 1970'li yılların ortalarından beri birikmekte olan çelişkilerin,

8 Burada açık yüreklilikle sosyalist, Marksist iktisatçılar için de bu tür bir "çıkar çatışması" olduğunu teslim edelim. Bizler de "tarafsız" bilim insanları değiliz. Tartışılan konu ile ilgili olarak iki bakımdan "çıkarımız" olduğu söylenebilir. Birincisi, krizin gidişatına dair öngörülerimiz kapitalizmin zaaflarını ve kötülüklerini teşhir etme motivasyonumuzdan ayrı düşünülemez. İkincisi, krizin etkileri konusunda işçi sınıfının ve geniş emekçi kitlelerin korunması bizim için önceliklidir. Bu iki kaygı yukarıda sözü edilen ve düzen iktisatçılarının analizlerinde cüzdan ve banka hesaplarından bağlı oldukları sermayenin çıkarlarını göz önüne almalarıyla eşit düzeyde görülüyorsa bu kitap da önyargılı bir kitap olarak okunabilir.

finans dünyası ile reel ekonomi arasında muazzam bir eşitsiz gelişmenin ürünü olduğu temeline yaslanarak bu krizin yıllarca sürecek bir depresyon olduğunu öne sürüyorduk.

Düzenin iktisatçılarının krizle ilgili tavırlarında dikkat çeken üçüncü davranış tam da bu depresyon meselesi ile ilgiydi. Burjuvazinin emrindeki iktisatçılar, sanki bir merkezden emir almışlar gibi, ısrarla "depresyon" kavramını kullanmaktan kaçınıyorlardı. Bilindiği gibi, en basit biçimde tanımlandığında "depresyon" (ya da eskiden daha sık kullanılan deyimle "buhran") geçici, bir-iki yıllık, hatta daha kısa durgunluk ve resesyonlardan (yani ekonominin daralmasından) farklı olarak, uzun yıllar süren, ekonomide ve insanların hayatında büyük sarsıntılar yaratan ekonomik krizler için kullanılan bir kavramdır. Federal Reserve'ün bir önceki başkanı ünlü Alan Greenspan 2008'de başlayanın yüz yılda bir görülen bir kriz olduğunu söylemişti gerçi. Bu krizin 1930'lu yıllardan beri yaşanan en derin kriz olduğu da yaygın biçimde söyleniyordu. Ama 1930'lu **yıllardan beri** en derin demek, 1930'lu **yıllar kadar** derin demek değildi. İşte "depresyon" kelimesi kullanılırsa bu itiraf edilmiş olacaktı. 1930'lu yıllarla bugünkü krizi aynı kategoriye yerleştirmek ise hem "yatırımcılar" nezdinde paniği arttırabilir, "güven endeksi"nde bir düşüşle sonuçlanabilirdi, hem de kapitalizmin prestijini dünya çapında halk kitlelerinin gözünde epeyce bir sarsabilir, Marksistlere propaganda malzemesi verebilirdi. Dolayısıyla kimse "depresyon" kelimesini ağzına almıyordu. Ortada bir siyasi parti yokken burjuva iktisatçılarının bu konuda "demokratik merkeziyetçilik" ilkesini gayet tutarlı bir şekilde uygulamaları doğrusu şayanı takdir bir davranıştı!

Durumun tuhaflığı herkesin dikkatini çekiyordu. Kriz "yüz yılda bir yaşanan" türden bir kriz ise, basit bir resesyon olamazdı. Ama kimse de başka bir isim takmıyordu yaşanana.

Burada okuyucunun izniyle, yaşadığımız bir küçük deneyimi aktarmak isteriz. 2009 başlarında olmalı, bir gün BBC televizyonunun gece yarısı verdiği ekonomi ağırlıklı ana haber bültenini açtık. Bir CEO kriz hakkında konuşuyordu. Konuşmanın bir noktasında bir türlü açık konuşamamanın ezikliğiyle İngilizcede tipik olarak kullanılan bir söyleyişle, "biliyorum" dedi "d'yle başlayan kelimeyi (İngilizce "the d-word") telaffuz etmememiz gerekiyor." İngiliz mizah duygusu ile "depresyon" yasağını delmenin sapkın bir yolu!

Sonunda İMF'nin o dönemki başkanı Dominique Strauss-Kahn "Büyük Resesyon" buyurdu! Bir yarı yol çözümü idi bu. Depresyon değildi ama basit bir resesyon da değildi yaşanan. Büyük harflerle yazılan "Büyük Resesyon"du. Anglosaksonların kullandığı deyimle "kasvetli bilim" iktisatçılık mesleğinde mutabakat şimdilik bu kelime üzerinde gibi görünüyor. Aşağıda meslek içinde büyük prestij sahibi bazı iktisatçıların "depresyon" kavramına başvurduklarını göreceğiz, ama onlar azınlık.

Biz, daha ilk günden bu krizin bir "Büyük Depresyon" olduğu kanaatimizi, düşüncelerimizi ifade ettiğimiz bütün ortamlarda, yazılarımızda, demeçlerimizde, panellerde, televizyonda, sendika toplantılarında dile getirdik.[9] Bunun anlamı, içinden geçmekte olduğumuz krizin, kapitalizmin daha önce yaşamış

9 Bunun için 2008 yılı içinde çeşitli mahreçlerde yayınladığımız yazılara bakılabilir: "Ekonomik Krize Karşı Sınıf Yığınağı Gerek", ilk yayınlandığı mahreç: Mavi Defter sitesi, 11 Şubat 2008, http://www.sendika.org/2008/02/ekonomik-krize-karsi-sinif-yiginagi-gerek-sungur-savran-mavi-defter/ ; "Marx mı Haklıydı, Bernstein mı?", *İşçi Mücadelesi*, Şubat 2008; "Kriz Var mı, Yok mu?", İşçi Mücadelesi sitesi, 19 Temmuz 2008, http://www.iscimucadelesi.net/index.php?option=com_content&task=view&id=355&Itemid=45; "Amerika'ya Bu Kış Komünizm Geliyor", *BirGün*, 20 Eylül 2008; "'Tarihin Sonu'nun Sonu", ilk yayınlandığı mahreç: Mavi Defter sitesi, 1 Ekim 2008, http://www.iscimucadelesi.net/index.php?option=com_content&task=view&id=412&Itemid=1; "Amerika'ya Bu Kış Komünizm Gelmiyor", *Radikal 2*, 19 Ekim 2008; "Marx Ne Demişti ki?", ilk yayınlandığı mahreç: Mavi Defter sitesi, 3 Kasım 2008, http://www.sendika.org/2008/11/marx-ne-demisti-ki-sungur-savran-mavidefter/; "'Keynesçi Refah Devleti' Düşleri", *İşçi Mücadelesi*, Kasım 2008.

olduğu krizlerin hepsinden daha ciddi ve derin olduğu idi. İkisi hariç. Onlara da yaşandıklarında Büyük Depresyon adı uygun görülmüştü. Biri 19. yüzyılın sonunda bir çeyrek yüzyıl boyunca yaşanmıştı, öteki ise 1930'lu yıllarda başlamış ve ta 1940'lı yılların ikinci yarısına kadar devam etmişti. Bu yüzden içinde geçmekte olduğumuz kriz "Üçüncü Büyük Depresyon"du.

Krizin başlamasından beş yıl sonra var olan tablonun bu teşhisi fazlasıyla doğrulamış olduğu kanaatindeyiz. Bu **tartışma bitmiştir.** Şimdi tartışma başka bir düzeydedir: 1930'lu yıllarla özdeşleştirilen İkinci Büyük Depresyon ilkinden daha ağır ve derindi. Üçüncü Büyük Depresyon, gerek süresi, gerek derinliği, gerekse etkilerinin ağırlığı bakımından İkinci'yi geride bırakacak mı, bırakmayacak mı? Bizim kanaatimiz böyle olacağıdır. Üçüncü Büyük Depresyon, çok büyük bir ihtimalle 1930'lu yılların krizinden daha ağır sonuçlar yaratacaktır. Bugüne kadar böyle olmadıysa bunun iki temel nedeni var.

Birincisi, kapitalist devletlerin 1930'lu yılların deneyiminden aldıkları dersle ekonominin dipsiz bir kuyuya düşmesini engellemek üzere aldıkları tedbirler. Yukarıdan beri saydığımız para politikası, banka kurtarma, maliye politikası ve daha sonra gelen bir dizi düzenleme tedbiri, ekonominin daha da derin bir krizle karşılaşmasını önlemekte geçici olarak sonuç sağlamıştır. Ama sadece geçici olarak. Çünkü bu kitap boyunca izah etmeye çalışacağımız gibi, Keynesçi para ve maliye politikaları bedelsiz olarak uygulanabilecek politikalar değildir. Bunların önünde her zaman sınırlar mevcuttur. Devlet müdahalesi kapitalist ekonominin işleyiş yasalarını ilga etmez, sadece tadilata uğratır, askıya alır, erteler. Ama derindeki çelişkiler çözülmediği sürece ekonominin yasaları sonunda kendilerini dayatacaktır. Öyleyse, bugün izlenmekte olan (ve son dönemde Japonya'nın daha da agresif biçimde uygulamaya başladığı) ucuz para ve açık finansmana dayalı kamu harcamaları politi-

kaları bir gün şu ya da bu biçimde sınırlarıyla karşılaşacaktır. Aşağıda görüleceği gibi, bu politikalar esasında krizin nedeni özelliği taşıyan birtakım çelişkileri, özel olarak da üretim alanında sorunlarını çözememiş bir kapitalizmin finans âleminde sanki sınırsız bir genişleme mümkünmüş gibi büyümesini yeniden üretmektedir. Öyleyse, ya bu politika bir gün terk edilecektir ya da devam ettirilmesinin maliyeti 2008'den de büyük bir finansal çöküş olacaktır.

İkinci neden, dünya kapitalizminin son dönem dinamikleri içinde yaşanan eşitsiz gelişmenin ürünüdür. Başta Çin ve bazı başka Asya ekonomileri olmak üzere, "yükselen piyasalar" olarak adlandırılan bir dizi ülke, 2008'de dünya ekonomisinde patlak veren sarsıntıdan elbette etkilenmişlerdir, ama göreli bir korunaklılık ile. 2008 sonrasında Çin, Hindistan, Brezilya ve bir dizi başka ülkenin büyüme hızları düşmüş olsa da, büyümeleri pozitif bölgede kalabilmiştir. Bu ülkelerin büyümesi başka bazı ülkelerde, özellikle hammadde üreticisi bir dizi ülkede (Avustralya'dan Rusya'ya, Şili'den Nijerya'ya) ihracat talebini arttırarak büyümenin negatif bölgeye düşmesini engellemiştir. Bütün bunların birikimli etkisi, ileri kapitalist ülkelerin krizinin derinliğini sınırlamak olmuştur. Hatta kapitalizmin sapık bir eğilimiyle, ileri ülkelerde düşük faiz oranları ve durgun yatırımlar dolayısıyla değerlenme alanı bulamayan sermayenin kısa vadeli yatırımlar biçiminde "yükselen piyasalar"a kayması dolayısıyla buralarda 2010 ve 2011 yıllarında büyüme yeniden baş döndürücü düzeylere yükselmiştir. Ne var ki, eşitsiz gelişme, bileşik gelişmeyi de içerir. Özellikle Avrupa Birliği ekonomisinin perişan durumu, ama bir bütün olarak da dünya ekonomisinin fay hatları bu sefer dönmüş ve "yükselen ekonomiler"i vurmuştur. Bundan sonra bu ekonomilerin de dünya ekonomisini canlandırmak yerine kendilerinin sarsıntıya girmesi beklenmelidir.

İşte bu iki nedenle ertelenen kriz, yakın gelecekte esas dinamiklerin kendilerini dayatması ile derinlik bakımından 1930'lu yılların ağırlığını bile geride bırakma eğilimine sahip olacaktır.

Büyük depresyonları kapitalizmin sıradan krizlerinden ayıran sadece krizin uzun yıllara yayılması ve ağır yaşanması değildir. Aynı zamanda krizin ardındaki çelişkilerin derinliği dolayısıyla, ekonomik süreçlerin kendi işleyiş mantığı içinde, büyük sarsıntılar yaşanmaksızın krize çözüm yollarının bulunamamasıdır. Başka şekilde ifade edecek olursak, büyük depresyonlar toplumsal hayatı en küçük hücresine kadar etkiler, politikada, ideolojide, kültürde, askerî ilişkilerde büyük sarsıntılar yaratır. Sınıflar arasındaki ilişkilerin ve güç dengelerinin radikal tarzda yeniden düzenlenmesi, burjuvazinin çıkarlarının şu ya da bu yöntemle işçi ve emekçi halk kitlelerine kabul ettirilmesi sağlanmadan krizi aşmak mümkün olmayacaktır. Bütün krizler burjuvazinin çıkarlarıyla işçi sınıfının çıkarlarını olağan zamanlardan daha çıplak biçimde karşı karşıya getirir, ama büyük depresyonlarda bu karşıtlık özel olarak şiddetli yaşanır, çünkü krizin derinliği her iki tarafın da neredeyse hayatta kalma dürtüsüyle kendi çıkarları için militanca mücadele etmesini gerektirir. Ekonomik kriz adım adım bir sosyal kriz doğurur.

Bunun için bir eğilim olarak büyük depresyon sınıf mücadelesini kışkırtır. Ancak ultra sol bir tavırdan, yani gerçekleri göz önüne almaksızın devrimci heyecana kapılan bir yaklaşımdan uzak durmak gerekir. Sınıf mücadelesinin yükselmesi illa işçi sınıfının kendi çevresine topladığı emekçiler ve ezilenlerle birlikte muzaffer biçimde iktidara doğru yürümesi demek değildir. Koşulların uygun olduğu durum ve yerlerde elbette böyle gelişmeler yaşanacaktır. Ama bazı başka durumlarda, işçi sınıfının küçük burjuvaziyi, diğer ara katmanları, yoksul kitleleri

etkileme şansının az olduğu siyasi ortamlarda veya şovenizmin azmasına uygun koşulların var olduğu ülkelerde, faşizm de kapitalizmin bir olağanüstü yönetim yöntemi olarak yükselebilir. Yani büyük depresyon sınıf mücadelesinde hem devrimin, hem de karşı devrimin yükselişi için uygun bir ortam yaratır. Her durumda sınıflar ve siyasi temsilcileri arasındaki gerilim yükselecek, siyasetin yapılış biçimleri sertleşecek, geçmişteki ılımlı hareketler karşısında uç akımlar, ister devrimci ister karşı devrimci yönlerde güçlenecektir.

Öyleyse, bugün yaşadığımız Üçüncü Büyük Depresyon sadece büyük bir kapitalist kriz değildir. Bu depresyon ile birlikte dünyamız yeni bir tarihsel döneme girmiştir. Ancak bunu anlayabildiğimiz ve bu dönemi doğru değerlendirdiğimiz takdirde, içinde yaşadığımız bölgede ve Türkiye'de yakın geçmişte gözümüzün önünde ortaya çıkmış olan tarihsel olaylara (Arap devrimi, güney Avrupa'da yoğun sınıf mücadeleleri vb.) karşı doğru tavır takınabilir, siyasi olarak doğru yolu benimseyerek işçilerin, emekçilerin ve bütün ezilenlerin çıkarları doğrultusunda daha iyi bir dünya yaratmaya soyunabiliriz.

Türkiye'de maalesef bir ölçüde daraltılarak "Gezi Direnişi" olarak nitelenmiş olan ve bu kitap yayına hazırlanırken bile potansiyelini henüz tam olarak yitirmemiş olan ama ciddi yorgunluk emareleri gösteren büyük halk isyanı, işte uluslararası ölçekte böyle büyük sarsıntıların yaşandığı, böylesine büyük sonuçların tarihin ufkuna girdiği bir bağlamda ele alınmalıdır. Bu kitapta yapılan dünya analizinin temel içermelerinden biri, Türkiye'nin 31 Mayıs'tan itibaren yaşadığı halk isyanının, bütün dünyanın yüzünü devrim ile faşizmin boy ölçüşmesine doğru çevirdiği bir dönemde ortaya çıktığı ve dolayısıyla büyük devrimci potansiyellere açıldığıdır.

Tarih bir kez daha kapitalizmin insan soyunu içine soktuğu derin felaket ve tehlikeler karşısında devrimi insanlığın gün-

demine getirmiştir. Bu devrimin dinamiklerini ve karşısındaki sorunları anlamak, başka şeylerin yanı sıra dünya kapitalizminin büyük krizini de anlamayı gerektiriyor. Bu kitap işçi sınıfı hareketi, sosyalistler ve her kuşaktan "çapulcu" için bu dinamiklere ve bu sorunlara biraz ışık tutabilirse, amacı yerine gelmiş olacaktır.

Bir Depresyondan Ötekine Dünya

Bölüm 1

Kapitalist Üretim Tarzında Krizler

Kapitalizmin tarihinde şaşırtıcı bir düzenlilikle ortaya çıkan bir gelişme kalıbı görülüyor: Canlı sermaye birikimi dönemlerini hep durgunluk dönemleri izliyor. Üretimin ve yatırımın yavaşladığı, satılamayan bir meta fazlasının ortaya çıktığı, kapasite kullanımının düştüğü, işsizliğin yükseldiği ve mali çöküntülerin yaşandığı krizi dönemleri bunlar. Krizlerin düzenliliği konusunda bir fikir vermek için, 19. yüzyıl boyunca dört büyük kapitalist ülkede (İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD) yaşanan krizlerin tarihlerini kaydetmek yeterli: 1813, 1825, 1836-39, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882-84, 1890-93.[1] Görüldüğü gibi, 19. yüzyılda 8-10 yıllık aralıklarla krizler yaşanmıştır düzenli olarak. 20. yüzyılda ise durum daha karmaşıktır. Daha 19. yüzyılın sonunda başlayan bir eğilimle, bu tür düzenli aralıklarla ortaya çıkan krizlerin yanı sıra daha uzun aralıklarla, ama daha uzun süreli ve daha derin birtakım krizler kapitalizmin gelişmesine asıl büyük damgayı vurmaktadır. Bu iki kriz türü arasındaki ayırıma aşağıda döneceğiz.

1 M. Flamant/J. Singer-Kerel, *Crises et récessions économiques*, (3. basım, Presses Universitaires de France, Paris, 1974), s. 11-49. Ayrıca bkz. Eric Hobsbawm, "Tarihî Perspektif İçinde Kapitalizmin Bunalımı", Nail Satlıgan/Sungur Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 2009.

Dönemsel krizlerin kapitalizmin tarihindeki bu çıplak ampirik gerçekliği, burjuva iktisat düşüncesinde hiçbir zaman hak ettiği yeri bulamamıştır. Standart iktisadi düşünce tarihleri bu konudaki sorumluluğu 19. yüzyılın iktisatçılarına yükler, Keynes'le birlikte iktisadi düşüncenin krize merkezî bir yer verdiğini ileri sürerler. Gerçek çok daha karmaşıktır. Burjuva iktisat düşüncesinin tarihinde krizlerin teorik olarak ele alınışı açısından iki farklı akım olduğu doğrudur. Ama burjuva iktisadı kapitalist üretim tarzında krizin merkezî yerini görememiş, krizi teorileştirememiştir.[2]

Başından beri, burjuva iktisatçıları krizler sorunu karşısında iki kampa ayrılmıştır. 19. yüzyıl boyunca egemen olan, dogmatik yaklaşımdır. Baş temsilcilerini James Mill ve J.-B. Say'de bulan[3] bu okul, ampirik gerçekliği yadsınamayacak olan aşırı-üretim krizlerini, teorik olarak olanaksız ilan ediyordu. İkinci yaklaşım ise kriz sorunu karşısında gerçekçi bir tavır alıyordu. 19. yüzyılda azınlıkta kalan bu görüşün baş temsilcileri, toprak sahibi sınıfın çıkarlarını teorileştiren Malthus ile kapitalizmi eleştiren Sismondi idi.[4] Gerçekçiler, aşırı-üretimin kapitalizmin olağan ve sürekli bir yönü olduğunu ileri sürüyorlardı. Gerçekçi düşüncenin sorunu şuydu: Kapitalizm burada dinamik biçimde, çelişkili devinimi içinde ele alınmıyor, canlı sermaye birikimi ile krizin birbirlerinin koşulu ve ürünü olduğu kavranamıyordu. Böylece krizler basit bir olumsuzluk gibi su-

---

2 Bunun istisnaları vardır kuşkusuz. En önemli istisna, krizi teknolojik değişmeyi sağlayan bir "yaratıcı yıkım" süreci olarak gören Schumpeter'dir. Ayrıca sınai dalgalanmalara getirilen birçok farklı açıklama da mevcuttur. Burada söylenen, kriz ve çevrimlere getirilen açıklamaların hiçbir zaman burjuva iktisadının ana teorik gövdesiyle bütünleştirilmemiş olduğudur.

3 Burjuva iktisadının en büyük adı David Ricardo da bunlara katılıyordu, Ricardo'ya isyan ederek bugünkü neoklasik iktisadın temellerini atan marjinalistler de.

4 Bu iki yazarla ilgili olarak bkz. Anwar Shaikh, "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde.

nuluyordu. Bu anlamda, krizlerin gerçekliğini "tanımayı" reddeden dogmatik yaklaşımın simetrik olarak karşı kutbunda yer alan statik bir yaklaşımdı gerçekçi yaklaşım.

Keynes'in 30'lu yıllardaki teorik atılımı, gerçekçi okulun görüşlerini derinleştirmek ve dogmatik okulun savunduğu görüş ile bir araya getirmek biçiminde özetlenebilir. Her iki okulun görüşlerine de yer vardır Keynes'in sentezinde. "Eksik istihdam" durumu gerçekçilerin, "tam istihdam" durumu da dogmatiklerin betimlediği duruma karşılık verir. Gerçek dünyada her ikisi de var olabilir. Keynes kendi teorisine bu yüzden **genel teori** adını uygun görür. Kısacası, cilalanmış, geliştirilmiş bir gerçekçi yaklaşımdır Keynes'inki. Ama sınırları da tam burada ortaya çıkar. Keynes'in "eksik istihdam dengesi" krizin en yüzeysel niteliklerini ele alır: bazı toplam ekonomik büyüklükleri (yatırım, tüketim, gelir vb.). Ama bu büyüklüklerin ardında yatan **dinamik süreç**, eksik istihdam ile "tam" istihdam durumları arasındaki diyalektik geçiş yoktur Keynes'te. İki denge sadece karşılaştırılabilecek durumlardır: Aralarındaki **içsel bağıntı** kurulmamıştır. Kısacası, birikim süreci içinde krizin yeri Keynes'te de teorileştirilememiştir.[5]

Krizlerin kapitalist üretim tarzının devinim yasaları içindeki özgül yerini, sadece siyasal iktisadın maddeci eleştirisi ortaya koyabilmiştir. Bu yaklaşımın kurucusu Marx'ın konuyu ele alış tarzının ayırıcı yanı, kavramın **diyalektik** biçimde tanımlanmasıdır. Burjuva düşüncesinde kriz tek boyutlu, indirgemeci biçimde ele alınır: bir dengesizlik, bir işleyiş kusuru olarak. Buna karşıt bir eğilim de zaman zaman solda görülür: krizi, kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretme olanaklarını **mutlak biçimde** yitirdiği an olarak kavramlaştırmak. Yani krizi kapitalizmin çöküş anı olarak görmek. Maddeci eleştiri, bu

5 Ufuk taramasını tamamlamak için, neoliberalizmin dogmatik geleneğin yoksul bir yeni ifadesi olduğunu eklemeye gerek var mı?

tek yanlı ve sınırlı bakış açılarının ötesine giderek, krizi kapitalist yeniden üretimin hem tıkanması, hem de bir biçimi olarak kavrar.

Kapitalizmin çelişkili doğası sistemin yeniden üretiminin bu tür tıkanıklıklardan geçmesine yol açar. Sermaye birikiminin ürünü olan çelişkiler belirli bir andan sonra birikimin önünde birer engel haline gelir. Bu çelişkiler krizde güçlü bir patlama ile ortaya çıkar. Bu yönüyle krizler kapitalizmin genişleyen yeniden üretiminde bir tıkanıklığı, bir kesikliği ifade eder. Ama aynı krizler, geçmiş dönemin çelişkilerinin çözüme ulaştırılmasının, sermaye birikiminin yeni bir temel üzerinde canlanmasının koşullarını hazırlayan bir dönemdir. Yani hem hastalıktır krizler, hem de tedavi. Ancak bu iki karşıt kutbun bir birliği olarak anlaşılabilir. Marx, bu konumunu, hem gerçekçilere, hem de dogmatiklere karşı şöyle ifade eder:

> Dolayısıyla, krizleri yadsıyan iktisatçılar [Say, Ricardo vb.] bu iki evrenin [üretim ve dolaşımın] sadece birliği üzerinde durmuş olurlar. Eğer bu evreler, arada hiçbir birlik olmadan, sadece ayrı olsaydı, birlik zorla sağlanamazdı ve krizler var olamazdı. Eğer bunlar ayrı olmadan sadece bir birlik oluştursalardı, krize yol açacak şiddetli bir ayrılma olanaklı olmazdı. Krizler birbirinden bağımsızlaşmış öğeler arasında birliğin zorla kurulması ve özünde tek olan öğelerin birbirlerinden zorla ayrılmasıdır.[6]

Krizin bu ikili statüsünün önemli sonuçları vardır. Birincisi, sistemin yeniden üretiminin ileri adımlar atabilmesi için bir tıkanıklığa uğramak zorunda olması, krizi tehlikeli potansiyellerle dolu bir an haline getirir. Sistemin göreli olarak pürüzsüz işlediği dönemlere karşıt olarak, egemen sınıfın konumunu korumasının olanakları daralır, meşruiyeti sağlamanın koşulları güçleşir. Egemen sınıflar ile tâbi sınıflar arasındaki çelişkilerin

6 K. Marx, *Theories of Surplus Value*, Kitap II, Lawrence and Wishart, Londra, 1969, s. 513.

yumuşatılmasına yarayan bazı **tampon mekanizmalar**, bazı tadil edici dolayımlar işlerliğini yitirir. Bu da sistemi bir **karar** anı ile karşı karşıya getirir: Krizler ana sınıflardan ya birinin, ya da ötekinin çıkarları doğrultusunda çözüme kavuşacaktır. Çelişkilerin gerginleştiği bu dönemde, sınıfların çıkarlarını bağdaştırma olanakları son derece daralmıştır. Dolayısıyla, krizler, başta sınıflar olmak üzere, tüm toplumsal güçlerin nihai sözünün gündeme geldiği bir ortam oluşturur. Ama sonuç önceden belirlenemez. Eğer kapitalizmin yerini daha üstün bir toplumsal-ekonomik sistem alacaksa, bu, uzun dönemli çıkarları doğrultusunda mücadele eden belirli toplumsal güçlerin bilinçli mücadelesinin bir ürünü olacaktır. Otomatik bir ekonomik çöküşün değil.

İkinci olarak, krizin sistemin yeniden üretiminde bir kesiklik oluşturmasıyla birlikte, kapitalist ekonominin bağrında gelişmiş olan çelişkilerin tümü şiddetli biçimde ortaya çıkar. Bu, doğrudan doğruya krizin doğmasına katkıda bulunmayan ve krizler olmasaydı daha uzun bir süre örtülü biçimde varlığını sürdürecek olan çelişkiler için de geçerlidir. Marx'ın deyişiyle: "Dünya pazarının krizlerinde burjuva ekonomisinin bütün çelişkilerinin gerçek yoğunlaşmasını ve şiddetli biçimde düzenlenmesini görmek gerekir."[7] Dolayısıyla, başlangıç noktası ne olursa olsun, birikimli ve kendine özgü bir dinamik kazanacaktır krizler. Bu yönüyle, kapitalizmin çelişkilerinin **genel bir özeti** niteliğini taşır.

Bu nokta bizi kapitalizmin değişik krizlerinin kapsamı konusunda bir ayırımla karşı karşıya getiriyor. 19. yüzyılın sonundan itibaren büyük krizler ile daha kısa aralıklarla ortaya çıkan sınai dalgalanmaların ayrıştığına yukarıda değinmiştik. Bu iki krizler arasında, hem nicel hem de nitel farklar mevcut-

7 K. Marx/F. Engels, *La crise*, der: Roger Dangeville, Union Générale d'Editions, Paris, 1978, s. 307.

tur. Nicel açıdan bakacak olursak, 8-10 yıllık aralıklarla ortaya çıkan sınai dalgalanmalarla karşılaştırıldığında büyük krizlerin tanım gereği çok daha uzun sürdüğünü, çok daha derin ve sarsıntılı yaşandığını, büyümede, yatırımlarda, kapasite kullanımında, işsizlikte görülen değişimin çok daha belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Nitel açıdan ise birkaç bakımdan önemli farklılıklar vardır. Birincisi, sınai çevrimler (dalgalanmalar) piyasanın kendi işleyişi ile kısa süre içinde yerlerini canlı büyüme dönemlerine bırakabilir; oysa büyük krizler mutlaka şu ya da bu yönde devlet müdahalesini gerektirir. İkincisi, sınai çevrimler temel olarak ekonomi alanıyla sınırlı kalabilir; oysa büyük krizler kaçınılmaz olarak toplumsal hayatın başka alanlarına (politik, ideolojik, askerî vb.) etkilerde bulunur, çözümleri açısından da o alanlarda ciddi değişimleri gerektirirler. Nihayet, daha ileride göreceğiz ki, büyük krizler kapitalist üretim tarzının gerilemesinin tarihsel ürünüdür. Büyük krizler, büyük savaşlardan ve ekolojik krizlerden daha fazla, kapitalizmin tarihsel olarak miadını doldurduğu, üretici güçlerle çelişki içine girdiği, insanlığın daha ileriye doğru yürümesinde bir engel haline geldiği gerçeğinin bir ifadesidir.

Bütün söylenenler ışığında ikinci tür, yani büyük krizlere aynı zamanda genel krizler adı verilebilir. Genel krizin genelliğini tanımlayan öğe, toplumsal yaşamın her alanındaki ilişkileri yeniden gündeme getirmesidir. Kapitalist üretim tarzının geleceğini bile.

Bölüm 2

Marksist Kriz Teorisine Giriş

Kapitalizmi klasik ekonomi politiğin eleştirisi temelinde ayrıntılı olarak analiz eden Marx, bu üretim tarzının doğası gereği krizlerle karşılaşacağını, sermaye birikiminin canlı dönemini mutlaka krizlerin izleyeceğini ortaya koymuştur. Bu iddiayı iki düzeyde açıklamak mümkündür.

İlk düzeyde, kapitalizmin anarşik doğası krizleri olağan bir sonuç haline getirir. Kapitalizmin anarşik doğasından anlaşılması gereken hiçbir yasaya tâbi olmadığı değildir. Bunun şöyle anlaşılması gerekir: Bu toplumda üretim büyük ölçüde toplumsallaşmıştır, yani bütün üretim ve dağıtım faaliyetleri birbirine bağımlı hale gelmiştir, kimse kendine yeterli değildir. Buna karşılık üretime ilişkin bütün kararlar her biri kendi çıkarını izleyen üretim araçları sahipleri, giderek büyük sermayedarlar tarafından birbirinden bağımsız olarak verilmektedir. Bu iki karşıt özelliğin sonucu olarak, çok karmaşık bir üretim mekanizması bütünüyle plansızdır. İşte bu çelişkidir ki kapitalizmde krizleri olanaklı hale getirir, olağanlaştırır. Eğer bu söylenen doğru ise, elbette üretimin toplumsallaşması ilerledikçe krizler de o denli sert ve derin olacaktır. (Buna aşağıda döneceğiz.)

Bu ilk düzeyde Marx krizlerin olanaklılığını saptamış olur. İkinci düzey ise krizlerin nedenselliğini açıklar. Krizler için Marksist akım içinde farklı açıklamalar getirilmiştir. Bunlara ileride başka bir bölümde döneceğiz. Burada bizim görüşümüze göre Marx'ın esas açıklaması olan kâr oranının düşüş eğilimi yasası üzerinde duracağız (bunu zaman zaman KODE yasası olarak kısaltacağız). Sermaye üretilen toplam değerin gittikçe daha büyük bölümüne el koyma, yani onu artık değere dönüştürme açlığı içinde giderek daha fazla değişmez sermayeye (esas olarak makinelere ve otomasyona) yatırım yapar. Değişir sermaye (yani emek gücü) sermayenin bileşimi içinde göreli olarak azalır. Buradan derin bir çelişki doğar, çünkü artık değerin kaynağı emek gücüdür. Dolayısıyla, yatırılan sermayeye oranla elde edilen artık değer yetersiz hale gelir, kâr oranı düşmeye başlar. Bu, elde edilebilecek artık değere oranla sermayenin aşırı birikimi durumudur. Kâr (artık değer) elde etmek ve bunu yeniden biriktirmek sermayeyi harekete geçiren güdü olduğuna göre, birikim yavaşlar, yani yeni yatırımlar azalır. Bunun sonucunda talep daralır, bu da bir aşırı üretim durumu doğurur. Yani aşırı üretim krizleri diye bilinen şey, krizin ortaya çıkış biçimidir. Talep eksikliği bir neden değil bir sonuçtur.

KODE, eğilimli bir yasadır. Yani mutlak biçimde ortaya çıkmaz, karşı eyleyen bir dizi etkenle etkileşim içinde belirli koşullar altında gerçekleşir. Ama bir kez gerçekleştiğinde kriz kaçınılmaz hale gelir. Geriye krizi tetikleyen birtakım unsurların ortaya çıkması koşulu kalır. Somut dünyada kriz çok çeşitli nedenler tarafından tetiklenebilir. Kimi zaman kriz üretilen malların satılamaması biçiminde, yani bir aşırı üretim krizi olarak ortaya çıkar, kimi zaman belirli bir metanın fiyatının (örneğin 1974-75'te olduğu gibi petrolün) aşırı pahalılaşması sonucunda patlak verir, çoğu zaman da 1929'da veya bugün olduğu gibi parasal krizler (banka iflasları, borsa çöküşleri vb.)

biçimini alır. **Tetikleyici** neden ile krizin **temelindeki** nedeni birbirinden ayırmak, Marksist analizin burjuva yaklaşıma göre en önemli üstünlüklerinden biridir. Burjuva bakış açısı yüzeydeki olgularla oyalanır ve her krizde neredeyse rastlantısal farklı bir neden görür. Marksist analiz ise görünüşün ardına geçer, sermaye birikiminin temel dinamiklerini kavrar, ama elbette bunun somut dünyada yaşanan gerçeklikle de bağını kurar.

Örnek olarak 1974-75 yılında başlayan uzun krizi alalım. Bugüne kadar yapılmış ciddi ampirik araştırmalar çeşitli gelişmiş/emperyalist ülkelerde kâr oranının 1960'lı yılların sonunda-1970'li yılların başında gerçekten düştüğünü gösteriyor.[1] Bu düşüş 1970'li yılların ortasında başlayan ve günümüze kadar süregiden uzun krizin temelinde yatan nedendir. 1974-75'te patlak veren ve petrol üreticisi ülkeler örgütü OPEC'in petrol fiyatlarını büyük ölçüde yükseltmesi dolayısıyla "petrol krizi" olarak bilinen uluslararası resesyon uzun krizin tetikleyici faktörüdür. Burjuva düşüncesi yüzeydeki gelişmelere hapsolduğu için uzun süre "petrol krizi"nden söz etmiştir. Marksist analiz ise 1970'li yılların ortasından itibaren dünya kapitalizminin içine girdiği dönemin depresif eğilimli bir uzun kriz olduğunu erkenden tespit etmiştir. Geçen yıllar Marksistlerin bu konuda bütünüyle haklı olduğunu ortaya koymuştur.

Kapitalist üretim tarzında kriz elbette ciddi bir sorun yaşanması demektir. Sermaye açısından, kendisinin varlık nedeni olan sermaye birikiminin kesintiye uğraması tam bir sarsıntı anlamına gelir. Toplumun ezici çoğunluğu açısından ise işsizlik, yoksulluk, en basit toplumsal işlerin bile yerine getirilememesi büyük sıkıntıların kaynağı olur. İşin bu ikinci yönü, kapitalizmi ve burjuvazinin hâkimiyetini emekçi kitle-

1 Bu araştırmaların belki de en gelişkini Türkçede yayınlanmıştır. Bkz. Anwar Shaikh/E. Ahmet Tonak, *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi. Ulusal Hesapların Ekonomi Politiği*, çev. Hakan Arslan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

ler nezdinde sorgulanır hale getirerek geri döner, bir kez daha burjuvaziyi vurur. Böylece kriz burjuva devleti için de büyük bir sorundur.

Ama kriz sadece bir sorun değildir, aynı zamanda çözümdür. Kriz kapitalist üretim tarzının bütün birikmiş çelişkilerinin gün yüzüne çıkmasına yol açarak her şeyden önce bunların tanınmasını sağlar. Bu sorunların çözümü için burjuvazinin harekete geçmesi, yeni ve canlı bir sermaye birikimi döneminin koşullarını oluşturmak bakımından krizi birikmiş sorunlara çözüm aranan ortam haline getirir. Yani krizi sadece bir sorun olarak görmek yerine, sorunla çözümün iç içe geçtiği bir dönem olarak görmek gerekir.

Ne var ki, bu aynı zamanda krizi sermayenin hâkimiyeti açısından tehlikeli bir an haline getirir. Çünkü sermaye birikmiş sorunlarına çözümü neredeyse bataklık içinde yüzdüğü bir dönemde aramaktadır. En zayıf anındadır ve en önemlisi topluma kendi hâkimiyetini meşrulaştıracak olanaklar sağlayamamaktadır. Bütün büyük krizlerde sınıflar arasındaki çelişkiler çıplak olarak ortaya çıkar, hatta patlayıcı hale gelir. Bu durumda, krizden çıkış sermayenin hâkimiyetinin yıkılması yoluyla da olabilir. Öyleyse, kriz sermaye için çözüm arayışıdır, ama aynı zamanda tehlikedir.

Marksist tahlilin bu yönünün de 1974-75'te başlayan uzun kriz döneminde bütünüyle doğrulandığını görüyoruz. İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1970'li yılların ortasına kadar, bütün kapitalist dünyada Keynesçilik ortodoks ekonomi politikası stratejisiydi. 1974-75 resesyonu (özellikle enflasyon ve durgunluğun bir arada görülmesi, yani o dönemde çok sık kullanılan terimle stagflasyon) ve onu izleyen 1979-80 resesyonu, burjuvaziyi Keynesçi stratejinin bir işe yaramayacağına ikna etti. Burjuvazi, kriz koşullarında yeni çözüm arayışlarına girdi. Ortaya çıkan ürün neoliberalizmdi. Britanya'da Margaret

Thatcher (1979) ve ABD'de Ronald Reagan'ın (1981) başlattığı neoliberal dalga, uzun kriz içinde burjuvazinin birikmiş sorunlarına çözüm arayışının sonunda ulaştığı formüldür.

Berlin Duvarı'nın yıkılmasından (1989) sonra neoliberalizm yeni bir uluslararası düzen oluşturmaya yönelik "küreselleşme" stratejisi ile tamamlandı. Bunlar krizi uluslararası burjuvazinin istemleri doğrultusunda (ve aşağıda göreceğimiz gibi işçi sınıfının sırtından) çözmeye yönelik bir stratejinin, yani bir çözüm arayışının cisimleşmesidir.

Marx her büyük krizin sınıflar arasındaki çelişkiyi çıplak biçimde ortaya çıkardığını vurgulamıştır. O güne kadar canlı sermaye birikiminin yarattığı olanaklarla oluşturulmuş bir dizi tampon mekanizma artık kullanılamaz hale gelir. Sermaye kendisi ayakta kalma savaşı vermektedir ve işçi sınıfına taviz verecek takati yoktur. Aynı şey sermayenin kendi içinde de geçerlidir. Her büyük kriz rekabeti azdırır. Dolayısıyla, hızlı büyüme döneminde geçici olarak gizlenmiş olan bütün sınıf çelişkileri patlayıcı biçimler alır.

Sermayenin krizden çıkmak için kâr oranını yeniden yükseltecek tarzda yükseltmeye ihtiyacı vardır. Bu da eğer kriz sermayenin çıkarları yönünde aşılacaksa, iki koşulun yerine getirilmesini gerektirir. Birincisi, kriz koşullarında sermayenin artık değer oranını, yani her bir işçiden çekip aldığı değer miktarını arttırması ertelenemez bir ihtiyaç haline gelir. Dolayısıyla, sermaye işçi sınıfının ve onun yanı sıra öteki emekçi sınıf ve katmanların geçmiş dönemde elde edilmiş bütün haklarına, kazanımlarına, mevzilerine karşı hücuma geçer. 1930'lu yıllarda bunun biçimi esas olarak faşizm olmuştur. 1975'te başlayan uzun krizde ise neoliberalizm (kuralsızlaştırma, özelleştirme, sosyal hizmetlerin tırpanlanması, esnekleştirme ve sendikasızlaştırma) ve "küreselleşme" bu taarruzun aldığı yeni biçim olmuştur.

İkinci koşul, Marksist literatürde fena halde ihmal edilmiş bir kavram çerçevesinde anlaşılabilir. Kâr oranının derin bir krize son verecek tarzda radikal biçimde yükselmesi üretkenliğin hızla artışını, bu ise üretken olmayan sermayelerin, deyim yerindeyse "çürük"lerin bütünüyle ayıklanmasını gerektirir. Yani bazı şirketler bütünüyle çökmeli, bazı üretim araçları üretim aracı olmaktan çıkmalı, tasfiye edilmeli, sermayenin yepyeni temellerde harekete geçmesi için bir bakıma yeni bir sayfa açılmalıdır. Bu süreçlerin bütünü Marx tarafından, eskiden var olan sermayenin değerinin düşmesi veya son tahlilde sermaye olmaktan çıkması anlamında değersizleşme olarak anılır.

İçinden geçmekte olduğumuz uzun kriz açısından bakıldığında bu koşullardan ilki ancak kısmi olarak gerçekleştirilmiş, ikincisi ise sürekli olarak ertelenmiştir. İşçi sınıfının mevzilerinin sökülüp alınması ABD ve Britanya başta olmak üzere bir dizi ülkede (örneğin 90'lı yılların Latin Amerikası ve 1980'den günümüze Türkiye) önemli başarılar elde etmiştir. Bürokratik işçi devletlerinde (Sovyetler Birliği, Çin, Doğu Avrupa, Vietnam vb.) de bu mevziler değişik ölçülerde de olsa büyük bir yıkıma uğramıştır. Buna karşılık bir dizi bölge ve ülkede burjuvazinin bu taarruzu hüsrana uğramıştır. Bunların arasında Batı Avrupa ülkeleri en önemlisidir. Latin Amerika'da ise işçi sınıfı ve emekçiler 2000'li yıllarda 90'lı yıllarda yitirilen mevzileri yeniden fethe dönük bir taarruza kalkışmıştır.

Değersizleşme süreci ise son derece parça bölük ve kısmi olmuştur. Elbette kriz otuz yılı aşkın bir süredir devam ettiği için içten içe bir değersizleşme sermaye birikiminin doğal ayıklanma süreci içinde gerçekleşmiştir. Özelleştirmenin kapitalist anlamda daha verimli hale getirdiği üretim birimleri de kısmen bu sürece katkıda bulunmuştur. Ama krizin derinliğine yanıt verecek ölçüde radikal bir değersizleşme süreci yaşanmamıştır.

Marx'ın kriz teorisinin bir de finans dünyası ile ilgili yönü vardır. Bunu da ikiye ayırarak inceleyebiliriz. İlk boyut kriz öncesi dönemde başlar, ama bazen (birazdan göreceğimiz gibi) kriz sonrası dönemde de devam eder. Sermaye birikimi henüz canlılığını sürdürürken yatırımın ve üretimin çeşitli nedenlerle sınırlanmasına yönelik eğilimleri sermaye finans sisteminin işlemesi sayesinde geriletir. Bu iki değişik yöntemle gerçekleşir: banka sisteminden elde edilen ödünç para veya menkul kıymetler aracılığıyla elde edilen kaynaklar. Bunlar arasında elbette önemli farklar vardır. Ama ortak yanları, sermayenin yeniden üretim alanını, üretim sermayesinin kendi artık değeri dışında kaynaklar sayesinde genişletmeleridir. İster banka sisteminden, ister borsadan elde edilsin bu kaynaklar sayesinde sermayenin yeniden üretimi sürekli olarak elde edilmiş olan üretim sermayesi tarafından doğrudan el konulmuş olan artık değerin miktarından daha öteye doğru genişler.

Ne var ki, para sermayenin üretim sermayesine yapabileceği katkı her zaman belirli sınırlarla karşı karşıyadır. Bütün değerin ve artık değerin kaynağı üretimdir. Finans alanında yürütülen faaliyetlerin tamamı, belirli bir dönem boyunca atıl kalan kaynakları sermaye olarak harekete geçirebilir, ama var olan kaynakların ötesinde kaynak yaratamaz. Dolayısıyla üretim alanında var olan sınırlar nihai olarak belirleyicidir. Oysa finans dünyası kendi dinamikleri temelinde sürekli olarak kaynak yaratabilecek mekanizmalara sahiptir. Banka kredilerinin genişlemesi Merkez Bankası'nın politikası ve daha yakın dönemde gelişen denetleme ve düzenleme kurumları aracılığıyla bir ölçüde kontrol altına alınsa da esas olarak özerk bir dinamiğe sahiptir. Hele bilanço dışı faaliyetlere doğru kayma olanağı banka sistemini denetimden iyice bağımsızlaştırabilir. Borsa, her ne kadar sermaye piyasasını düzenleyen ve denetleyen kurumlar aracılığıyla bir miktar kontrol ediliyorsa da, son tah-

lilde değer genişlemesi bakımından sınırı olmayan mekanizmalara sahiptir. Ayrıca, banka sisteminde olduğu gibi burada da tezgâh üstü denen mekanizmalar zemininde kontrol dışına kaçma olanakları mevcuttur ve yaygın olarak kullanılmaktadır. İşte bütün bunlar, sermaye birikiminin bir aşamasında finans işlemlerinin üretim sisteminin, daha doğrusu temelini üretimde bulan sermaye birikiminin kaldırabileceğinden daha öteye doğru genişlemesi eğilimini doğurur. Marx, kendi döneminde borsa henüz banka sistemi kadar büyük önem taşımadığından buna aşırı kredi adını veriyordu. Aşırı kredi, yalın olarak tanımlamak gerekirse, kredi (ya da daha genel finans) sisteminin üretimin olanaklarının ötesine genişlemesidir. Bir canlılık döneminin üretim alanının koşullarının izin verdiğinden daha uzun sürmesine yol açar. Ve genellikle finans sisteminde bir çöküş ile sonuçlanır.[2]

Finans alanının krizle ilişkisinin ikinci boyutu, kriz içinde ortaya çıkan bir boyuttur. İlki ile (aşırı kredi) belirli bir ortaklığı olmakla birlikte esas olarak krizin damgasını taşıyan bir boyuttur bu. Krizin bu üretim ile finans alanları arasında yarattığı ilişki bir bakıma şöyle nitelenebilir: Kriz dönemlerinde para sermaye ile üretken sermaye birbirinden ayrılır. Sermaye üretim alanında üretilebilen artık değere göre aşırı birikmiştir. Bu yüzden yatırımlar yavaşlar. Üretim alanında kârlı yatırım olanaklarının yokluğu karşısında, bu aşırı birikmiş sermaye iki şeyden birini yapacaktır: Ya para sermaye atıl kalacak, herhangi bir biçimde değerlenmeyecektir. Buna gömüleme (eski deyimle iddihar) denir. Burada para geçici olarak da olsa artık sermaye olarak işlevini yitirmiş demektir. Gelir olarak harcanabilir, ama bu değerlenmemesi yani sermaye karakterini yitirmesi

2 Bu terimin İngilizcesi olan "crash" öteki dillerde de yaygın olarak kullanılır. Türkçede "çöküş" kelimesini kullanırken bunun "kapitalizmin çöküşü" anlamına gelmediğini titizlikle hatırlamak gerekir.

anlamına gelir. Ya da yüzünü finansal operasyonlara çevirerek kendini o alanda değerlendirmeye yönelir. Yani paradan para kazanmak giderek yaygınlaşır. Finansal dolaşımın bütün alanlarının hacmi büyür, içinde yaşadığımız dönemde olduğu gibi türevler, "hedge" fonları, menkul kıymetleştirme vb. türünden yeni finansal dolaşım alanları doğar. Finansal alandaki bu faaliyetler sayesinde finans sermayesi bir ölçüde üretimden bağımsız biçimde kendi kendini genişletir.

Bu iki alternatif durumdan hangisinin gerçekleştiği krizin iç tarihi açısından büyük önem taşır. İlk durumda para ne üretim alanında ne de finans alanında sermaye olarak kullanıldığından sermaye karakterini yitirmiştir, buna karşılık üretken sermaye de değersizleşir. Başka biçimde söylendiğinde, krizin aşılması için gereken değersizleşme süreci yaşanmış olur. Oysa şayet sermaye finans alanında hummalı bir gelişme gösterirse, bu üretim için de bir ölçüde büyüyen bir talep yaratır. Bu da sermayenin değersizleşmesinin önünde bir engel olarak yükselir. Talebin canlı olduğu bir genel durumda "çürük"ler de ayakta kalma olanağını bulur ve sermaye gerektiği ölçüde radikal biçimde değersizleşmesini yaşayamaz.

Oysa krizden çıkılması için kâr oranının radikal biçimde yükselmesi ihtiyacı, bunun için de sermayenin bir bölümünün değersizleşmesi koşulunun geçerliliği ortadan kalkmamıştır. Parasal bir şişkinlik sayesinde talebin canlı olması üretim sürecinin kendisinin çelişkisini ortadan kaldırmaz, sadece erteler. Değersizleşme bir ihtiyaçtır, ama parasal şişkinlik dolayısıyla gerçekleşememektedir. Talebin canlılığının öteki yüzünde ise kapitalizmin bir borç denizinde yüzmesi (devletler, şirketler, hane halkları) yatmaktadır. Finansal faaliyet üretimden kopmuştur, ama bu ilânihaye mümkün değildir. Bir gün gerçeğin saati çalacak, kâr oranının düşüklüğü dolayısıyla parasal şişkinliğin yarattığı dinamikler ölçeğinde büyüyemeyen üretim

finansal genişlemeyi havada asılı bırakacaktır. Finansal bir kriz doğar, olağanın üzerinde sert bir finansal çöküş yaşanır. Finans dünyasında kurulmuş olan iskambilden şatolar yıkılmaktadır. Para sermaye ile üretim sermayesinin birliği şiddetli biçimde yeniden kurulmaktadır.

Bunun anlamı şudur: Yaşanan finans krizi, aslında üretim alanındaki daha temel bir krizin somut ifadesidir ve onu daha da derinleştirmektedir. Bu finans krizini izleyecek depresyon ve muhtemel büyük savaşlar krizin tetiklediği değersizleşme eğiliminin gerçekleşmesini sağlayacak ortamlar olacaktır. Krizin kapitalist temellerde aşılması aynı zamanda işçi sınıfının da yenilgisinin sağlanmasını gerektirir. Veya kapitalizmin bu büyük başarısızlığı karşısında, kendisine artık yaşamı için gereken asgari koşulları dahi sağlayamamasına tepki olarak işçi sınıfı ayaklanacak ve kapitalizme son verecektir. Her şey mücadeleye bağlıdır.

Finansal krizin üretim alanında yaşanan krizle ilişkisini neredeyse yalnızca Marksistler vurgular. Ama bunun da ötesinde, finansal krizin kendisinin doğasının kavranması bakımından da burjuvazinin teorisyenlerinin yaklaşımı ile Marksistlerinki bütünüyle farklıdır.

Burjuvazinin sözcülerine göre, finansal krizler "yatırımcıların açgözlülüğü", "risk hesaplarının bütünüyle bir kenara bırakılması", "sürü ruh durumu" veya "piyasaların iyi yönetilememesi" ile açıklanabilir. Olan bitende kapitalist üretim tarzının bir suçu yoktur. Suç, olanaklı sistemlerin en iyisi olan kapitalizmi rayından çıkaran açgözlü yatırımcıların ve onları doğru dürüst denetleyemeyen devletlerindir. Bu gülünç açıklamaları yapanlar şu soruya cevap vermeyi unutuyorlar: Bir olgu iki yüz yıl boyunca sürekli ve düzenli olarak tekrarlanırsa, burada "hata"lardan ya da "sapmalar"dan söz edilebilir mi?

Marx'ın "hayalî sermaye" kavramı bize finans krizlerinin anahtarını sağlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan hisseli (anonim) şirketlerle ve bunların hisselerinin borsada satılmaya başlamasıyla birlikte, kapitalizmin mantığının ürünü kategorilerden biri olan hayalî sermaye dev bir önem kazanmıştır. Bu şirketlerin hisseleri ve tahvilleri (ve bunların yanı sıra devlet tahvilleri, yani bir bütün olarak menkul kıymetler), ilk ortaya çıktıklarında üretim ve dolaşım alanındaki şirketlerin gerçek sermayesini (veya devletin varlıklarını) temsil ederler. Ancak menkul kıymetlerin kendileri birer meta haline geldiğinde, yani borsada alım satıma konu olmaya başladığında, bunların kendi değerleri (fiyatları) oluşmaya başlar. Bu da bunların değerlerini şirketlerin sermayesinin gerçek değerlerinden bağımsızlaştırır ve ikinci bir değerler dünyası kurar. İşte bu kategori, hayalî sermaye adını alır.[3]

Bir kez bu bağımsızlaşma gerçekleştikten sonra, hayalî sermayenin üretim alanından koparak kendi mantığını yaratması kaçınılmazdır. Çünkü borsa neticede bir kumarhane gibidir. Burada amaç sadece bir şirketin hisselerini ya da tahvillerini alıp ebediyen beklemek değildir. Birçok "yatırımcı" için amaç yükseleceği tahmin edilen bir dizi hisseye yatırım yapmak, sonra bunlardan zamanında çıkmak ve kâr etmek, sonra başka hisselere dönmek, onlarla aynı şeyi yapmak vb. vb.'dir. Yani spekülasyondur. "Türev" denen piyasalar hayalî sermayenin alanını daha da genişletir. Artık sadece şirketlerin değeri üzerinde değil, ulusal borsaların ve ekonomilerin birbirine göre

3 Hayali sermaye konusunda Türkçedeki en yetkin kaynak şudur: Nail Satlıgan, "Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği: Hayali Sermaye Spekülasyonu", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde. Bu yazı aynı zamanda *Devrimci Marksizm* dergisinin İlkbahar/Yaz 2012 tarihli 16. Sayısında ve Nail Satlıgan'ın yazılarını E. Ahmet Tonak ve bizim yazılarımızla bir araya getiren *Kapital'in İzinde* başlıklı derleme kitapta (Yordam Kitap, İstanbul, 2012) yer almıştır.

yükseliş farkları ve gelecekleri üzerine de spekülasyon yapılabilmektedir. Böylece var olan nesnel yapı üretim alanından bütünüyle bağımsızlaşmış, kendi çılgınca büyüyebilecek kumar mantığını kazanmış olur. Aynen kumarda kazananın masadan kalkamaması gibi, sermayenin sınırsız kâr iştahı yüzünden "yatırımcı"ların çoğu çöküş yaşanana kadar spekülasyona devam ederler. İşte "açgözlülük" denen budur. Ama bu, spekülasyonun doğasında vardır. Hayalî sermaye kendi içinde spekülasyonu barındırdığına göre, bütün her şey kapitalizmin işleyiş mantığı ile ilgilidir.

Sonuç ortadadır: Marx hayalî sermaye kategorisiyle parasal (finansal) krizlerin nasıl kapitalizmin yapılarında içkin olduğunu ortaya koymuştur.

Marx'ın kriz teorisinin çok önemli bir boyutu olan, kapitalist üretim tarzının tarihsel sınırlarıyla ilişkisini daha ileride ele almak üzere şimdi somut dünyanın tartışılmasına geçelim.

Bölüm 3

Krizin Tarihsel Arka Planı

Maddeci bilim, soyutla somut arasında, teoriyle olgular arasında sonsuz bir gelgite dayanır. Dünya kapitalizminin güncel krizinin anlaşılması için de soyut ile somut arasındaki zenginleştirici bağıntıların kurulması gereklidir. Krizin gerçek doğasının kavranması ancak kapitalist üretim tarzının teorisi çerçevesinde olanaklıdır: Ancak güncel olguları, sermayenin bütünsel hareketinin yasalarıyla tutarlı biçimde yeniden kurabilen bir inceleme somutu doğru kavrayabilir. Ama aynı zamanda güncel krizi yaşanan bir somut tarihsel olgular bütünü olarak ele almak, teorinin soyutluğunu olguların özgüllüğü ve zenginliği ile bütünleştirmek gerekir. Bu yüzden, kaba, ampirist, yüzeysel, olayların peşinden koşan açıklamalar kadar, soyut, yaşanan gerçekliği göz önüne almayan, teorinin kendi iç ilişkilerine hapsolan yaklaşımlardan da sakınmak gerekir.[1]

1 Buradayöntem konusunda söylenenler için standart kaynak Marx'ın "1857 Girişi" olarak bilinen metnidir. Bkz. *Grundrisse*, Penguin, Harmondsworth, 1973, s. 81-114. Türkçesi: *Grundrisse. Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, 2. Basım, Birikim Yayıncılık, İstanbul, 2008 veya *Grundrisse. Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2 cilt, 1999 ve 2003. Ayrıca bkz. Ernest Mandel, *Late Capitalism*, a.g.y., s. 13-22. Türkçesi: *Geç Kapitalizm*, çev. Candan Badem, Versus Kitap, İstanbul, 2008.

Her kriz kendinden önceki hızlı sermaye birikimi aşamasının çelişkilerinin bir ürünüdür. Aynı zamanda da bu çelişkilerin su yüzüne çıkmasına uygun bir ortam oluşturur kriz. Bu yüzden, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1960'lı yılların sonuna, hatta 1970'li yılların ortasına dek süren uzun genişleme döneminin (UGD)[2] ana dinamiklerinin ele alınması, güncel krizin somut tarihsel gelişme içinde yerli yerine oturtulabilmesinin önkoşullarından biridir.

Bilindiği gibi, iki dünya savaşının arasında yer alan yıllarda dünya kapitalizmi tarihinin en derin ve en uzun krizlerinden birini yaşamıştır.[3] 1929'da New York borsasının çöküntüye uğramasıyla başlayan kriz, kısa sürede, o dönemin tek planlanmış ekonomisi olan SSCB dışında tüm dünyaya yayılmış, gelişmiş kapitalist dünyayı olduğu kadar azgelişmiş ülkeleri de etkisi altına almıştır. Çeşitli ülkelerde uygulamaya konulan, ekonomiyi canlandırmaya yönelik yeni ekonomi politikalarına (ABD'de *New Deal*, Almanya'da Nazilerin silahlanma ve öteki kamu harcamaları yoluyla ekonomiyi canlandırma siyaseti, Fransa'da Halk Cephesi'nin aldığı önlemler vb.[4]) rağmen bu derin kriz

2 UGD, burada, İngilizceden kaynaklanan ve başka dillerde de kullanılan 'boom' terimini karşılamak için kullanılıyor. UGD'nin başlangıç ve sona erme tarihleri konusunda kesin bir şey söylemek kolay değil. Toplumsal tarihin dönemleştirilmesinde bu tür tarihler hep yaklaşık olmak zorunda. Ama yine de şunlar söylenebilir: UGD'nin, ABD'de 1940 canlanması ile, Avrupa'da ise savaşın getirdiği yıkım dolayısıyla daha geç (1948'de) başladığı ileri sürülebilir. Sona eriş ise biraz daha sorunlu: 1960'lı yılların sonlarından itibaren (örnek olarak A. Lipietz, "The Globalisation of the General Crisis of Fordism" başlıklı yayınlanmamış çalışmasında 1967 tarihini vermekte) UGD'nin soluğu kesilmeye başlamıştı. Ama kelimenin gerçek anlamıyla kriz 1974'de ortaya çıktı. Dolayısıyla, 1960'lı yılların sonları ile 1974 arasındaki dönem, bir hazırlık (kuluçka) dönemi olarak düşünülebilir.

3 1929 krizi ile ilgili devasa bir yazın vardır. Burada sadece krizin somut gelişiminin ayrıntılı bir tahlili için şu kaynağa gönderme yapmakla yetiniyoruz: J. Néré, *La crise de 1929*, (Armand Colin, Paris, 1973).

4 *New Deal* için bkz. E. Fano, "Crisi e ripresa economica nel bilancio del New Deal", *Crisi e piano. Le alternative degli anni trenta*, M. Telo (der.), De Donato, Bari, 1979 içinde ve F. Villari, "Keynes e il New Deal: un punto di vista storica" aynı yerde; Nazizm'in ekonomi politikası Charles Bettelheim tarafından *Nazizm Döneminde Alman Ekonomisi*, çev. Kenan Somer, Savaş Yayınları, Ankara, 1982 başlıklı kitapta ayrıntılı olarak incelenmiştir; Fransa'da Halk Cephesi deneyimi için Néré, a.g.y.'a bakılabilir.

İkinci Dünya Savaşı'na, hatta bazı bölgelerde 1940'şı yılların sonuna dek sürmüştür. Hemen her ülkede işsizlik görülmemiş düzeylere varırken, dünya ekonomisi farklı bloklara bölünmüştür. (İngiliz *Commonwealth*'i, Fransa çevresindeki "altın bloku", ABD, Japonya'nın Pasifik'te silah zoruna dayanarak oluşturduğu nüfuz bölgesi vb.) Aynı zamanda şiddetli iç ve dış siyasal/askerî mücadeleler (Nazizm, Fransa'da Halk Cephesi'ne giden olaylar zinciri, İspanya'da iç savaş ve devrim, Nazi Almanya'sı, faşist İtalya ve Japonya'nın yayılmacı siyasetleri, bütün bunların doruğu olarak İkinci Dünya Savaşı) döneme damgasını vurmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, hem hâkim sınıfın sözcülerinde, hem de solda, kapitalizmin yeni bir ekonomik krize gireceği beklentisi yaygındı. Ama böyle olmadı. Tersine savaş sonrasından 70'li yılların ortasına dek süren zaman dilimi, hızlı bir sermaye birikimine ve (belirli farklılaşmalara rağmen) kapitalist dünya ölçeğinde genelleşmiş bir büyümeye tanık olacaktı.

Kuşkusuz, burjuva düşüncesinin yarattığı imgenin aksine, bu dönemde kapitalizmin çelişkilerinden arınmış, pürüzsüz biçimde işleyen akılcı bir sistem haline geldiği söylenemez. Her şeyin başında, sınıf toplumunun çelişkileri bu dönem boyunca da devam etmiş, daha çok kapitalist dünyanın azgelişmiş alanlarında ortaya çıkan savaş ve devrimler sistemin zaaflarının sürekli habercisi olmuştu. Ama bunun da ötesinde, salt ekonomik açıdan bakıldığında bile, tablo sunulduğu kadar parlak değildi. Genişleme süreci, kapitalist ekonominin 19. yüzyıldan beri görülmekte olan çevrimsel deviniminin ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Hızlı birikim evrelerini ani biçimde daralmaların izlemesi, bu dönemde de görülüyordu.[5] Ne var ki, klasik adıyla "sınai çevrimler" (veya "iş yaşamı çevrimleri") bu dönemde belirli özgül nitelikler taşımaktaydı. Birincisi, her du-

5 Sözgelişi, dönemin en güçlü ekonomisine sahip olan ABD'de 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1961, 1966-67 ve 1969-70 yıllarında bu tür daralmalar yaşanıyordu. Bkz. R.L. Crouch, *Macroeconomics*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972, s. 7.

raklama süreci bir veya birkaç ülkeye özgü kalıyor, kapitalist dünya ekonomisi eşzamanlı bir daralma yaşamıyordu 60'lı yılların sonuna dek. İkincisi, bu dalgalanmalar, başka ekonomilere yayılmak bir yana, içinde ortaya çıktığı ekonomilerde bile birikimli, kendi dinamiğini yaratan krizlere dönüşmüyordu. Yani, çevrimler bu dönemde yumuşaklaşmıştı. Üçüncüsü, ekonominin duraklama anında devlet belirli teknikler kullanarak, özellikle de talep yönetimi önlemleri aracılığıyla durgunluğun etkilerini sınırlayabiliyordu.[6] Kısacası, kapitalist ekonominin çevrimsel gelişmesi ortadan kalkmamıştı ama çevrimlerin etkileri eskiye göre daha yumuşak, yerel ve sınırlıydı.

Bu noktada, genellikle göz ardı edilen bir başka soruna da değinmek yararlı olacak. Kapitalizm artık bir dünya sistemidir. Dolayısıyla, sistemin özellikleri tartışılırken, sadece en gelişmiş ülkelerin değil, sistemin ağırlığının önemli bir bölümünü taşıyan azgelişmiş kapitalist ülkelerin de göz önüne alınması gerekir. Bu ülkeler açısından bakıldığında, "krizsiz kapitalizm" tam bir efsanedir. UGD boyunca, kapitalizmin tipik çevrimsel gelişmesini bu ülkelerin ekonomilerinde açıkça gözlemek olanaklıdır. En yakın örneği alalım: Savaş ertesindeki güçlükler bir yana bırakılırsa, Türkiye 1950'li yıllardan UGD'nin sonuna dek üç ana kriz yaşamıştır. Aynı şey öteki azgelişmiş ülkeler için de söz konusudur. Kaldı ki, sadece azgelişmiş ülkeler değil gelişmiş ülkeler arasında sistemin zayıf halkalarını oluşturanlar (en başta Britanya) da krizlerin yükünü ötekilerden çok daha yoğun olarak yaşamıştır. Kısacası, UGD boyunca, kapitalizmin kriz eğilimi daha arı biçimlerinde sistemin zayıf parçalarında ortaya çıkmıştır.

Bütün bunlara karşılık, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde genel eğilim kapitalist sistemin genişleyen yeniden üretimi-

6 Yine ABD örnek olarak alınacak olursa, 1949'dan itibaren federal devlet her daralmada bütçe açığı yoluyla toplam talebi şişirerek daralmanın etkilerinin sınırlanmasına katkıda bulunmuştur. Bkz. Crouch, a.g.y., s. 11.

nin sarsıntısız biçimde gerçekleşmesiydi. Bu dönemde, dünya ticareti, sınai üretim, toplam üretim, emek üretkenliği gibi ana göstergelerdeki büyüme hızları kapitalizmin tarihinde daha önce rastlanan en yüksek düzeylerine eşitleniyor, hatta yer yer bunları geride bırakıyordu.[7]

Keynesçiliğe karşı körcesine geliştirilen inanç da, gerçek dünyadaki bu gelişmeden güçlü biçimde etkilenmişti. Sermaye birikiminin bu "altın çağ"ı neredeyse evrensel olarak Keynesçi ekonomi politikalarına atfediliyordu her şeyden önce. Bu düşünce o kadar güçlenmişti ki, etkisi o dönemde solda bile oldukça yaygınlaşmıştı.[8] Oysa UGD'nin temelinde kapitalizmin dünya çapındaki gelişmesinin tarihsel dinamiği yatmaktadır. Sınıf mücadelesinden emperyalizme kadar uzanan bu koşullar dizisine özet biçimde bakmak, Keynesçi yanılsamalardan kurtulmak için gereklidir. Ama bunun da ötesinde, UGD'nin ana belirleyenlerinin tahlili, güncel krizin anlaşılması açısından da yararlı olacaktır.[9]

---

7 Tarihsel karşılaştırmalar için bkz. Ernest Mandel, *Long Waves of Capitalist Development*, (Cambridge University Press, Cambridge, 1980), özellikle s. 1-36. (Türkçesi: *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. D. Işık, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1986.)

8 Özellikle ABD'de yayınlanan *Monthly Review* dergisi çevresinde toplanmış olan bazı Marksistler, tekelci kapitalizmde var olduğunu ileri sürdükleri durgunlukçu eğilimlerin ancak devlet harcamalarının artan toplumsal fazlayı emmesiyle ortadan kaldırılabileceğini savunarak Keynesçi bir Marksizmin en olgun ifadesini ortaya koyuyorlardı. Bu okulun görüşleri için Türkçede şu kaynaklara başvurulabilir: P. Baran/P. Sweezy, *Tekelci Sermaye*, çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007; P. Baran, *Büyümenin Ekonomi Politiği* (çev. E. Günçe, May Yayınları, İstanbul, 1974); P. Sweezy/P. Baran/H. Magdoff, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, (çev. Y. Koç, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975). Bu gelenek halen Kalkedon Yayınları tarafından düzenli olarak Türkçe versiyonu yayınlanmakta olan *Monthly Review* dergisi aracılığıyla sürdürülmektedir.

9 UGD'nin koşulları konusunda bkz. Ernest Mandel, "Kapitalizmin Tarihinde 'Uzun Dalgalar'", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. ve Paul Bullock/David Yaffe, "Enflasyon, Bunalım ve Savaş Sonrası Genişleme", a.y. Ayrıca bkz. Elmar Altvater, "Dünya Piyasasındaki Bunalım Eğilimleri Üzerine Düşünceler", *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, Belge Yayınları, İstanbul, 1983 içinde, s. 174 ve A. G. Frank, a.g.m., s. 30.

Sınıflar arası güç ilişkileri: İki dünya savaşı arasında işçi sınıfının birçok ülkede üst üste uğradığı yenilgiler, faşizmin çeşitli ülkeleri sultası altına alması (İtalya, Almanya, Japonya, İspanya, Portekiz, Avusturya vb.) ve Alman işgali aracılığıyla Avrupa'nın hemen her yerine yayılması, bu ülkelerde işçi sınıfının savaştan sermaye karşısında örgütsüz ve zayıf durumda çıkmasına yol açmıştır. Dönemin başında ücretler düşüktür, işyerindeki güç ilişkilerinde ise faşist disiplinin yerleştirdiği gelenekler vb. dolayısıyla burjuvazi önemli bir üstünlüğe sahiptir. Sınıf örgütlenmelerinin kırılamadığı hatta güçlendiği (ABD) veya savaş ve faşizme karşı direniş içinde yeniden kurulduğu (İtalya, Fransa, Yunanistan) ülkelerde de soğuk savaşın başlamasıyla burjuvazi karşı saldırıya geçerek sınıf güçleri dengesinde önemli bir üstünlük elde etmiştir.[10]

Teknolojik sıçrama/emek sürecinde atılım: Sermaye, tarihsel gelişmesi içinde, teknolojik gelişmeler yoluyla emek (çalışma) sürecini giderek daha fazla denetim altına almış, emek üretkenliğini yükselterek göreli artık değer üretimini artık değer çıkarımının asli biçimi haline getirmiştir. Bu gelişme, İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük bir sıçrama gösterir.

Savaştan önce sadece ABD'de yaygın biçimde üretime uygulanan bazı teknikler, bu dönemde öteki kapitalist ülkelere de

10 ABD'de Taft-Hartley yasası sendikaların 30'lu yıllarda oluşan gücünü önemli ölçüde geriletirken, Senatör McCarthy'nin adıyla bilinen baskı dönemi siyasal alanda neredeyse mutlak bir burjuva hegemonyasının kurulmasını sağlamıştır. Fransa'da ana işçi sendikaları konfederasyonu CGT, CIA'nın da karıştığı bir operasyonla bölünmüş ve sınıf işbirliğine yatkın bir konfederasyon *(Force Ouvrière)* kurulmuştur. (Bu konuların sentetik bir özeti C. Julien, "Nouvelles chasses, vieilles sorcières", *Le Monde Diplomatique*, Ocak-Şubat 1984'de bulunabilir.) İtalya'da ve Fransa'da faşizme ve Alman işgaline karşı direniş hareketindeki önderlikleri dolayısıyla çok güçlenmiş olan komünist partileri, savaş sonrasında kurulmuş olan ulusal koalisyonlardan uzaklaştırılarak yalıtılmışlardır. Yunanistan'da ise, işçi sınıfı hareketi iç savaşta emperyalizmin açık desteğiyle ezilmiş ve legal siyasal yaşamın dışına itilmiştir. (Yunanistan konusunda bk Dominique Eudes, *Kapetanios. Yunan İç Savaşı 1943-1949*, çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1985.

hızla yayılmıştır. Bunlar arasında ABD'li Taylor'un adıyla bilinen "Bilimsel İş Yönetimi" ve ilk kez Ford otomobil fabrikası patronu Henry Ford tarafından uygulamaya konulan montaj hattı üzerinde seri üretim özel bir yer tutar.[11] Teknolojik gelişmenin bu doğrultuda bir atılım yapmasıyla, emek üretkenliği UGD'de kapitalizmin tarihinde görülmemiş derecede hızla yükselmiştir. Bu, kâr oranını yükseltme yönünde güçlü bir eğilim yaratmış, dönem başındaki ücret düşüklüğüyle de birleşince sermaye birikimine hızlı bir ivme vermiştir.

Büyük krizin ve savaşın etkileri: İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu teknolojik atılımın gerçekleşmesini olanaklı kılan bir başka koşula daha değinmek gerekir. 1930'lu yılların Büyük Depresyon'u sırasında, birçok üretim aracı aylak kalarak üretimden çekilmişti. Savaş ise özellikle Japonya ve Avrupa'da fabrikaları vb. fiziksel tahribata uğratarak eski teknolojiyle çalışan sermayeleri büyük ölçüde devre dışına çıkarmıştı. Dolayısıyla, yeniden-inşa döneminde, yeni teknolojilerin yaygınlaşması bu boşlukta çok daha kolay olmuştur.[12] (Bazı Marksist teorisyenler, özellikle de *Monthly Review* okulu, savaş sonrası UGD açıklamasında yeniden-inşanın gereklerinin yarattığı güçlü talebe merkezî bir yer verirler.[13] Özellikle krizden çıkış anlarında, bağımsız ve güçlü bir talebin birikimin hızlanmasında önemli bir

11 Bu gelişmeyi ayrıntılı olarak ilk kez tartışan Antonio Gramsci'dir. Bkz. *Prison Notebooks*, der. Q. Hoare/G.N. Smith, Lawrence and Wishart, Londra, 1971, s. 277-321. (Türkçesi: *Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, Belge Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 1986.) Günümüzde artık klasikleşmiş olan kaynak ise Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1974 başlıklı çalışmadır. (Türkçesi: *Emek ve Tekelci Sermaye*, çev. Çiğdem Çidamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2009.)

12 Aslında bu "boşluk" bir "temizliğin" ürünüdür; bu "temizlik" ise kapitalist krizlerin asli bir öğesidir. "Temizliği" gerçekleştiren, sermayenin değersizleşmesi olgusudur. Bkz. Bölüm 2.

13 H. Magdoff, "Uluslararası Ekonomik Sıkıntı ve Üçüncü Dünya", Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar, a.g.y., içinde, s. 119-120. Aynı yazıya "Uluslararası Ekonomik Bunalım ve Üçüncü Dünya" başlığıyla Dünya Ekonomisinde Bunalım, a.g.y., içinde de yer verilmiştir.

rol oynayacağı yadsınamaz. Ama bu, ne yeterli, ne de gerekli koşuldur. Talebin var olması halinde bile, eğer **üretim** (değerlenme) sürecinde tıkanıklıklar mevcutsa, birikim kendi başına bir dinamik kazanacak biçimde hızlanamaz. Tersine, birikimin öteki koşulları elverişli ise, bağımsız ve önceden oluşmuş bir talep olmadan da birikim canlanabilir. Bu yüzden, UGD'nin başlaması açısından yeniden-inşa sürecine bir rol tanımak yanlış olmasa da, bunu açıklamanın **merkezine** yerleştirmek yanlıştır.)

ABD hegemonyası: İki dünya savaşı arasında emperyalist sistemi yönlendirecek bir hegemonik gücün yokluğu, emperyalist ülkelerin birbirleriyle kıyasıya rekabete girmesini kolaylaştırarak krizi derinleştirmişti. 19. yüzyılın hegemonik gücü Britanya İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra artık bu konumunu yitirmiş bulunuyordu. Daha o dönemden sistem içinde **ekonomik** hiyerarşinin doruğuna tırmanmış olan ABD, ikinci savaştan, yıkıma uğramayan galip güç olarak çıkınca, kapitalist dünyanın **politik** ve **askerî** bakımlardan da tartışmasız önderi haline gelecekti. Bu durum, iki savaş arasının belirsizliklerle dolu ortamına karşıt olarak, dünya çapında sermaye birikimi için elverişli bir çerçeve yaratıyordu. Üstün ekonomik gücüyle ABD, önce Marshall planı tipinde programlarla, daha sonra da hızlı bir sermaye akımıyla, savaş bitkini Avrupa'nın canlanmasına katkıda bulunuyordu. Siyasal ve askerî üstünlüğüyle de, ABD devleti bir dünya devleti rolüne yakın bir rol üstelenerek dünya burjuvazisi için bir güvence oluşturuyordu.

Bretton Woods sistemi: Bu hegemonyanın özgül bir biçimi, parasal alanda, ABD'nin üstünlüğü temelinde kurulmuş bulunan uluslararası kapitalist para sistemi idi. 1944'te toplanan Bretton Woods Konferansı'nda, gelişmiş kapitalist devletler, iki savaş arasındaki parasal kargaşanın yeniden doğmasını önlemek ama-

cıyla bir anlaşmaya varıyorlardı. Kurulan sistemin iki ana direği vardı.[14] Bir yandan, dolar bir dünya parası niteliğini kazanıyordu, bu konumun tüm avantajları ile birlikte. Her ulusal paranın değeri ABD dolarına göre saptanacaktı. ABD ise, öteki devletler talep ettiği takdirde, doları sabit bir kur üzerinden altına çevirmeyi taahhüt ediyordu. Öte yandan, iki savaş arasının rekabete yönelik değer ayarlamalarının dünya ticaretinde yarattığı tahribata karşı, Bretton Woods sistemi ulusal paralar arasında sabit kur sisteminin benimsenmesine yaslanıyordu. Geçici dış ödemeler dengesizlikleri ise, daha sonra başka roller de üstlenecek olan IMF (Uluslararası Para Fonu) gözetiminde devalüasyonlar ve "istikrar programları" aracılığıyla çözüme kavuşturulacaktı. ABD hegemonyasını koruyabildiği sürece, Bretton Woods sistemi dünya ticaretine ve uluslararası sermaye akımlarına istikrarlı bir çerçeve oluşturarak UGD'nin bir temeli olacaktı.

Sermayenin uluslararasılaşması: Kapitalizm dünya pazarını çok erken bir aşamada yaratmıştı. Ama sermayenin üretim sürecinin uluslararasılaşması 19. yüzyıl sonlarında başlar. Bu gelişme, 30'lu yılların büyük krizi sırasında kesintiye uğramıştı. Dünya ekonomisi, birbirleriyle iktisat dışı yollardan (korumacılık vb.) kıyasıya rekabet eden ekonomik bloklara bölünmüştü. Öte yandan, emperyalist ülkelerin kendi sömürge imparatorluklarının çerçevesinde içe kapanışı, bağımsız birtakım azgelişmiş ülkelerde (Latin Amerika'nın göreli olarak gelişkin ekonomileri, Türkiye vb.) sınai sermaye birikiminin bir ilk atılımına yol açmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya ekonomisinde iki temel gelişme görülecekti uluslararası akımlar açısından.

Meta akımları, emperyalist ülkeler arasında giderek serbestleşiyordu. (GATT, "Kennedy Round" vb.) Buna karşılık, büyük kriz döneminde sınai sermaye birikiminin belirli bir

14 Sistem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Duncan Innes, "Kapitalizm ve Altın", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde.

aşamaya vardığı ülkeler olsun, savaş sonrasında bağımsızlığını kazanan ülkelerin bir bölümü (Hindistan, Mısır, Cezayir) olsun, ekonomilerini çeşitli korumacılık önlemleriyle uluslararası meta akımlarına göreli olarak kapatıyorlardı. Sermaye akımları açısından ise durum değişikti. Bu dönemde, başta gelişmiş kapitalist ülkeler arasında olmak üzere, azgelişmiş ülkelere doğru da, hızlı bir para-sermaye (krediler) ve üretken sermaye (doğrudan yatırımlar) akımı ortaya çıkıyordu. (Ama burada da bağımsızlığını yeni kazanan ülkeler oldukça kısıtlayıcı bir tavır içindeydi.) Bu süreç içinde, önce ABD sermayesi, ardından da Avrupa ve Japon sermayeleri hızla uluslararasılaşma sürecine gireceklerdi. Böylece, büyük tekelci sermayelerin hareket alanı (sermayenin tüm devresi boyunca) kapitalist dünyanın bütünü oluyordu. Bu gelişme, dünya pazarını genişleterek, uzmanlaşmayı arttırarak, üretim ölçeklerini büyüterek, kâr oranının artışına yol açacak ve UGD'nin ana direklerinden biri olacaktır.

Emperyalist denetim: İki savaş arasında, emperyalizm krizin güçlükleriyle başa çıkabilmek için göreli olarak kendi içine kapanmıştı. (Belirli emperyalist güçlerin askerî yayılma girişimleri bunun en önemli istisnasını oluşturuyordu.) Savaş sonrasında ise, kapitalizmin devrildiği ülkeler dışında, azgelişmiş ülkelerle yeniden güçlü ekonomik bağlar geliştiriliyor, sömürge devrimlerinin ilk etkilerinin tarafsızlaştırılmasından sonra, 19. yüzyıldan beri süregiden eski uluslararası işbölümü canlanıyordu. Tarımda ve maden çıkarımında uzmanlaşan bu ülkelerin bağımlı konumu, emperyalist sermayenin önemli hammaddeleri eşitsiz mübadele[15] yoluyla ucuz biçimde elde et-

15 "Eşitsiz mübadele" Marksist teori içinde ateşli tartışmalara konu olmuş bir alandır. Burada sözü edilen eşitsiz mübadele, ülkeler arasında ücret farklılıklarına dayanan türden değil, farklı üretkenlik düzeylerinden kaynaklanan tipte bir eşitsiz mübadeledir. Bu kavram üzerine önemli bir çalışma için bkz. Nail Satlıgan, Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1982.

mesine olanak tanıyordu. Emperyalist ülkelerde işçi sınıfından çekilip alınan artık değer, böylece, azgelişmiş ülkelerin işçi ve köylülerinin artık emeklerinin ele geçirilmesi ile genişliyor, kâr oranı dünya çapında yükseliyordu.

Devlet müdahalesi/Keynesçilik: Bütün bu söylenenler, bir şeyi çok açık olarak ortaya koyuyor: UGD'nin temelinde, kâr oranını yükselten, dünya pazarını genişleten, parasal, ticari, politik, askerî açılardan sermaye birikimine elverişli ve güvenli bir çerçeve oluşturan bir etkenler yığını yatmaktadır. Bütün bu koşulların (en başta da sınıfsal güç dengelerinin ve emek sürecindeki atılımların) yarattığı bütünsel bir dinamiği, burjuva devletinin yeni konumuna (müdahalecilik), hele hele bu yeni konumu da iktisat biliminde bir "gelişmeye" (Keynesçilik) indirgemenin sakıncaları daha şimdiden ortaya çıkmış durumda. Başka yanılgıları bir yana, bu tür bir yaklaşım, çok boyutlu, zengin bir süreci öğelerinden sadece birine indirgeyerek tarihsel somutun kavranışını yoksullaştırmakla eş anlamlı.

Keynesçi bakış açısının başka sorunları da var. Bunların teorik karakterde olanlarını ileride ele alacağız. Şimdilik şu kadarı söylenmeli: Devletin, bağımsız harcamalarıyla talebi yüksek tutarak, sermaye birikimini her koşulda ve her tarihsel evrede canlılığa kavuşturabileceğini sanmak büyük bir yanılgıdır. Keynesçi teknikler ancak kısa dönemlerde, o da öteki koşullar uygunsa, etkin çözümler sağlayabilir. Buradaki konumuz açısından, yani UGD üzerindeki etkisi açısından bakıldığında da bu kadarı yeterli: Keynesçi devlet müdahaleleri, UGD'ye, esas olarak, birikimin iniş çıkışlarını, daralmaları ve durgunlukları yumuşatarak, bunların etkilerini kısıtlayarak kısa dönemli katkılarda bulunmuştur. Ama bu kısa dönemli katkılar da uzun bir genişleme döneminin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır. Çevrimsel gelişmenin sertliğinin ortadan kalkışı, çeşitli ülkelerde dönemsel olarak ortaya çıkan daralmaların öteki ül-

kelere sıçramasını ve birikimli bir dinamik kazanarak genel bir krize yol açmasını engellemiştir. Böylece, uzun genişleme, kısa ve yumuşak kesintilerle, yirmi beş yıla yakın bir döneme yayılmıştır. Ama Keynesçiliğe bundan öte bir rol atfetmek, ancak çok köklü bir mistifikasyonun ürünü olabilir.[16]

Bütün bu etkenlerin belirlediği bir ortamda, dünya kapitalizmi İkinci Dünya Savaşı sonrasında beklenmedik bir "devr-i saadet" yaşadı. Ama 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren UGD'nin soluğunun kesilmeye başladığı söylenebilir. İlk belirtiler bu dönemde ortaya çıkmakla birlikte kriz esas olarak 1974'de patlak verdi. Şimdi artık krizin incelenmesine geçebiliriz.

16 Keynesçi ekonomi politikasının sınırlarını vurgulayan bir kaynak A.G. Frank, "Kriz İktisadı ve İktisadın Krizi", a.g.m'dir.

Bölüm 4

Kriz Karşısında Burjuva Düşüncesi

Burjuva iktisadının 1974-75 dönüm noktasında ilk refleksi, "petrol krizi" sloganında bulur özetini. 1974-75 genelleşmiş daralması, petrol fiyatlarının 1973 sonbaharında yeni kurulmuş olan Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü OPEC'in kararıyla yükselişinin hemen ardından gelmiştir, öyleyse, ampirist düşüncenin dogmalarına göre, ikincisi birincisinin nedeni olmalıdır. Krizi doğrudan doğruya ve sadece petrole bağlamanın genel ideolojik işlevi açıktır. Milyonlarca emekçiyi işsiz bırakan, toplumda derin bir huzursuzluk yaratan krizin sorumluluğu, böylece, toplumun dışında kalan "şeytani" bir iradeye yüklenmektedir. Bütün sıkıntıların ardında "Arap şeyhleri" vardır. Ne kapitalizm bir sistem olarak sorgulanacaktır, ne de burjuva devletlerinin sorumlu tutulması söz konusudur.

Buna paralel olarak, sorunu doğal kaynakların tükenmesine bağlayan bir düşünce tarzı hızla ön plana geçmiştir. O dönemde çok ünlenen Ünlü Roma Kulübü, iktisadi büyümenin sınırlarını, başta petrol olmak üzere tüm ilksel madde kaynaklarının tükenmeye yüz tutmasına bağlıyordu. Bu tahlil sonucunda geliştirilen "sıfır büyüme" sloganı, büyüme hızının gerçekten sıfıra doğru yöneldiği kriz döneminde, kapitalizmin sorunlarını

kitlelerin gözünde meşrulaştırmak için oldukça elverişliydi. Bu yaklaşımlar, sorunları doğal kaynaklara bağlayarak, insanlığın gelişmesinin önündeki gerçek engelin, dönemsel olarak girdiği krizler dolayısıyla kapitalist üretim tarzı olduğunu gözlerden saklıyordu.

Bu genel ideolojik işlevlerinin yanı sıra, "petrol krizi" sloganının bir de özgül bir işlevi vardı: Keynesçi düşünceyi, düştüğü çıkmazdan kurtarmak. Petrol fiyatlarındaki ani yükselme, hem durgunluğu, hem de enflasyonu açıklamak için kullanılıyordu. Petrol üreticisi ülkeler elde ettikleri ek geliri derhal yatırım ve tüketime yöneltecek bir yapıda olmadığından, uluslararası talepte ani bir düşüş çıkmıştı ortaya. Durgunluk bunun ürünüydü. Öte yandan, durgunluk içinde enflasyon (ünlü stagflasyon olgusu) da, petrolün sanayileşmiş kapitalist ülkelerde çok yaygın olarak kullanılan bir temel girdi oluşunun bir sonucuydu. Böylece, petrol burjuva iktisadi düşüncesinde bir *deus ex machina* olup çıkıyordu. Her sıkıntının kaynağını dışsal bir etkene bağlayan bir "Hızır"

Gerçekte ise, petrol ile bunalım arasında kurulan bu denklem, yaşamın kendisi ile köklü uyumsuzluklar göstermekteydi.[1] Her şeyden önce, bunalımın birçok belirtisi 1973 Kasım'ındaki petrol fiyatı artışından önce gözlenebiliyordu. En çarpıcı örnek, 1969'dan itibaren durgunluk ile enflasyonun bir arada gelişmesidir. Yani ünlü stagflasyon olayı bile "petrol krizi"nin öncesinde başlamıştır.[2] 1974-75 daralmasını izleyen dönemin

---

1 Bunalımın petrol sorununa bağlanmasının eleştirisi için bkz. Ernest Mandel, *The Second Slump*, New Left Books, Londra, 1978, s. 34-39 ve Elmar Altvater, "Dünya Piyasasındaki Bunalım Eğilimleri", *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar* içinde (Belge Yayınları, İstanbul, 1983). Petrol sorununun maddeci bir açıdan nasıl ele alınması gerektiği açısından bkz. M. Massarat, "Enerji Bunalımı mı, Kapitalizmin Bunalımı mı?", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde.

2 Stagflasyon terimi ilk kez 1970 yılında İngiliz Maliye Bakanı tarafından kullanılıyor. Bkz. J. Denizet, *La grande inflation. Salaire, intérêt et change*, (Presses Universitaires de France, Paris, 1977), s. 57- 58.

gelişmeleri de, petrol fiyatının etkisi konusunda söylenenleri yanlışlamaktadır. En basit örnek enflasyon alanından: 1977-79 arası dönemde petrolde yeni fiyat artışları olmadığı halde, enflasyon bu dönemde yeniden hızlanmıştır. Buna karşılık, petrol fiyatları 1979 yılında yeniden ani bir sıçrama gösterdiği halde, 1980 yılından itibaren enflasyon sürekli olarak gerilemiştir.

Çünkü aslında kriz petrol fiyatlarındaki artışın bir ürünü değildir. Kapitalist sistemin UGD sırasında biriken çelişkilerinin, yani sistemin içsel işleyişinin bir sonucudur. 1973'teki petrol fiyatı artışı, en fazlasından, bu çelişkilerin güçlü biçimde su yüzüne çıkmasına yol açmıştır. Yani sadece yangını başlatan kıvılcım rolünü oynamıştır.

Aslında akıl yürütme tersine bile çevrilebilir. Kapitalizmin çelişkileri petrol fiyatının yükselmesinin sonucu değil, nedenidir. Başka bir deyişle, petrol fiyatının hızlı artışını olanaklı kılan, kapitalist dünya ekonomisinin 70'li yılların başında kendi iç çelişkileri sonucunda tıkanıklıklarla karşılaşmasıdır. 1969-71 durgunluğunun yerini alan 1972-73 canlanması, bu tıkanıklıklar yüzünden kalıcı bir genişleme dönemine dönüşememiştir. Bu durum, ortaya spekülatif bir stoklama eğilimi çıkarmış, bu yüzden sadece petrolün değil tüm ilksel maddelerin talebinde hızlı bir artış görülmüş, bu malların fiyatları önemli bir artış eğilimine girmiştir.[3] İşte bir satıcı karteli olarak OPEC, bu olumlu konjonktürü değerlendirmeyi bilmiştir sadece. Yoksa basit bir siyasal iradenin ürünü değildir petrol fiyat artışı. Olaya böyle bakıldığında, 1974-75 daralması, 1972-

3 Bu niteliğiyle, 1972-73 yılları bunalımlar öncesinde görülen tipik bir "aşırı ısınma" dönemi özelliği taşır. Böyle dönemlerde, birikim sürecinin temelinde yatan sorunların yarattığı belirsizlikler ani spekülatif hareketlere yol açar. Bunun sonucunda ticaret hacmi ve faaliyet oranı hızla yükselir ama temeldeki sorunlar dolayısıyla bu gelişme kalıcı bir genişlemeye dönüşemez. Sorunlar yeniden ortaya çıktığında, spekülatif canlılık ne kadar güçlü olmuşsa, daralma da o denli şiddetli ve sarsıntılı olur.

73 yıllarının spekülatif canlanmasının maliyeti olarak görünmektedir.

"Petrol krizi" efsanesi bir süre sonra burjuva söylemi içinde bile giderek geri plana düşmüştür. İdeolojilerin tarihinde, asıl ağırlığı mistifikasyon olan ideolojilerin nankör kaderini paylaşmıştır bu yönüyle. Bu niteliğiyle burjuvazinin çıkarlarına bile engel haline gelmiştir çünkü. Bunun nedeni açıktır: Kriz kendiliğinden, doğal bir olayın kaçınılmazlığı içinde ortadan kalkmayacaktır. Çözüm, sınıfların ve öteki toplumsal güçlerin verdiği mücadelelerin bir ürünü olacaktır. Yani dünya burjuvazisinin krizi kendi çıkarlarına göre yoğurması, krizin gelişimine aktif biçimde müdahale etmesi gerekmektedir; müdahale edebilmek için de var olan durumu göz önüne alması. Kısacası, mistifikasyonun yanı sıra pragmatik bir ideoloji de gereklidir. İşte bu yüzdendir ki, "petrol krizi" açıklaması zamanla unutulmaya yüz tutmuştur.

"Petrol krizi"nin yerini alan açıklamaların ortak bir yanı vardır: krizi ele alırken temel olarak ekonomi politikalarının yanlışlığı üzerinde durur bu açıklamalar. Buna paralel olarak, krizin çözümü de yanlış iktisat siyasetlerinin yerine doğrularının benimsenmesine bağlanır doğallıkla. Görünüşte birbirine taban tabana karşıt iki düşünce okulu vardır bu ortak noktadan yola çıkan. Biri, onyıllardır kapitalist dünyada resmî ideoloji haline gelmiş olan Keynesçilik, öteki ise bunalım içinde Keynesçiliği yenilgiye uğratarak hâkim ideoloji konumuna yükselen neoliberalizm.

Önce Keynesçiliğe bakalım. Bu düşünceokulunun, UGD'deki mutlak hâkimiyetini kriz dönemindeyitirmesinin temelinde kuşkusuz, neoliberal düşüncenin burjuvazinin bu tarihsel dönemdeki çıkarlarıyla uyum içinde olması yatıyor. Ama Keynesçiliğin gerilemesinde, bu yaklaşımın gerek teori, gerekse iktisat siyaseti alanlarındaki iflasının da kuşkusuz önemli bir rolü var. Krizin

başlangıcında, anlayamadıkları bir durumu petrol sorununa bağlayan Keynesçiler, zamanla bu temayı tekrarlamanın krizi ortadan kaldırmadığını fark edince, neoliberalizmin kendilerine dayattığı tartışma alanına kaydılar. Yaptıkları, neoliberallerin tartışmasını tersine çevirerek, bunalımdan Keynesçi siyasetlerin değil, giderek yaygınlaşan neoliberal siyasetlerin sorumlu olduğunu ileri sürmek oldu. Örneğin, Bretton Woods'un yerini alan dalgalanan döviz kurları enflasyona yol açıyordu. Veya liberal iktisat siyasetlerinin basit bir sonucu olarak görülen yüksek faiz oranları, dünya ekonomisinin yeniden canlanmasının karşısındaki temel engeli oluşturuyordu.

Keynesçiliğin özgül tezlerinin eleştirisinin yeri burası değil. Bu düşünce okulunun boşluklarına ve yanlışlarına aşağıda döneceğiz. Burada belirtilmesi gerekli olan şu: Bu okulun 30 yıl krizinin gerçek doğasını kavrayamamasının temelinde, kapitalist ekonomiye yaklaşımındaki temel bir **yöntemsel boşluk** yatıyor. Gerek Keynes'te, gerekse izleyicilerinde, kapitalist ekonominin tahlilinin merkezinde **dolaşım alanı** vardır. Üretim sürecine, bu süreç içinde sınıflar arasındaki ilişkilere ve sürecin çelişkilerine Keynesçi teoride yer verilmez.[4] Bu yüzden, üretim sürecinin çelişkilerinden kaynaklanan uzun krizin doğasını anlayabilmek için yeterli gereçlerle donanmış değildir Keynesçi düşünce. Anlayamadığı bir krize de etkili çözümler önermesi beklenemez.

İşte, neoliberalizm uzun kriz içinde burjuva düşüncesinde doğan bu boşluğu büyük bir gürültüyle doldurmuştur. Neoliberalizmin tartışılmasına girmeden önce şu belirtilmeli: Bu düşünce akımının değişik "bilimsel" versiyonları mevcuttur. Türkiye'de bir aşamada çok ünlenmiş olan ve Milton

4 Keynesçi iktisadın düzgün bir eleştirisi için bkz. M. d'Antonio, "Il' problema del controllo del mercato in Keynes e Kalecki", Crisi e piano, *Crisi e piano. Le alternative degli anni trenta*, M. Telo (der.) içinde, De Donato, Bari, 1979.

Friedman'ın adıyla tanınan "monetarizm"in (paracılık) yanı sıra, 1980'li yıllarda Ronald Reagna yönetimi döneminde ABD'de yıldızı yükselen "arz temelli iktisat" ("supply-side economics") ve daha çok akademik çevrelerde büyük bir atılım yapan "rasyonel bekleyişler" okulu bu akımın, özgül yönleri de olan, kollarını oluşturmaktadır.[5] Ama bütün bu versiyonları, tek bir nehrin kolları haline getiren ortak yanlar vardır. Bunların başında, krizin UGD'de piyasa mekanizmasının serbest işleyişine konulan engellerin bir ürünü olduğu görüşü gelir. Bu görüşün gerisinde, burjuva iktisadının, tarihi Adam Smith'e kadar geri giden bir yargısı yatar: Kapitalizm genel olarak **rasyonel ve uyumlu** bir toplumsal sistemdir. İktisadî yaşamda ortaya çıkabilecek pürüzleri ortadan kaldıracak mekanizmaları içerir. En başta da, fiyat sistemi aracılığıyla işleyen piyasa, her tür dengesizliği giderecek özellikleri taşır bağrında. Yeter ki, piyasaya gereksiz müdahalelerle bu mekanizmaların çalışması engellenmesin. İşte, UGD'de ortaya çıkan bazı gelişmeler (sendikalar, sosyal güvenlik, devlet müdahalesi, kamu işletmeleri, vergi sistemi, korumacılık vb.) tam da bu engellemeyi yaratarak ortaya birtakım dengesizlikler çıkarmıştır neoliberallere göre. Bunların arasında, Keynesçi tekniklere dayanan devlet müdahalesi neoliberal söylemde baş hedeflerden biri olarak ele alınır. Krizin sorumlusu, devletin gittikçe artan harcamalarıdır, bu harcamaları karşılayabilmek için para kitlesinin ulusal gelirin büyüme oranından daha hızlı artmasıdır (monetarizm) veya "girişimcilik ruhu"nu boğan yüksek vergi oranlarıdır (arz temelli iktisat). Krizden çıkışın koşulu, devletin piyasaya müdahale etmekten vazgeçmesidir. Para arzındaki artışın ekonomiyi suni biçimde şişirmesine izin verilmemeli (monetarizm), vergi

5 Metinde sözü edilen ilk iki okul için ayrıntılı bilgi şu kaynakta bulunabilir: James T. Campen/Arthur MacEwan, "ABD'de Bunalımı Üzerine Muhafazakâr Tartışmalar", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde.

yükü, özellikle de sermaye üzerindeki yük, düşürülmelidir (arz temelli iktisat). Uluslararası alanda ise, dünya çapında meta, para ve sermaye akımlarına karşı her engel ortadan kaldırılmalıdır.

Neoliberal iktisadî düşüncenin sınıf ideolojisi niteliğini aşağıda göreceğiz. Burada, bu ideolojinin "bilimsel" formülasyonunun genel yöntem sorununa değinmekle yetinelim. Bir düşünce okulu olarak neoliberalizm, Keynesçiliğin devlet mistifikasyonunu tersine çevirerek sürdürür. Bilindiği gibi, Keynesçi düşünce, kapitalizmin ekonomik işleyişinden doğan sorunların, akılcı biçimde davranan ve ekonomiye yeterli biçimde müdahale eden devlet tarafından ortadan kaldırılabileceğini savunur. Başka bir deyişle, devlet müdahalesi yoluyla kapitalizme akılcı ve uyumlu bir nitelik kazandırmak olanaklıdır. Neoliberal düşünce, Keynesçiliğin bu temel görüşünü tersine çevirir. Kapitalizm zaten akılcı ve uyumlu bir sistem olduğuna göre, devlet müdahalesi olsa olsa bu uyumu bozar, sorunlar doğurur. Kısacası, Keynesçilikte devlet uyum sağlayıcı öğe iken, neoliberalizmde uyum bozucu öğedir.

Devlete ilişkin bu karşıt fakat simetrik iki yaklaşımın ortak yanlarının altını çizmek gerekir. Her iki görüşte de devlet ekonomiye dışsal bağlarla bağlıdır, ekonominin hareketinden bağımsız bir nitelik taşır. Toplumun devinimi bu temelde (birinde iyi, ötekinde kötü yönde) doğrudan doğruya devletin eylemine bağlanır. Devlet burada neredeyse dinsel anlayışta tanrının tuttuğu yeri tutmaktadır: "Düşmez kalkmaz bir Devlet" vardır, iyilik de kötülük de ondan gelir insanlığa.

İdeolojik sorunları bir yana, bu devlet fetişizminin, bir toplumsal sistem olarak kapitalizmin devinimini anlamada çok ciddi sorunlar doğurduğu açıktır. Aynen Keynesçilik gibi, neoliberal düşünce de, devlet eyleminin ekonomiye, özel olarak da sermaye birikimine ve sınıfların ekonomi karşısındaki ko-

numuna bağımlı olduğunu görmezlikten geldiği için, sistemin işleyişini kavrama olanağından yoksun kalır. Sadece ekonomi politikası alanında bile, bu düşünce tarzının gerçeği bütünselliği içinde kavrayabilmesi olanaksızdır. Devletle ekonominin ilişkisinin odak noktası olarak alınan ekonomi politikası, bu ilişkinin tek yönünü (devletin ekonomi üzerindeki eylemini) ele aldığı için, burjuva iktisadının, yoksullaştırıcı ve devleti fetiş biçimleriyle mutlaklaştıran bir kavramıdır. Oysa devletin ekonomiye ne yaptığı, ancak, ekonominin devlete ne yaptığını anladıktan sonra kavranabilir.

Temelde, ister neoliberal, ister Keynesçi eğilimde olsun, isterse de bunların dışında yer alsın, burjuva düşüncesi krizi düşünürken çok ciddi bir ironi ile karşı karşıyadır. Bir sistem olarak kapitalizme duyulan inanç ve güven, burjuva düşüncesini, krizi sistemin işleyişinin gerçek ve anlamlı bir anı, bir uğrağı olarak düşünmekten alıkoyar. Kriz, sistemin yaşam sürecinin asli ve ayrılmaz bir öğesi olarak kavranamayınca, her yeni kriz, temelde sağlıklı ve zinde bir sistemin anlık bir duraklaması, bir nefes alma molası, en kötüsünden geçici bir dengesizliği olarak düşünülür. Bu yüzden krizin varlığı reddedilir.[6] Bu, burjuva düşüncesini gülünç bir paradoksla karşı karşıya bırakır: varlığı reddedilen bir krizi açıklamaya çalışmak! Sosyoekonomik sistemin işleyiş mantığında krizin asli bir öğe olarak yer aldığının

6 Bu iddianın abartılmış olduğunu düşünenler için bir kaynak vermek yararlı olabilir. Milton Friedman'dan H.G. Johnson'a dek birçok ünlü ismin katkıda bulunduğu bir kitapta, Giriş yazısı sistemin bunalımda olmadığını, büyüme çağının sona ermediğini vb. açıkça savunmaktaydı, 1978'de, yani krizin açıkça patlak vermesinden dört yıl sonra! Bu kitabın başlığı bile çok anlamlıdır. Kitap, iki cilt halinde düzenlenmiştir. Ciltlerden biri kapitalizme eleştirel biçimde yaklaşan yazarların yazılarını bir araya toplar. Bu cildin başlığı "Ekonomik Sistemdeki Kopuşlar"dır. Neoliberal kapitalizm savunucularının katkılarının yer aldığı öteki cildin başlığı ise "Müreffeh Bir Ekonominin Rahatsızlıkları" Otuz üç milyon işsizin yaşadığı (OECD, 1978) müreffeh bir ekonomi! Bkz. *L'Occident en désarroi*, (Dunod, Paris, 1978) c. 1: *Ruptures d'un système économique*; c. 2: *Turbulences d'une économie prospère*.

yadsınması, burjuva düşüncesini, toplum ve tarihten bağımsız bir insan doğasına ya da doğanın kendisine sığınmaya iter. Bunun neredeyse sayısız çeşitlemesi vardır kapitalist krizlerin tarihinde: 19. yüzyılın ünlü kuramcılarından Stanley Jevons, krizleri güneş lekelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkilerine bağlamıştı. Bu gelenek 1929 krizinin açıklanması gerektiği zaman doruğuna ulaşıyordu: Banka paniği ve kriz, Galbraith'de "anlık ruh durumu" ("mood"), Néré'de psikoloji, Aldcroft'da muson yağmurları gibi etkenlere bağlanıyordu.[7] 30 yıl bunalımının açıklanmasında ise, başka özelliklerinin yanı sıra, "petrol krizi" açıklaması doğaya sığınmanın yeni bir örneğini oluşturmaktadır.[8]

Ama doğaya ya da insan doğasına bağlı açıklamalardan daha da mizahi sonuçları vardır, krizin kapitalizmin mantığı ile ilişkisini reddetmenin. Bu da, her krizi değişik bir tarihsel

---

7 John Kenneth Galbraith, *The Great Crash 1929*, (Penguin, Harmondsworth, 1977), s. 186-192; Jacques Néré, *La crise de 1929*, Armand Colin, Paris, 1973, s. 76-82; D.H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street, 1919-1929*, University of California Press, Berkeley, 1977. Bu yazarların, 1929 krizini burjuva perspektifinden inceleyen en **ciddi** yazarlar olduğu unutulmamalı. Amacımız, kenarda kıyıda kalmış ve karikatür niteliği taşıyan görüşleri değil, burjuva düşüncesinin **merkezinde** yer alan anlayışları eleştirmek. Burada, kısa bir parantez açarak bu konuda şeref payının Milton Friedman'ın yakın çalışma arkadaşı Anna Schwarz'a ait olduğuna değinmeliyim. Monetaristler 1929 krizinin derinliğini, genellikle, ABD'de Merkez Bankası işlevi gören Federal Reserve'ün para politikasındaki "hatalar"a bağlarlar. Ancak, bir krizi politikalara bağlayarak açıklayan her görüş gibi bu da başka bir açıklamayı davet eder bilimsel açıdan: Federal Reserve bu "hatalar"ı neden yapmıştır? İşte Anna Schwarz'ın bu soruya dâhiyane bir cevabı vardır: Federal Reserve'in eski başkanı Benjamin Strong çok iyi bir bankacıdır. Ama öldüğü zaman yerine geçenler aynı becerikliliği gösteremezler. Yani, eğer Benjamin Strong ölmeseydi... Schwarz'ın bu açıklamasının ihtişamı, **genel olarak insan doğasına** sığınmakla yetinmeyip, **tek bir insanın doğasına** kaçmasından ileri gelmekte tabii!

8 Büyük burjuva iktisatçısı David Ricardo bile, kâr oranının düşüş eğilimini sermayenin kendi gelişme yasaları yerine tarımsal üretimde azalan getiriye bağlarken, her şeyin anahtarını doğada bulmaktaydı. Marx, *Artık Değer Teorileri*'nde Ricardo'yu, kapitalist üretim tarzının çelişkili doğasını kavrayamadığı için çareyi agronomiye (tarım mühendisliğine) sığınmakta bulmakla eleştirir.

rastlantı veya kazaya bağlayarak açıklamaktır. Bunun en çıplak örneğini 70'li yılların ikinci yarısında OECD için hazırlanmış olan ünlü McCracken raporu vermektedir.[9] Yayınlandığı dönemde yaygın biçimde bir temel kaynak olarak kabul edilen bu rapor 1974-75 daralmasına yol açan etkenlerin incelendiği bir bölümde bunalıma şu teşhisi koymaktaydı:

> Toparlamak gerekirse, 1971-75'in ağır sorunlarının dolaysız nedenleri, geleneksel iktisadi tahlilin çerçevesi içinde anlaşılabilir büyük ölçüde. Temelde, uluslararası düzeyde ve ülkeler içinde davranış kalıplarında ve güç ilişkilerinde değişiklikler olmuştur. Fakat, yakın tarihe yaklaşımımız, en önemli veçhenin, aynı ölçekte tekrarlanması olasılığı düşük olan birtakım talihsiz rahatsızlıkların olağan dışı biçimde bir araya gelmesi olduğudur. Bunun etkisi, ekonomi politikasında, önlenmesi olanaksız olmayan bazı yanlışlarca büyütülmüştür.[10]

Bir 'kaza' kuramı! Burjuva düşüncesinin hareket noktasının neredeyse kaçınılmaz kıldığı bir varış noktasıdır bu işte. Marksist düşünceyi, kriz sorununa bakarken, burjuva düşüncesinden ayıran en temel nokta burada yatar. Krizleri, kapitalist üretimi tarzının çelişkili deviniminin asli, ayrılmaz, zorunlu bir uğrağı olarak ele almasında. Tekil noktalardaki bütün önemli farklılıklar bu temel ayırımın belirlediği birer sonuçtur.

9 P. McCracken vd. *Towards Full Employment and Price Stability*, (OECD, Paris, 1977). Bu rapor çeşitli gelişmiş kapitalist ülkelerin ünlü, prestij sahibi iktisatçılarından kurulu bir komisyon tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, İtalya'dan Merkez Bankası eski başkanı Guido Carli, İsveç'ten kitabı Türkçede de yayınlanmış iktisatçı A. Lindbeck, İngiltere'den o zaman AET Komisyonu adını taşıyan kuruluşun başkan yardımcısı R. Marjolin gibi adlar yer almaktadır. Fransa'nın 1976-81 arasında başbakanlığını yapan Profesör Raymond Barre da birkaç ay süreyle komisyonda görev yapmıştır. (Türkiye okuyucusu için ilginç bir nokta, 12 Mart döneminin Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu'nun da komisyon üyeleri arasında yer almasıdır.)

10 A.g.y., s. 14. Vurgu aslında.

Bölüm 5

30 Yıl Krizi

Bir önceki bölümde vurguladığımız gibi, burjuva düşüncesi 1974-75 dönüm noktasından sonra dünya ekonomisinin uzun bir kriz dönemine girdiğini yadsımıştır. Oysa son otuz yılın tarihinin ondan önceki otuz yılın tarihiyle kısaca karşılaştırılması bile, durumun ne kadar farklı olduğunu ve bugün içinde yaşadığımız dönemin kapitalizmin canlı bir sermaye birikimi temelinde hızla büyüdüğü dönemlerden ne kadar farklı olduğunu ortaya koymaya yeter. İkinci Dünya Savaşı ile 1974 arasındaki yaklaşık otuz yıl boyunca, tekil ülkeler belirli dönemsel aralıklarla üretim, yatırım ve istihdamda duraklamalar ve zaman zaman daralmalar yaşamış olsalar da, dünya kapitalizmi tek bir eşzamanlı daralma (resesyon) yaşamamıştır. Yaşanan kısmi sıkıntılar yumuşak geçiş yöntemleriyle atlatılmıştır. Bu dönemde hiçbir gelişmiş ülkede sert finansal çöküntüler görülmemiş, emperyalizme bağımlı azgelişmiş ülkeler arasında bile geçici dış ödemeler güçlükleri dışında bu tür olaylara rastlanmamıştır. Emperyalist ülkelerde bu dönem, çok kısa parantezler dışında, neredeyse bütün işgücünün seferber edildiği bir tam istihdam dönemidir.

Buna karşılık, son otuz yılda dünya kapitalizmi tekrar tekrar eşzamanlı daralmalar yaşamış, defalarca büyük finansal krizlerle karşılaşmıştır. İşsizlik bu dönem boyunca her ülkede artış göstermiş, AB ekonomik alanında kronik hale gelmiş, Japonya gibi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işsizliğe hiç alışık olmayan ülkelerde bile yükselmiştir. Son otuz yılın ciddi ekonomik sarsıntılarını art arda dizmek bile bu dönemin niteliğini kavramak için yeterli bir ipucu vermektedir: 1974-75'te bütün büyük kapitalist ekonomilerin eşzamanlı bir daralma ve enflasyonu birlikte yaşaması; 1979-82 arasında bu durumun tekrarlanması; 1984 Meksika ve Brezilya borç krizleri; 1987'de New York Borsası'nda çöküş; 1990-92 arasında bütün gelişmiş ekonomilerde yeniden eşzamanlı bir daralma; 1994 Meksika ve Türkiye krizleri; 1997 Asya, 1998 Rusya ve 1999 Latin Amerika ve Türkiye krizleri; 2000-2001'de New York Borsası'ndan başlayarak dünya borsalarının tam bir çöküşün eşiğine gelmesi ve sonrasında yaşanan ekonomik daralma; 2001'de Türkiye ve Arjantin'de yaşanan finansal ve ekonomik çöküşler.

Krizin bir başka belirtisi, kapitalist ülkelerin dönemsel olarak yaşadığı daralmaların (resesyonların), yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1974-75 öncesinde büyük ölçüde birbirinden bağımsız iken bu tarihten itibaren senkronize olması, yani eşzamanlı olarak gerçekleşmesi ve eskisine göre çok daha sert biçimde yaşanmasıdır. Uzun dalgaların tarihi boyunca, kısa aralıklı krizler (2-3 veya 8-10 yıllık krizler) genişleme dönemlerinde yumuşak, depresif eğilimli duraklama dönemlerinde ise sert ve senkronize yaşanmıştır. Aynı özellik 1974-75'i izleyen 30 yıl boyunca da görülüyor. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1974-75, 1979-82, 1990-92 ve 2000-2001 yılları, en azın-

dan bütün ileri ülkelerde eşzamanlı olarak resesyonlara tanık olmuş ve çok sert geçmiştir.[1]

Üçüncüsü ve en önemlisi, 1945-75 dönemi ile 1975-2005 dönemi karşılaştırıldığında, büyüme ve yatırımların artışı temelinde çok belirgin bir fark görülmektedir. Örneğin 1960-80 arasında dünyada üretilen gelir yıllık ortalama olarak yüzde 4,7 büyürken, 1980-2000 arasında büyüme oranı yüzde 3'e geriler. 1990-2005 arası temel alınacak olursa, büyüme oranı yaklaşık yüzde 2,5'e gerilemekte, yani 1960-80 arasının neredeyse yarısına düşmektedir.[2] Aynı şey yatırımlar için de geçerlidir. Sermaye birikiminin en önemli göstergesi olan yatırımlar, dünya çapında hesaplandığında, 1970'li yılların başında yüzde 25-26'ya doğru yükselirken, 1974-75'ten itibaren hızla düşmeye başlamış, önce yüzde 22-24 bandına oturduktan sonra, 2000'li yıllarda yüzde 20-21'e kadar gerilemiştir.[3] Bu iki alanda bol bol başka veriyi okuyucu Kurtar Tanyılmaz'ın sözü edilen makalesinde bulabilir.

Dünya ekonomisinin 1970'li yılların ortasında bu tür bir krize, depresif eğilimli bir duraklama dönemine girdiği açık gerçeği karşısında sorulacak soru şudur: Bu krizin temelindeki dinamik nedir? Kapitalist üretim tarzının hangi çelişkisi otuz yıl boyunca canlı biçimde gelişmiş olan dünya ekonomisini bu tür bir krize sokmuştur?

Marksist kriz teorisi üzerine tartışmalarda kâr oranının düşme eğilimi yasasından (KODE yasası) eksik tüketime, orantısızlık krizlerinden kâr sıkışmasına çeşitli açıklamalardan söz

---

1 Bu konuda şu kaynakta yararlı veriler sergilenmiştir: Kurtar Tanyılmaz, "21. Yüzyılın İlk Büyük Buhranına Doğru", *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010, özellikle s. 24-25, Şekil 2 ve Tablo 1.

2 Bkz. Tanyılmaz, a.g.m., s. 29, Tablo 2.

3 A.g.m., s. 41, Şekil 11.

edilebilir. Bunlar arasında sadece ikisi kalıcı etki yaratmış, tartışmaya değecek açıklamalardır: KODE ve eksik tüketim. Bu kitabın ilerleyen bölümlerinde eksik tüketim açıklamasının teorik olarak yanlış, politik olarak sakıncalı bir teori olduğu tezi ayrıntılı biçimde işlenecek. Bu aşamada biz öteki teorik görüşlerle hiç tartışmaya girmeden dosdoğru kendi sonucumuza ulaşacağız. Uzun Genişleme Dönemi'nin sona ermesinin ve 30 yıl krizinin başlamasının nedeni, dünya çapında, özel olarak da ileri ülkelerde kâr oranında sermayenin organik bileşimindeki artışa bağlı olarak ortaya çıkan düşüş olmuştur.

KODE yasasının eğilimli bir yasa olması, kâr oranının düşüşünü vurgulayan ana eğiliminin yanı sıra bir dizi karşı eğilim içermesi, özel olarak da sermayenin organik bileşimindeki artışın artık değer oranındaki artış ile yarışından hangisinin üstün çıkacağının önceden bilinememesi, birçok Marksizm eleştiricisini bunun kesin sonuçlar içeren bir yasa olduğunu bile yadsımaya kadar götürmüştür.[4]

Doğa yasaları dâhil bütün bilimsel yasalar eğilimli yasalardır. Yani ancak belirli olumsal koşulların bir araya gelmesi halinde yasa gerçekleşir. Tersine birtakım koşulların doğması halinde ise yasa en azından askıya alınmış olur. Toplum bilimlerinde bu daha da geçerlidir. KODE yasası da bütün yasalar gibi ancak belirli koşullar bir araya toplanırsa geçerli hale gelir. KODE yasası, kapitalizmin kendi doğasından kaynaklanan bir eğilimin, yani canlı emeğin yerine giderek daha büyük ölçekte cansız emek ikame etme eğiliminin tanım gereği kâr oranını düşüreceğini ifade eder. Yasanın bu mantıksal

4 Bazı başka eleştiriciler kâr oranının bazı koşullar altında düşmediğini kanıtlayarak yasanın geçersizliğinin ilan edilebileceğini sanmışlardır. Oysa Marx kendisi karşı eyleyen etkenleri sayarak düşüşün otomatik olmadığını önceden söylemiş olduğundan bu tür "çürütme" operasyonları tartışmanın ne olduğunu kavrayamama anlamını taşır.

yapısı kendi başına çok önemlidir. Çünkü sermayenin bu tür bir canlı emek yerine cansız emek ikame etme eğilimi olmasaydı, kâr oranının (rastlantılar ya da arızi nedenler dışında) düşme dinamiği olmayacaktı. Oysa bu nedenle böyle bir dinamik vardır. Yasa tam da bunu söyler. Dolayısıyla, sermayenin organik bileşiminin yükseldiği ve kâr oranının ona paralel olarak düştüğü ampirik olarak gösterilebilirse, tartışma kapanmış demektir.

Son onyıllarda Marksist kategoriler temelinde istatistik hesaplamaların yapılması, Marksist büyüklüklerin ölçülmesi bu açıdan büyük bir değer taşıyor. Birkaç on yıl öncesine kadar Marksist teorinin "kâr oranı sermayenin organik bileşiminin yükselmesi sonucunda dönemsel olarak düşer" önermesi, sadece bir teorik önerme idi. Ampirik olarak ne olumlanabiliyordu, ne de yanlışlanabiliyordu. Daha doğrusu, Marksizmin kategorilerini burjuva ekonomi biliminin kategorileriyle yanlış biçimde ilişkilendiren algoritmaların kullanılmasıyla yapılan ölçüm ve hesaplamalar temelinde yanlışlandığı iddia ediliyordu. Son on yıllarda geliştirilen yeni algoritmalar, değer, artık değer, artık değer oranı, üretken emeğin üretken olmayan emeğe oranı gibi kategorilerin gerçek hayatta nicel gelişme bakımından nasıl bir seyir gösterdiğini saptamak açısından büyük bir ileri adım oluşturdu.

İşte bu yeni hesaplama çabaları arasında müstesna bir yere sahip olan bir çalışma, Anwar Shaikh ile E. Ahmet Tonak'ın çalışması, geliştirdiği özgün algoritma temelinde, Uzun Genişleme Dönemi'nde dünya ekonomisinin belirleyici ekonomisi olan ABD'de artık değerin, artık değer oranının, sermayenin organik bileşiminin, sermayenin ve kâr miktarı ve oranının gelişiminin ölçülmesini olanaklı hale getirmiştir. Shaikh ile Tonak'ın ulaştığı sonuç yalındır:

> Veriler, ayrıca, bazı güçlü ampirik trendleri de gözler önüne sermiştir. Sırasıyla, Şekil 5.13, 5.15 ve 5.19'da görüldüğü üzere, artık değer S*/V*, sermayenin değer bileşimi C*/V* ve emek verimliliği q* İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ciddi biçimde yükselmiştir. Marksist kâr oranı 1980'e kadar düzenli biçimde düşmüştür.[5]

Marx'ın yasasının geçerliliği burada doğrulanmaktadır. Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, artık değer oranında ve emek verimliliğinde yükselişe rağmen kâr oranını düşürmüştür. Kâr oranlarının başka ülkelerde ve bir bütün olarak dünyada gerilemesine ilişkin başka sonuçlar için okuyucu, Kurtar Tanyılmaz'ın makalesindeki şekil ve tablolardan yararlanabilir.[6]

İkincil çelişkiler

Krizlerin kapitalist ekonominin çelişkilerinin genel bir özeti olduğunu daha önce belirtmiştik. Krizin kökeninde hangi çelişki yatarsa yatsın, süreç bir kez ortaya çıktığında, daha önce üstü örtülü biçimde gelişmekte olan bütün çelişkiler gün yüzüne çıkar ve tüm güçleriyle toplumun yaşamına damgalarını vururlar. 30 yıl krizi de, her ne kadar kâr oranının eğilimli düşüşünün somutlaşmasının bir ürünü ise de, aynı zamanda başka çelişkilerin de şiddetli biçimde gündeme gelmesine yol açmıştır. Aslında, kâr oranının düşüşü ile öteki süreçlerin en azından bir bölümü arasında içsel bir bağıntı da mevcuttur. Kâr oranını sınırlayan tek etken sermayenin organik bileşimindeki yükseliş değildir. Başka etkenler de sınırlar

---

5 Anwar Shaikh/E. Ahmet Tonak, *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi. Ulusal Hesapların Ekonomi Politiği*, çev. Hakan Arslan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 171-72. Ampirik sonuçlar daha genel olarak kitabın beşinci bölümünde ("Marksist Kategorilerin Ampirik Ölçümleri", s. 113-172) ayrıntılı olarak sunulmaktadır.

6 Bkz. a.g.m., s. 39, Şekil 7; s. 40, Şekil 8 ve 9; s. 41, Tablo 3; s. 42, Şekil 12.

kâr oranını ama genel kâr oranı yüksek olduğu sürece bunlar sermaye açısından taşınamaz birer yük niteliği kazanmaz. (Hatta bazıları "toplumsal barış"ın sağlanmasına katkıda bulunarak kapitalizmin yeniden üretimi açısından olumlu bir işlev bile görürler.) Ama ne zaman ki kriz tüm ağırlığıyla kapitalist toplumun can damarlarını sıkıştırmaya başlar, bütün bu etkenler sermayenin birikim sürecini tıkayan ağır birer engel haline gelir. İşte üretim sürecinin çelişkilerinin belirlediği bir ortamda, öteki çelişkiler de, çözümü yaşamsal bir nitelik kazanan sorunlar olarak dikilirler sermayenin karşısına. Bunların en önemlilerine kısaca bakalım.

İşgücü piyasasının yapısı: UGD boyunca sermaye birikiminin canlı temposu, her ülkede farklı derecelerde olmakla birlikte yedek sanayi ordusunu daraltmış ve işçi sınıfının belirli mevziler kazanmasını olanaklı hale getirmişti. İşçi sınıfının güçlenmesi çeşitli biçimler alıyordu. Bunlardan biri sendikaların gelişmesi ve güçlenmesi idi.[7] Bir başkası çalışma koşullarına (işçi sağlığı, iş güvenliği, çalışma süreleri, emek yoğunluğu) ilişkin alanlarda elde edilen yasal ve fiilî hakların yaygınlığı idi. Nihayet, işçi sınıfı emek sürecine ilişkin belirli normlar ve koşulları da dayatarak Taylorizmin etkilerini sınırlandıran birtakım kazanımlar elde ediyordu.[8] Krizle birlikte, bu örgütlülük düzeyi ve kazanılmış hakların burjuvazi için taşınamaz bir yük haline gelmiş olduğu ortaya çıkacaktı. Krizin başından itibaren burjuvazi ve sözcüleri, "işgücü piyasasının katılığı"nın giderilmesi gerekçesi altında işçi sınıfının bu kazanılmış mevzilerine

7 Sendikaların bu dönemdeki rolü ve sınırları konusunda bkz. Sungur Savran, "Sendikal Hareketin Krizi mi, Sosyalistlerin Krizi mi?", *Devrimci Marksizm*, sayı 8, Kış 2008-2009.

8 Gerek genel olarak emek süreci, gerek Taylorizm kavramı, gerekse bu alanın bir mücadele konusu olarak önemi hakkında bkz. Sungur Savran, "Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması", *Devrimci Marksizm*, sayı 3, Mart 2007.

karşı, yükselen bir saldırıya geçiyordu. Burjuvazinin hedefleri arasında, geçici veya belirli süreli işlerin yaygınlaştırılması, yarım gün çalışmanın geliştirilmesi vardır. Bu önlemler sendikal örgütlenmeyi zayıflatacak, işçi sınıfının farklı dilimlere bölünmesine katkıda bulunacak, ücretler üzerinde baskıyı arttırdığı gibi, emek sürecinde disiplini ve çalışma temposunu da yükseltecektir. Sendikal haklar da dolaysız bir saldırı altındadır. Söz gelişi, Britanya'da Thatcher hükümeti 1980 ve 1982 yıllarında sendikal mücadelenin çerçevesini büyük ölçüde sınırlayan iki yasa (ünlü "Tebbitt yasaları") çıkarmıştır. ABD'de ise sermaye, sürekli olarak, sendikal hakların geçmişten beri çok daha kısıtlı olduğu tutucu Güney eyaletlerine göçmektedir. Aşağıda kısaca değineceğimiz azgelişmiş kapitalist ülkelere yönelik sermaye akımları, başka şeylerin yanı sıra bu bağlamda da sözü edilmesi gereken bir olgudur.

Uluslararası para sisteminin çelişkileri: Bretton Woods sisteminin çöküşü (1971-73) kuşkusuz krizle yakından ilgilidir. Hem bir habercisi olmuştur krizin, hem de derinleştirici bir etken. Ama bunalım temelde bir para krizi değildir; üretim (sermayenin değerlenmesi) sürecinin bunalımıdır. Uluslararası para sisteminin krizi, Bretton Woods düzeninin temelinde yatan güçlü bir çelişkinin ürünüdür en başta. Bu düzen ABD dolarına bir dünya parası rolü vermişti. Oysa dolar aynı zamanda bir ulusal para idi. Doların bu ikili rolü aşılmaz bir çelişki yaratıyordu. Dünya parası rolü, ödeme ve gömüleme aracı olarak doların değerinin istikrarını, sabitliğini gerektiriyordu. Oysa ulusal para yönüyle bir rekabet aracıydı dolar: Bu yüzden de değerinin oynaması, yani değişkenliği gerekiyordu. Eşitsiz gelişme yasası, dünya kapitalizminin bağrındaki farklı ekonomilerin farklı biçim ve tempolarda gelişmesini kaçınılmaz kılıyordu. Dolayısıyla, doların ulusal para rolünün belirli bir

aşamada dünya parası rolüyle çelişkiye girmesi kaçınılmazdı. Bu çelişkinin yaptırımı, 1971 yılında doların altına çevrilebilirliğinin kaldırılması oldu. 1973 yılında sistemin öteki ayağı, yani sabit kur sistemi de terk edilince, Bretton Woods tarihe karıştı. Arkasında parasal bir kargaşa ve çeşitli ulusal paraların ve altının sıtmalı iniş-çıkışlarını bırakarak. Uluslararası para sisteminin yeni ve istikrarlı bir düzene kavuşturulamayışı, günümüzde, bunalımın derinliğinin anlamlı bir göstergesidir.[9]

Kamu işletmeleri: UGD, başta ABD olmak üzere birkaç istisna dışında, hem ileri hem de azgelişmiş ülkelerde kamu işletmelerinin ekonomide önemli bir rol oynadığı bir dönemdir. Bunun ardında sayılamayacak kadar çok faktör mevcuttur. Nedenler ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, en önemli faktörlerden bazıları şöyle özetlenebilir: Tekil sermayelerin, hatta konsorsiyumların dahi üstlenemeyeceği derecede büyük ölçekli yatırım gerektiren altyapı ve ulaştırma işlerinin devlet tarafından üstlenilmesi; iflas eden büyük bazı işletmelerin kamulaştırılması; toplumsal sarsıntılar (faşizm, savaş vb.) sırasında eski rejimden yana tavır belirlemiş kapitalist grupların mülksüzleştirilmesi; azgelişmiş ülkelerde sanayi kapitalizminin gelişmesi için devletin doğrudan bu alana yatırım yapması; nüfusun bazı kesimlerinin (örneğin köylülük) bazı ihtiyaçlarının karşılanması için kamu girişimleri oluşturulması vb. vb. Bunların hepsi kurulduğu anda kapitalizmin işleyişi açısından bir işleve sahip olmakla birlikte, kamu işletmelerinin özgül karakteri dolayısıyla sermayenin kâr mantığına ve piyasanın sert disiplinine maruz kalmadıkları için zaman-

9 Uluslararası para sisteminin bunalımı konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Duncan Innes, "Kapitalizm ve Altın", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde. Ayrıca bkz. Ernest Mandel, *Decline of the Dollar*, (Monad Press, New York, 1972). Türkçede şu kaynaklara bakılabilir: Elmar Altvater, "Dünya Piyasasındaki Bunalım Eğilimleri vb.", a.g.m., s. 75-77 ve Çağlar Keyder, "Dünya Parası ve Kriz", (*Birikim*, eski dizi, sayı 16, Haziran 1976). Bu son yazı, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Dost Yayınları, Ankara, 1983) içinde yeniden yayınlanmıştır.

la her biri kapitalist rasyonaliteye uygun olmayan işletmeler haline gelme potansiyeli taşır. Bu yüzden, bir aşamadan sonra toplam toplumsal sermayenin genel kârlılığı önünde birer engel olarak yükselir kamu işletmeleri.[10]

Devletin sigorta işlevleri: UGD'nin temel özelliklerinden biri, esas olarak gelişmiş kapitalist ülkelerde, ama bir ölçüde azgelişmişlerde de devletin giderek artan bir ölçekte bazı toplumsal hizmetleri bağrında toplamasıdır. Bu olgu, devletin doğasının değiştiği ve "sosyal devlet" niteliği kazandığı yolunda bir iddiaya dayanak yapılmıştır. Bu "yeni" devlet türü için çeşitli Batı dillerinde kullanılan terimler, kavramın ne derece ideoloji yüklü olduğunu açıkça gösteriyor: İngilizcede "welfare state" (refah devleti), Fransızcada "Etat-providence" (koruyucu devlet[11]), İtalyancada "stato assistenziale" (yardım eden devlet) vb. Devlet, vatandaşlarının üstüne kanatlarını geren müşfik bir anadır! Daha kriz başlamadan önce bile ABD'de resmî sayılara göre 25 milyon insanın mutlak yoksulluk sınırının altında yaşadığı veya Fransa'da 8 milyon insanın okula gitmiş olduğu halde okuyup yazma becerilerini kullanacak durumda olmadığı düşünülürse, "müşfik ana"nın oldukça nekes olduğu ortaya çıkar![12]

Aslında, ünlü "refah devleti"nin sırrı şudur: İşçi sınıfının ve öteki ücretli katmanların (büyük ölçüde küçük burjuva-

10 Toplumsal rasyonalite sermaye mantığından farklı tanımlandığında bunların faaliyetinin değerlendirilmesinde bambaşka kriterler işin içine girecektir. Burada söylenen, kamu işletmelerinin sermaye birikiminin önünde birer engel olabileceğidir. Kamu mülkiyetinin özel mülkiyet karşısında işçi sınıfı mücadeleleri açısından yeri konusunda genel bir tartışma için bkz. Sungur Savran, "Devlet Mülkiyeti: Toplumsal Mülkiyete Giden Yol", *Sınıf Bilinci*, sayı 19, Kış 1997.

11 Buradaki "koruyucu" sözcüğü Fransızcada tanrısal bir nitelik taşır.

12 Suzanne de Brunhoff, "Kapitalist Bunalım ve Ekonomik Politika" başlıklı makalesinde (*Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde), gelişmiş kapitalist toplumlarda devletin toplumsal hizmetlerin sunulmasında oynadığı rolü emek gücünün yeniden üretimi açısından inceliyor.

zinin de) bir bölümü, sınıfın bütününün katkıları ile oluşturulan fonlardan yararlanarak yaşamlarını sürdürebilmekte (işsizlik sigortası, emeklilik vb.) ve/veya özgül bazı gereksinimlerini (sağlık bakımı, eğitim vb.) karşılayabilmektedirler. Söz konusu bölüm ya çeşitli nedenlerle (hastalık, sakatlık, yaşlılık) emek gücünü satamayacak durumda olan bireylerden ya da emek gücünü satabilecek durumda olduğu halde ellerindeki bu tek metaya alıcı bulamayan bireylerden (işsizlik) oluşur. Bu bireylerin de çalışmış oldukları sürelerde söz konusu fonlara katkıda bulundukları hatırlanırsa, sürecin aslında girift bir "kollektif sigorta" işleminden ibaret olduğu anlaşılır. Yani klasik sigorta işlemi devletin dolayımından geçmektedir. Devletin doğası değişmiş, müşfik ve yüce saikler ön plana geçmiş değildir.[13]

Ne var ki, devletin sigortacı işlevi, emekçilerin bazı yeni haklardan yararlanmasını sağlamıştır. Bu hizmetlerin üretilebilmesi ise, zaman zaman toplam toplumsal artık değerden bir eksilme anlamına gelmesi bir yana, velev ki bütün maliyeti işçi sınıfı üstlenmiş olsun, işçi sınıfının birtakım ihtiyaçlarının kolektif olarak karşılanmasını sağladığı için sınıf dayanışmasını ve işçi sınıfının kapitalistler karşısındaki pazarlık gücünü arttırma yönünde sonuçlar doğurur. Bütün bu mekanizmalar sonucunda devletin sigortacı işlevi, kârı ve birikimi sınırlayan bir etkendir. Kâr oranının düşüşü ile birlikte bu, sermaye için ağır bir yük haline gelir. Burjuvazi bu duruma değişik yollardan çözüm aramıştır bunalım içinde. Birincisi, kendiliğinden bir gelişmeyle, her ülkede sermayenin önemli bir bölümü ka-

13 Sözde "refah devleti"nin sağladığı hizmetlerin, parasal kaynağının emekçi sınıfların gelirlerinden finanse edildiği ABD örneğinde E. Ahmet Tonak'ın değerli çalışması sonucunda ortaya konulmuştur. Bkz. E. Ahmet Tonak, "Kapitalist Devlet Karşısında İşçi Sınıfı: ABD Örneği", Nail Satlıgan/Sungur Savran/E. Ahmet Tonak, *Kapital'in İzinde*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

çak işçi çalıştırmaya yönelmiştir. "Kayıt dışı ekonomi", "yeraltı ekonomisi" vb. farklı adlarla anılan bu faaliyet biçimi, sermayenin vergi ve sigorta keseneklerinden kurtulmasını sağlayarak kârlılığı arttırmaktadır. İkinci yöntem, toplumsal amaçlı harcamaların kısıntıya tâbi tutulmasıdır. Amaç, sigorta ve işsizlik keseneklerinin de kısılması yoluyla kârları bir ölçüde arttırmaktır. Burada da, Thatcher ve Reagan kervanın başındadır ama Avrupa'nın sosyaldemokrat hükümetleri de kervana katılmakta gecikmemişlerdir.

Bu kısa dönemli hedeflerin yanı sıra, burjuvazinin bir talebi de uzun dönemde bu hizmet alanlarının özel kesimin faaliyetlerine açılabilmesidir. Son dönemde ortaya çıkan bazı teknolojik gelişmeler (telekomünikasyonda dev ilerlemeler, tıbbi aygıtlar, bilgisayarla eğitim vb.) bu alanlarda yüksek kârlılık yarattığı için sağlık, eğitim, büro çalışması gibi hizmet alanlarında da, mal üretimindeki disiplin ve denetim yöntemlerine benzer yöntemler aracılığıyla çok hızlı bir üretkenlik artışı gündeme girmiştir.

Dünya pazarının yapısı: UGD'de, kapitalist dünya ekonomisinde sermaye akımlarının göreli olarak serbestleştiğini, ama meta akımı açısından esas serbestinin gelişmiş kapitalist ülkeler alanında yoğunlaştığını, azgelişmiş kapitalist ülkelerin ise iç pazarlarını önemli ölçüde koruma duvarlarıyla çevirdiğini yukarıda belirtmiştik. Gerçekte, UGD'nin temelinde yatan asli öğelerden biri budur: dünya pazarının azgelişmiş bölümünün korumacılık duvarları yoluyla ulusal pazarlar halinde parçalanmış olması.[14] Azgelişmiş ülkelerin çoğunda sınai üretim

14 Dünya pazarının evriminde azgelişmiş kapitalist ülkelerin yeri açısından. İkinci Dünya Savaşı öncesindeki aşamalarla ilgili olarak bkz. Alain Lipietz, "Dünya Çapında Fordizme Doğru", *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde. Latin Amerika için derli toplu bir kaynak: Celso Furtado, *Economic Development of Latin America*, 2. basım, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

bu yüzden tümüyle iç pazara dönük olarak gelişiyordu. Bunun olağan sonucu, bu ülkelerin önemli bir bölümünde, aynı sanayi dallarında dar bir pazar için üretim yapan küçük ölçekli üretim birimlerinin oluşmasıydı. Yani dünya sermayesinin bir bölümü (azgelişmiş ülkelerde üretim yapan sınai sermaye) **düşük üretkenlik** düzeyinde bir gelişme gösteriyordu. Bu durum, dünya çapında üretkenliğin yükselişinin önünde bir sınır oluşturuyor ve kâr oranı üzerinde olumsuz bir etki yaratıyordu. Kâr oranının belirlenmesinde organik bileşim/üretkenlik ilişkisinin rolüne yukarıda değinmiş bulunuyoruz.

İlk oluştuğunda dünyanın yeni yörelerinin sınai sermaye birikimine geçişine olanak sağlayan bu dünya pazarı yapısı, bir aşamada dünya sermayesinin gereksinimleriyle çelişmeye başlıyordu. Dolayısıyla, dünya pazarının bölünmüşlüğünün aşılması, meta akımlarının önündeki engellerin kaldırılması, sermaye akımlarına daha da fazla serbesti tanınması, yeni tipte bir uluslararası işbölümünün gelişmesi sermayenin yeni çıkarlarına uygundu. Zaten UGD içinde bazı azgelişmiş kapitalist ülkelerin (Güney Kore, Tayvan, Brezilya vb.) gelişme tarzı, bu yeni işbölümünün ilk işaretlerini vermişti. Ama bunalım içinde sorun genelleşmiş bir biçimde geliyordu gündeme. Hem de, bunalımda azgelişmiş kapitalist ülkelerin büyük güçlüklere düşmesi dolayısıyla, şiddetli bir biçimde.

Uluslararası işbölümündeki bu yeni gelişme, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin başlıca özelliklerinden biri olan sermayenin uluslararasılaşması sürecinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Emperyalist ülkelerin üretim, ticaret ve finans sermayesi azgelişmiş ülkelerdeki yatırımlarını daha UGD'nin devam etmekte olduğu aşamadan başlayarak arttırmışlardı. Bu gelişme üretim dallarının ve üretimin farklı aşamalarının dünya çapında yeniden dağılımı açısından güçlü bir eğilim yaratırken, aynı zamanda ücretlerin çok daha düşük, iş disiplini-

nin ise çok sıkı olduğu ülkelere kaçış, dünya çapında sermayeye işçi sınıfı karşısında önemli kazanımlar sağlamaktadır. Ancak, uluslararası yatırımlar bu gelişmenin tek biçimi değildir kesinlikle. Azgelişmiş kapitalist ülkelerin yerel sermayesi de, yabancı sermayeyle işbirliği içinde olsun olmasın, bu süreçte önemli bir rol oynamaktadır.

Güncel bunalımın şiddetle ortaya çıkarttığı çelişkilerin ve bu çelişkilere burjuvazinin kendi çıkarları doğrultusunda geliştirdiği çözümlerin en önemlileri bunlar. Dikkat edilirse, bu süreçlerin, salt siyasal alanda çözülebilecek olanları dışında, hepsi şu veya bu şekilde sermayenin değersizleşmesini öngerektiriyor. Gerek sermayenin, sendikal geleneklerin zayıf olduğu bölgelere kaçışı, gerek yeni bir uluslararası işbölümünün gelişmesi, gerek özelleştirme ancak sermayenin kitlesel bir ölçekte değersizleşmesi halinde anlamlı bir düzeye varabilir. Bu anlamda, değersizleşme, krizin burjuva çözümü için olmazsa olmaz bir koşuldur.

Değersizleşme, aynı zamanda, işçi sınıfının disiplin altına alınması ve artık değer oranının yükseltilmesi ile birlikte[15] bunalımın yarattığı en köklü eğilimdir. Bu yüzden, çağdaş bunalımın gizlerinin anlaşılmasında anahtar rolü oynar bu kavram.

15 Aslında bu sonuncusu da, özgül bir metanın, emek gücünün değersizleşmesi olarak düşünülebilir. Bu tür bir nitelemeye Marx kısaca değinir. Bkz. *Grundrisse*, Penguin, Harmondsworth, 1973, s. 446.

Bölüm 6

ATOMİZASYON

Burjuvazinin toplumu yönetme işini yürütürken seferber ettiği, sınıfın bir bütün olarak stratejisini ve taktiklerini oluşturan koskoca bir ordusu vardır. Tekelci sermayenin aklı büyük işlere eren kapitalistleri ve üst düzey yöneticilerinin yanı sıra burjuvazinin sınıf örgütlenmeleri (işveren dernekleri, ticaret ve sanayi odaları, işveren "sendikaları"), burjuva politikacıları, akademisyenleri, kodaman gazete yazarları ve televizyon guruları, şirket ve bankaların araştırma departmanları, danışmanlık şirketleri, burjuva örgütlenmelerinin uluslararası alandaki üst kuruluşları (uluslararası işveren kuruluşları, odalar vb.), uluslararası finans kuruluşları ve banka birlikleri (İMF, Dünya Bankası, DTÖ, BIS, OECD vb.), burjuvazinin uluslararası tartışma forumları (Davos, Bilderberg vb.), bütün bunlar her gün ve her saat burjuvazinin gerek ekonomik, gerekse başka alanlarda karşılaştığı büyük ve küçük sorunları irdeleyip sermaye birikiminin ve sınıf hâkimiyetinin kısa ve uzun vadeli çıkarları açısından en iyi nasıl çözüme kavuşturulabileceği üzerinde çalışmalar yaparlar. Bu tartışmalarda farklı fikirler birçok arenada karşılaşır, çarpışır ve sonra bir ortak hattın benimsenmesine doğru adımlar atılır. Büyük, hele uluslararası düzeyde önemli etkiler taşıyan sorunlarda tartışma stratejik bir karakter taşır.

İşte 1974-75 dönüm noktasının ardından da böyle olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen Uzun Gelişme Dönemi'nin (UGD) bu noktada bir kırılmaya uğradığını biraz gecikmeli bir tempo ile de olsa kavrayan burjuvazinin politika belirleme orduları, yaklaşık beş yıl süren bir tartışmanın içinde gözlerinin önünde doğmakta olan uzun krizin kapitalist sınıfın çıkarları doğrultusunda aşılabilmesi için temel bir strateji değişikliğine adım adım ikna olmuşlardır. UGD boyunca ekonomi alanında hâkim ideoloji ve ekonomi politikası stratejisi olarak benimsenmiş olan Keynesçilik yerini aşama aşama da olsa neoliberal bir programın uygulanmasına bırakmıştır. Bu elbette bütün bölge ve ülkelerde eşit bir tempo ve şiddetle gerçekleşmemiştir. Gelişmiş kapitalist ülkeler arasında Anglosakson ülkeleri önü çekmiş, buna karşılık kıta Avrupası ve Japonya arkadan gelmiştir. Latin Amerika erkenden adapte olmuş, ama Asya'nın gelişmekte olan ekonomileri ancak 1997 Asya krizinden sonra bu kervana katılmıştır. Onlar piyasaya dönerken Latin Amerika ülkeleri tornistan yapmıştır. Daha somut olarak söylenirse, bu stratejinin ilk deneyi daha krizin başlamasından önce, 1973'te sosyalist bir hükümeti bir askeri darbe ile devirerek iktidarı gasp eden General Pinochet yönetiminde Şili'de yapılmıştır. Ama neoliberalizmin tarih sahnesine esas çıkışı 1979 yılında Margaret Thatcher ile birlikte Britanya'dadır. Thatcher'ı 1981 başında ABD başkanı olan Ronald Reagan izlemiştir. Bu ikisinin arasında, 1980'de askeri yönetimin başbakan yardımcısı olan Turgut Özal Türkiye'yi neoliberalizmin yoluna sokacak ilk sınırlı adımları atmaya başlamıştır. Bu aşamadan sonra neoliberalizm eşitsiz bir tempo ve derinlikte de olsa yaklaşık on yıllık bir süre içinde bütün dünyaya yayılmıştır.

Neoliberalizmin mantığı, kapitalizmin işleyişinin karşısında yükselebilecek her türlü kolektif gücü dağıtmak, bunun karşısına tekil oyuncular arasında keskin bir rekabeti yerleş-

tirmek, piyasayı ve piyasa disiplinini bütün alanların işleyişine hâkim kılmaktır. Birazdan bunun ana araçlarının neler olduğuna daha yakından bakacağız.

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, ardından Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin ilga edilmiş olduğu toplumlarda onyıllardır kurulmuş olan düzenin (Marksist bir niteleme ile bürokratik işçi devletlerinin) çöküşü, buna paralel olarak Çin'in aynı türden düzeninin bir çöküş yaşanmamakla birlikte içten içe çürümesi, kısacası bu devasa alanda kapitalizmin restorasyonu (yeniden kurulması) neoliberalizmi uluslararası alana taşıyan, onu bir dünya stratejisi haline getiren bir yeni atılımı olanaklı kıldı: globalizm ya da aynı anlama gelmek üzere küreselcilik. Neoliberalizme "kardeş gelmişti"! Bir strateji olarak küreselcilik bütün uluslardan işçilerin ve emekçilerin birbirleriyle rekabetini kışkırtarak bu kez uluslararası planda sermayenin çıkarları açısından en uygun koşulları yaratmayı hedefliyordu. Ama kendini bir ideolojik bulutun ardına saklıyordu: Ulusal sınırların sözünü ettiğimiz rekabetin önünde bir engel gibi etki yapmasına karşı bu sınırları zayıflatmak ya da indirmek olan amacını gizliyordu. Bunu zaten gerçekleşmiş gibi sunuyordu. Yani ulusal sınırlar önemini çoktan yitirmişti. O sınırları kullanarak mücadele etmeye çalışmak beyhude idi. İşte küreselciliğin kendi amaçlarını kaçınılmaz bir son olarak sunan bu versiyonuna "küreselleşme" adı altında teorik bir ifade kazandırılmaya çalışıldı.[1] "Küreselleşme" efsane idi, ama değişik uluslardan proleterleri rekabet içine sokmak amacıyla uygulanan küreselcilik stratejisi aynı derecede gerçekti.

1 Bir sınıf mücadelesi yöntemi olarak küreselcilik ile sözde bilimsel bir teori olan ve güya dünyayı olduğu gibi tanıtan "küreselleşme" teorisi arasındaki farklılığı daha önceki bir çalışmamızda ayrıntılı biçimde ortaya koymuş bulunuyoruz: *Kod Adı Küreselleşme. 21. Yüzyılda Emperyalizm*, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Böylece 1990'lı yılların ortalarına geldiğimizde burjuvazinin yeni stratejisi olarak "neoliberalizm artı küreselcilik" formülü dünya çapında hâkimiyet kazanmış oluyordu. Türkiye'de burjuvazinin güçlerinin bu yeni stratejiye angaje olmasının tamamlanması da çok sembolik biçimde 1994-95 yıllarına rastlar. Turgut Özal'ın ANAP'ı, zaten kurulduğu 1993'ten beri Türkiye'de neoliberalizmin esas sahibi gibi davranıyordu. Demirel'in DYP'si, 1980'li yıllarda muhalefetteyken Özal'a karşı puan kazanmak için neoliberalizmin aleyhinde anlamsız sesler çıkararak kanmaya meraklı "solcu"ları kendine karşı hayırhah hale getirmeye çalışıyordu, ama 1991'de iktidara geçer geçmez rüzgâr horozu gibi dönecekti. Önce Demirel'in ekonomiden sorumlu bakanı olan, sonra da 1993'te onun Çankaya'ya çıkmasının ardından parti başkanı ve başbakan olan Tansu Çiller'de Özal'dan sonra neoliberalizmin ikinci havarisini bulacaktı. Kendine "sosyal demokrasi" süsü veren merkez solun o aşamada önem taşıyan her iki kanadı da, söylemleri ne olursa olsun 1994-1995 yılları içinde neoliberalizmin uç uygulamalarını sergileyecektir. 1994 ekonomik krizi patlak verdiğinde başbakan yardımcısı olan Murat Karayalçın'ın SHP'si, krize cevaben hazırlanan ve Türkiye'nin ilk radikal özelleştirme programı olan 5 Nisan kararlarının suç ortağıdır. Bundan bir yıl sonra iktidar ortağı haline gelen CHP ve yeni başbakan yardımcısı Deniz Baykal Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'ne girmesini gönül rahatlığıyla kabul edebilmiştir. Tarihinde devlete ayrıcalıklı bir yer verme konusunda büyük bir titizlik gösteren ve milliyetçiliği küreselciliği ile en azından teorik olarak çelişmesi gereken Türkeş'in MHP'si ile Milli Görüş ve "ağır sanayi hamlesi" anlayışları dolayısıyla devletin ekonomide aktif rolünü önemseyen Erbakan'ın Refah Partisi 1995 yılında yapılan seçimler öncesi seçim platformlarında neoliberalizmi kucaklamıştır.

Dünyada ve Türkiye'de yaklaşık on beş yıllık bir süre sonunda burjuvazinin gönlünde taht kurmuş olan bu anlayış, bu yaklaşım nedir, neyi amaçlamaktadır? Bunları bu bölümün sınırları çerçevesinde şöyle özetleyebiliriz:

1) **Deregülasyon (kuralsızlaştırma)**: UGD boyunca verilen toplumsal mücadeleler sonucunda, hatta bazıları daha da önceden gelen, çalışma hayatına, doğal ve tarihsel-kültürel çevrenin korunmasına, toplumun daha zayıf konumdaki kesimlerinin gözetilmesine vb. ilişkin getirilmiş olan çok farklı türden yasal düzenlemeler, piyasanın disiplini ve kârlılık önünde engel olabileceği için kaldırılmış, sermayenin kârlılığını sınırlayan uygulamalar ayıklanmıştır.

2) Özelleştirme: Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi, UGD'de başta ABD olmak üzere bazı istisnaların dışında kapitalist ülkelerin çoğunda kamu işletmeleri ciddi bir ağırlık kazanmıştı. Kamu işletmeleri her ne kadar piyasaya yönelik üretim yapıyor, yani kamu hizmeti sunan sağlık, eğitim vb. kuruluşlardan farklı olarak meta biçiminin dışında yer almıyorlarsa da, devlet ile bağları dolayısıyla piyasa ile ilişkilerinde bir gevşeklik payına sahiptirler, piyasa tarafından özel işletmeler kadar basınç altına alınamazlar. Bu bakımdan piyasanın işçi sınıfı üzerindeki disipline edici özelliklerinden yoksundurlar. Ayrıca, kamu işletmeleri bütün dünyada istisnasız biçimde sendikalaşma oranları bakımından özel sektörden üstündür. Nihayet, birçok kamu işletmesi, nüfusun emekçi kesimlerine piyasadan elde edemeyeceği veya ancak çok zorlanarak edinebileceği birtakım mal ve hizmetlerin üretiminde uzmanlaşır. Bütün bu açılardan, kamu işletmeleri işçi ve emekçilerin mücadele ve talep kapasitesini arttıracak özelliklere sahiptirler.

3) **Sosyal hizmetlerin kısılması, ticarileştirilmesi** veya **özelleştirilmesi**: 19. yüzyılın sonlarından başlayan ama

UGD'de büyük bir hız kazanan bir süreç içinde toplumun büyük kesimlerinin ortak ihtiyacı olan birtakım hizmetler (emeklilik, sağlık, eğitim, konut, kültür vb.) alanında devlet ya da yerel yönetimler görevler üstlenerek halk kitlelerine bu hizmetleri parasız olarak sunmaya başladılar. İkinci Dünya Savaşı ertesinde bunlara, toplumun zor duruma düşmüş, çalışamayacak durumda olan veya iş bulamayan bireylerine devletin geçici (hatta bazen kalıcı) yardımlarda, ödemelerde, hizmetlerde bulunması eklendi. Aslında devletin **sigortacı** bazı işlevleri üstlenmesi anlamına gelen bu işlevlerin tamamına "refah devleti" ya da "sosyal devlet" gibi, devletin karakterinin değişmiş olduğunu ima eden ideolojik adlar takıldığını yukarıda belirtmiştik. Amaç İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok sayıda ülkenin yüzünü sosyalizme dönmesi, Sovyetler Birliği'nin ciddi bir çekim gücü kazanması karşısında kapitalizmi savunmaktı. Ne var ki, birçok alanı meta biçiminden koparmakla, yani bu alanlardaki ihtiyaçları piyasanın sultasından kurtarmakla, işçi ve emekçilerin bu alanlardaki ihtiyaçlarının kolektif kurum ve yöntemlerle karşılanmasına zemin yaratmakla, devletin bu faaliyetleri bir bütün olarak ele alındığında işçi sınıfı içinde bir dayanışma ağı yaratıyor ve sınıfı kapitalist sınıfla mücadelesinde güçlendiriyordu. Krizle birlikte neoliberalizm bu hizmetlere ayrılan fonları kısarak, bunları bedellendirerek ya da düpedüz özelleştirerek, meta biçimini ve hizmetlerin bireysel düzeyde piyasa yoluyla elde edilmesini bu alanlara da yaymış oldu. (Bu süreç içinde, sağlık, eğitim veya toplu konut gibi alanların, örneğin altyapı inşaatı veya enerji gibi "sosyal devlet" ile ilgili olmayan alanlara paralel olarak, ayrıca sermaye birikiminin kârlı alanları haline gelmesi sağlanmış oldu.)

4) **Sendikasızlaştırma**: İkinci Dünya Savaşı'na kadar işçi sınıfının gittikçe yaygın kesimlerinin sendikalaşması dünya ça-

pında baskın bir eğilimdi. UGD döneminde kimi ülkede (örneğin İskandinav ülkeleri) proletaryanın neredeyse tamamı, kimi ülkede (örneğin ABD) nispeten sınırlı bir kesimi sendikalı idi, ama en azından ileri kapitalist âlemde istisnasız olarak bütün ülkelerde sendikalar yasaların koruması altında, son derecede güvenceli ve güçlü bir konuma sahiptiler. (Madalyonun ters yüzü, yani sendikaların düzene zararsız hale getirilmesinin yöntemi bürokratikleşme idi.) Kriz ertesinde sermaye bütün dünyada çeşitli yöntemlerle sendikalaşma oranlarını geriletmek ve sendikaların gücünü zayıflatmak amacıyla büyük bir taarruz başlattı. Bunun sayısız yöntemi arasında birkaç tanesini zikretmek önemlidir: Sermaye, her ülkenin kendi içinde veya dışında sendikal geleneklerin, yasaların, güvencelerin vb. zayıf olduğu bölgelere veya ülkelere taşındı. Kamu işletmelerinin ve sosyal hizmetlerin özelleştirilmesi, kamu bütün dünyada sendikalaşma bakımından çok daha güçlü olduğu için birçok ülkede sendikacılığın belini kırdı. Birçok ülkede (en başta Britanya ve ABD, ayrıca Türkiye) yeni yasal mevzuat geliştirilerek sendikalara cepheden hücum edildi. Burada sayılamayacak birçok başka faktörün de katkısıyla işçi sınıfının sendikalaşma oranı olsun, sendikaların gücü olsun birçok ülkede UGD'ye göre ciddi biçimde zayıflatıldı.[2]

Buraya kadar sayılanlar, işçi sınıfının ve daha geniş kitlelerin birçok alanda kendilerini savunmak açısından önemli olan kolektif yapılardan yoksun kılınmasının piyasayı hâkim kılma yoluyla ya da o sonucu doğuracak biçimde gerçekleştirildiğini ortaya koyuyor. Küreselcilik buna uluslararası bir boyut katmıştır. Meta, para ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi, işgücü akımlarının her zaman yasal biçimler almasa da hızlandırılması, piyasa rekabetinin işçi sınıfını disip-

2 Bu sürecin çelişkili karakteri konusunda daha önce önermiş olduğumuz yazımıza bakılabilir: "Sendikal hareketin krizi mi, sosyalistlerin krizi mi?", a.g.m.

lin altına alan mekanizmalarını ulusal çapta yaşananlara benzer ve bazen de özgül biçimler altında uluslararasılaştırmıştır. "Küreselleşme" denen süreç, daha önce de yazmış olduğumuz gibi, **liberalizmin "küreselleştirilmesi"**dir gerçekte. Amacı da en özlü biçimde ifade edilecek olursa, bütün ülkelerin sermayeleri açısından **yedek sanayi ordusunun dünya çapına doğru genişletilmesi**dir.[3]

Burada dünya çapında proletaryanın farklı ulusal bölükleri arasında rekabet yaratmaya yönelik karakteri ile küreselciliğin bütün boyutlarını tüketici biçimde ele almak elbette ne mümkün, ne de gerekli. Yalnızca öne çıkan bazı yönlere kısaca değinerek okuyucuya bir fikir verelim.

1) Üretim sürecinin parçalanarak değişik aşamalarının farklı ülkelerde gerçekleştirilmesi: Bilgisayarlı üretim süreçlerinin ve geçmişe göre çok daha düşük maliyetli taşımacılık yöntemlerinin yarattığı olanakların da kullanılması temelinde, özellikle emperyalist ülkelerin sermayesi, "meta zincirleri" adı verilen bir süreç içinde ürettiği ürünlerin bir bölümünü, özellikle de sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu bölümleri veya doğayı kirletme etkisi yüksek bölümleri, ücretlerin düşük, doğa koruması kurallarının yok denecek kadar zayıf vb. olduğu ülkelere kaydırmakta ve böylece artı değer oranını ve toplam kârlılığını yükseltmektedir.

2) Mal ve hizmet üretiminin toptan düşük ücretli, çalışma hukukunun genel olarak daha zayıf, doğal kaynakları daha uygun, hizmet verilecek pazarlar bakımından stratejik olarak daha iyi konumlanmış vb. ülkelere, en başta da Çin'e kaydırılması. Bu alanda da emperyalist ülkelerin sermayesi başrolü oynamasına rağmen, bu tarz sermaye ihracında, en başta Güney

---

3 Bütün bu konuları *Kod Adı Küreselleşme*, a.g.y. başlığını taşıyan kitabımızda ayrıntısıyla ele almış bulunuyoruz.

Kore olmak üzere, Brezilya, Hindistan, Türkiye gibi ülkeler de giderek ağırlık kazanmaktadır.

3) **Uluslararası ticaretin liberalizasyonu**: UGD döneminde doğrudan yatırım anlamında sermaye hareketlerinin göreli olarak serbest olmasına karşılık, başta iç pazara dönük bir sınai sermaye birikimi stratejisini benimsemiş azgelişmiş ülkelerde, ama bir dereceye kadar bütün kapitalist ülkelerde, meta hareketlerinin korumacılık duvarlarıyla çevrili olduğu yukarıda belirtilmişti. Kriz sonrası dönem çok taraflı (Dünya Ticaret Örgütü), şimdilerde giderek daha fazla iki taraflı ticaret anlaşmaları, gümrük birliği düzenlemeleri, ortak pazar oluşumları (NAFTA), hatta ekonomik birlik girişimleri (AB) yoluyla ticaretin büyük ölçüde serbestleşmesine sahne olmuştur. Bu, doğrudan yatırıma dönük sermaye akımları kadar olmasa da dolaylı olarak her ülkede ücretler üzerinde basıncı elbette arttırmak anlamına gelir.

Burada en belirgin biçimleri altında dünya işçi sınıfının zengin ve yoksul bütün ulusal dilimlerinin birbiriyle nasıl rekabet içine sokulduğunun tablosunu görmüş oluyoruz. Buna, özellikle emperyalist ülkelerde önüne yasal engeller çıkarılmakla birlikte bir ölçüde tolere edilen, bazılarında (örneğin Kanada, Avustralya vb.) özellikle teşvik edilen, bazılarında (örneğin ABD) bütün siyasi gürültü patırtıya rağmen alttan alta onaylanan bir süreç içinde işgücünün de hızla uluslararası dolaşıma girmekte olduğunu eklemek gerekir.[4] Bütün bunların sonucunda, işçi sınıfı uluslararası alanda da birbiriyle rekabet içine giren bölüklere ayrıştırılmış, sermaye tarafından birbirine karşı oynanacak bir nesnel konuma getirilmiş olmaktadır.

---

4 Ulusalcı bir "küreselleşme" yorumunun savunucularının ısrarla belirttiği gibi, sermaye uluslararası olduğu halde işçi sınıfı ulusal değildir. Bu konuyu *Kod Adı Küreselleşme*'de, a.g.y. ayrıntısıyla tartışmış bulunuyoruz.

Artık bu bölümün bazı sonuçlarına ulaşabiliriz. Neoliberalizm son yıllarda solda ve işçi hareketinde fetişleştirilmiş bir kavram haline getirilmiştir. Birçok reformist, düzen yanlısı solcu, aydın veya sendikacı, bu kavramı giderek kapitalizm kavramının yerine ikame etmiş, mücadeleyi ona karşı verilecek kavga ile sınırlamaya (bilinçli olarak) yönelmiştir.[5] Bizim için neoliberalizm yukarıda özet olarak ama somut delilleriyle ortaya koyduğumuz gibi, sermayenin, 1970'li yılların ortalarında başlayan dünya çapındaki uzun krizi aşabilmek amacıyla, işçi sınıfına bir saldırısıdır. Yöntemi, işçi sınıfını bölmek ve değişik bölükleri piyasa mekanizmaları aracılığıyla rekabet içine sokmaktır. Öyleyse, kendi başına neoliberalizme karşı bir mücadele anlamsızdır. Mücadele bütün bölükleriyle bu programın etrafında toplanmış olan sermayeye karşıdır. Mücadele, anti-neoliberal değil, anti-kapitalist olmak zorundadır. Bu, mücadelenin her evresinde zorunlu olarak ve dolaysız biçimde sosyalist olması anlamına gelmez. Bugün verilecek mücadeleye katılacak olan büyük işçi kitleleri, tarihin her aşamasında olduğu gibi, başta günlük, dolaysız çıkarları için harekete geçeceklerdir elbette. Ama bunun hedefinin burjuvazinin çıkarları olduğunu unuttuğu ölçüde mücadele hedefinden şaşmış demektir. İşçi kitlelerine bu aşamada anlatılması gereken esas olarak budur. Burjuvaziye karşı verilecek bir mücadele ise sınıf bağımsızlığı gerektirir. Bir kez bu sınıf bağımsızlığı çizgisi sağlandığında, mücadele yükseldiğinde ve doğru bir siyasi önderliğe kavuşturulduğunda (devrimci bir proleter partisi) yönünü işçi sınıfı iktidarına ve sosyalizme çevirmesi bir güçler dengesi sorunu haline gelir.

5 Avrupa'da bazı sol örgütler, mücadelelerini neoliberalizmle sınırlamakla da yetinmemeye, son yıllarda küçük burjuvazinin yumuşak solcu kesimlerini de kazanmak uğruna "ultra liberalizm" olarak tanımladıkları bir yaklaşıma saldırmaya başlamışlardır. Bunun, artık, "ultra" olmadığı takdirde bir miktar liberalizme de razı olmak bakımından daha da geri adım atmak anlamına geldiğini anlatmaya sanırız hacet yok!

Neoliberalizmin bir fetiş haline getirilmiş ve kapitalizmin yerine ikame edilmiş olduğunu belirttik. "Küreselleşme" ise baştan itibaren bir fetiştir, bir göz boyama, bir mistifikasyon, bir gizemleştirme operasyonudur. Daha baştan ya liberal solda ve o hareketin aydınları arasında kaçınılmazlığı ilan edilmiş, bu yüzden "alternatif küreselleşme" adı altında daha insani bir emperyalizme razı olan bir amaç (Türkiye'de ABD'ye karşı "Avrupa sosyal modeli") kitlelere sunulmuştur; ya da ulusalcılar tarafından ulus devletlere (bizde bazen neredeyse sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin "kazanımları"na) karşı bir komplo olarak sunulmuş ve ulusun "küreselleşme"ye karşı birliği savunulmuştur.

"Küreselleşme" bir efsanedir; onun ardına gizlenmiş olan küreselcilik ise neoliberalizmin dünya ekonomisi alanına uygulanmasıdır, bu anlamıyla **bir sınıf taarruzu**dur. Bu yüzden, birincisi, emperyalizme karşı olmadan "küreselleşme"ye karşı mücadele edilemez, yani iyi bir "küreselleşme" yoktur. İkincisi, sınıf politikası yürütülmeden, ulusal birlik içinde "küreselleşme"ye karşı mücadele verilemez.

"Küreselleşme" çevresinde o kadar çok mistifikasyon yaratılmıştır ki, daha önce ayrıntısıyla çürüttüğümüz bir dizi görüşün hepsini burada ele almamız mümkün değildir. Ama bir noktanın berrak olarak ortaya çıkmış olması gerekir. "Küreselleşme" insanlık tarihinde, teknolojinin (özellikle de dijital teknolojinin) gelişmesi sonucunda hayatımıza "kaçınılmaz" olarak girmiş bir yeni aşama değildir. **Kapitalizmin krizine karşı geliştirilmiş**, işçi sınıfını zayıflatmak ve teslim almak amacıyla benimsenmiş **bir uluslararası stratejinin ideolojik** çerçevesidir. Yanlış anlamaları gidermek için yirmi yıldır söylediğimizi tekrarlayalım: İnsanlık gittikçe daha fazla bütünleşecektir, buna kuşku yok. Ama bunun liberal bir bütünleşme olması hiçbir biçimde alın yazısı değildir. "Küreselleşme" kav-

ramı bunu vaz etmektedir. Ve meseleyi her şey sanki teknolojinin kaçınılmaz sonucu imiş gibi sunmaktadır. Bu tümüyle bir efsanedir. Bu haliyle küreselcilik tam anlamıyla bir kriz olgusudur. Bazılarının pek sevdiği terimle söyleyelim, "mevsimler gibi kaçınılmaz" falan değildir.

Şu ana kadar "neoliberalizm artı küreselciliğin" uluslararası sermayenin dünya çapında uzun krizini aşmak amacıyla benimsediği taarruz stratejisinin asli unsurlarını oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Ama burjuvazinin taarruz stratejisi bundan ibaret değildir. Bir de sermaye ile işçi sınıfı arasında doğrudan ilişkilerde, piyasa rekabetini ilgilendirmeyen ya da sadece işgücü piyasasını ilgilendiren alanlarda ortaya çıkan bir taarruz vardır. Bu taarruza değinmeden burjuvazinin dünya kapitalizminin krizini kendi çıkarları doğrultusunda çözüme kavuşturmak amacıyla geliştirmiş olduğu stratejinin bütünüyle kavranması mümkün değildir. Neoliberal ve küreselci stratejiye eşlik eden bu boyutları işgücü piyasasında esneklik ve yalın üretim olarak özetlemek gerekiyor. İşin bu boyutunu burada kısacık bir özet halinde ele almanın ötesine geçemeyiz. Okuyucuyu daha önce meseleyi ayrıntılı olarak ele almış olduğumuz bir makaleye yönlendirmek en doğrusu olacaktır.[6]

Sermayenin bu alandaki taarruzu şu ana noktalarla özetlenebilir:

1) **Yalın üretim**: Sermayenin emek sürecini Taylorist yöntemlerle ele geçirmesinden sonra işçi sınıfı yeni birtakım direniş biçimleri geliştirmişti. Kriz ertesinde sermaye, "just in time" olarak anılan stoksuz çalışma yöntemleriyle, işçinin görev tanımının sınırlarını kaldırarak ve birden fazla işin aynı işçiye

6 "Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması", *Devrimci Marksizm*, sayı 3, Mart 2007.

verilebilmesini mümkün kılarak, takım çalışması ve toplam kalite yönetimi teknikleriyle, öneri sistemleriyle, hem işçilerin çalışma zamanında sermaye açısından "israf" gibi görünen zamanın asgariye indirilmesi yoluyla iş yoğunluğunu muazzam ölçülerde arttırılması, hem de bir fabrika içindeki işçi kolektifinin tek tek grupların veya tekil işçilerin ötekilerle rekabet edecek biçimde bölünmesine yönelik çabalara girişmiştir.

2) İşgücünün ve işyerinin parçalanması: Sermaye bu dönem boyunca geçici, part-time, kiralanmış, taşeronlar tarafından istihdam edilmiş vb. türden güvencesiz yeni istihdam biçimleri yaratarak işgücünü parçalamakta, bir yandan çekirdek işgücü ile bunları, bir yandan farklı taşeronlar ya da özel istihdam büroları tarafından istihdam edilen işçileri karşı karşıya getirmektedir. İşgücünün tek bir fabrika veya işyerinde parçalanmasının yanı sıra, üretim sürecinin birçok parçasının dışarıya iş verilmesi yoluyla yapılması, büyük sermayenin kendi çevresinde kendisine bağımlı bir dizi KOBİ oluşturması, yukarıda sözü edilen uluslararası meta zincirleri vb. tekniklerle tek bir malın üretim süreci farklı işyerleri arasında da parçalanmakta ve böylece işçi sınıfı bölünmektedir.

3) İşgücü piyasasında esneklik: Doğrudan doğruya üretim (emek süreci) alanlarında ortaya çıkan yukarıdaki bölme tekniklerine ilaveten, işgücü piyasasının düzenlenmesinde işçi sınıfının kolektif öz savunmasının tarihsel kazanımları anlamına gelen bir dizi yasal hükmün kaldırılması veya gevşetilmesi temelinde sermayenin bu piyasada "esnek" biçimde at koşturmasının önündeki engeller kaldırılmıştır. İş güvencesinin birçok ülkede taarruz altına girmesi, yani işçinin işten kolayca atılması amacıyla önlemler geliştirilmesi ile çalışma saatlerinde sermayenin çıkarlarına göre esneklik (hafta sonu ve gece çalışma yasaklarının gevşetilmesi, Batı dillerinde çalışma saatleri-

nin "yıl temelinde hesaplanması" anlamına gelen "annualisation", bizde kullanılan kavramla telafi çalışması vb.), yukarıda sayılan bazı başka önlemlerle birlikte esneklik uygulamasının en önemli unsurlarıdır.

Yukarıda neoliberalizmin solda ve işçi hareketi içinde bir kavram olarak fetişleştirildiğine ve mücadelenin hedefleri bakımından kapitalizmin sorumluluklarını gizleyen bir paravan haline geldiğine değinmiştik. Ayrıca, neoliberalizmin uluslararası alana doğru genişletilmesi demek olan küreselciliğe de "küreselleşme" adı altında günümüzün teknolojisinin gerekli kıldığı bir kaçınılmazlık atfeden teorilerin burjuva liberal akademia'nın yanı sıra solda da yaygın olarak savunulduğunu[7] da yukarıda belirtmiştik. Şayet bizim "küreselleşme" hakkında söylediklerimiz doğru ise, yani bu sermayenin bir sınıf taarruzu ise, bu "sol" teorisyenlerin bu "yenilikçi" teorileriyle ne yaptığı açıktır: **Sermayenin işçi sınıfına taarruzunu teorik olarak kaçınılmaz ilan etmek**! Yani karşısında mücadele etmenin beyhude olduğu fikrini işçi sınıfı ve sol içinde yaymak!

Öyle görünüyor ki, sermayenin hiçbir taarruzu yok ki, solda kendi kendini onun avukatlığına atamış sözcüler bulmasın! Yukarıda kısaca özetlediğimiz, başka yerde ayrıntısıyla işlediğimiz yalın üretim ve esnekliğin de yeni dönemin teknolojik gelişmeleri dolayısıyla **kaçınılmaz** olduğunu savunan bir yaklaşımda solda 1980'li ve 1990'lı yıllarda boy gösteriyordu! Adı post-Fordizm'di. Görevi, emek sürecinde bilgisayarlı teknoloji sayesinde ortaya çıkmakta olan değişikliklerin işçiyi yeknesak, tekdüze işlere mahkûm eden ve vasıfsızlaştıran Fordizm'den kurtarmakta olduğunu kanıtlamak ve bu fikri işçi sınıfı içinde yaymaktı. Bu ekolün en yüzü kızarmaz unsurları, esnekliğin açık savunusunu yapıyordu! Şimdilerde "esneklik" kavramının

7 Burada Michael Hardt ile Antonio Negri'nin kült kitabı İmparatorluk'un (çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001) adını anmamak olmaz!

ipliği pazara çıkmış olduğu için sesi çıkmıyor bu okulun, ama genç kuşak ne kadar iddialı olduklarını tahmin edemez. Şunu da ekleyelim: Aşağıda Keynesçiliğin ve eksik tüketimciliğin eleştirisi bağlamında ele alacağımız ve kıyasıya eleştireceğimiz Düzenleme Okulu, post-Fordizm kavramının yayılmasının da tek olmasa da baş sorumlusudur!

Bütün bu tartışmanın sonucu olarak ulaştığımız noktada, "neoliberalizm artı küreselcilik" formülünün sermayenin krizi kendi çıkarları doğrultusunda aşma amacıyla işçi sınıfına ve emekçilere karşı yaklaşık otuz yıldır sürdürmekte olduğu taarruzun önemli unsurlarını ortaya koymakla birlikte yeterli olmadığını saptıyoruz. Bunlara mutlaka bir üçüncü unsur katılmalıdır: çalışma ilişkileri alanında yalın üretim ve esneklik saldırısı. Bu saldırı neoliberalizme indirgenemez.[8] Çünkü neoliberalizm piyasanın ve sermaye mantığının önündeki engelleri ayıklamak olarak tanımlanabilir ancak. Dolaysız üretim sürecinin kendisine ilişkin özellikler neoliberalizm başlığı altında özetlenemez. Sözünü ettiğimiz üçüncü unsura bu açıdan bakacak olursak, bir boyutunun, yani işgücü piyasasında esnekliğin piyasa ile ilişkili olduğunu görüyoruz. Genel olarak piyasa ile değil, özgül olarak işgücü piyasasıyla, ama yine de piyasa yani dolaşım alanı ile. Oysa öteki yön dolaşım alanı ile ilgisi olmayan, dolaysız üretim alanına odaklanan bir boyut: Yalın üretim doğrudan doğruya emek sürecinin düzenlenmesi ile ilgili. Öyleyse, neoliberalizm kategorisi altında ele alınamaz.

Demek ki, genellikle neoliberalizm ve küreselciliğin yanında bağımsız karakteri ihmal edilmiş olan bir üçüncü unsurdan söz ediyoruz. Peki, bu üçünü birbirine bağlayan, tek bir taarruzun parçası haline getiren herhangi bir şey var mı? Var. İşçi sınıfının bölüklerine ve bireylerine ayrıştırılması, her türlü

8 Küreselciliğin sözünü bile etmiyoruz, çünkü burada zorunlu olarak dünya ekonomisini işin içine sokan hiçbir şey yoktur.

kolektifin kendinden daha küçük bir küme veya bireysel mücadele tarafından parçalanması, her bir küçük küme ya da bireyin kendi bacağından asılan koyunlar haline getirilmesi. İşçi sınıfı içinde rekabet. Ulusal bölükler arasında rekabet, sendikasız işçi kolektifleri arasında rekabet, sağlık, emeklilik, eğitim alanlarında bile kolektif çıkar yerine rekabet, işgücü piyasasında işsizin işi olan işçinin işine göz koymasının kolaylaştırılması yoluyla rekabet, aynı işyerinde çalışmakta olan işçilerin her an birbirleriyle rekabet içinde olması. Yani işçi sınıfının (ve büyük emekçi kitlelerin) parçalanması, atomlarına ayrıştırılması.

Uluslararası burjuvazinin krize çözüm amacıyla geliştirdiği strateji için en uygun toplu isim "atomizasyon"dur.

21. Yüzyılın Depresyonu

Bölüm 7

30 Yıl Krizinden Üçüncü Büyük Depresyon'a

Bu kitabın başından itibaren işlediğimiz temel fikirlerden biri, kapitalizmin tarihinin krizlerle örülü olduğu, sermaye birikiminin canlılık ve durgunluğun birbirinin yerini aldığı bir köşe kapmaca biçiminde geliştiği. Bu köşe kapmacaya iktisat literatüründe "çevrim" adı veriliyor: her biri canlılık, aşırı ısınma, çöküş ve toparlanma evrelerinden oluşan, birbirini düzenli olarak izleyen dönemler bunlar. Çevrimlerin değişik türleri var, her biri de bir iktisatçının adıyla anılıyor. Kitchin çevrimleri daha ziyade işletmelerin stok biriktirmeleri ve boşaltmaları ile ilgili ve yaklaşık üç yıllık bir süreleri var. Juglar çevrimleri fabrika ve teçhizata yapılan yatırımların döngüsel karakteri ile ilgili ve ortalama süreleri 8-10 yıl. Nihayet, önce 20. yüzyıl başı Rus istatistikçisi Kondratyef'in adıyla anılan, ama daha sonra uzun dalga adı altında farklı iktisatçılar (Immanuel Wallerstein, Chris Freeman, bir bakıma Joseph Schumpeter vb.) tarafından büyük teknolojik dalgalar temelinde teorileştirilen bir çevrim türü daha var.[1] Bu çevrimler çok daha uzun. Elli-altmış yıla

1 Çevrim türleri için bkz. Charles P. Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes. A History of Financial Crises*, gözden geçirilmiş edisyon, Basic Books, 1989, s. 17. (Türkçesi: Charles P. Kindleberger/ Robert Z. Aliber, *Çılgınlık, Panik ve Çöküş, Finansal Krizler Tarihi*, çev. Ümit Şensoy, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.)

yayılıyor ve genişleme ve durgunluk yönlü iki evreye ayrılıyor bunlar.

Uzun dalgalar teorisinin bir de Marksist çeşitlemesi var. Temelleri Trotskiy'in bir makalesine dayanan bu son teorinin esas önemli isimleri Ernest Mandel ve Anwar Shaikh.[2] Bu teori, öteki uzun dalgalar teorilerinden iki bakımdan keskin biçimde farklılaşır. Birincisi, krizin doğmasına yol açan neden, kâr oranında sermayenin organik bileşimindeki yükselişe bağlı olarak ortaya çıkan düşüş eğiliminin güncelleşmesidir. Yani bu yaklaşım ayaklarını sağlam biçimde Marksist kriz teorisine basmaktadır. **Uzun dalganın durgunluk evresi, sermayenin aşırı birikim krizidir.** İkincisi, krizin başlangıcı ile krizden çıkış arasında bir **asimetri** vardır: Kriz sermaye birikiminin ekonomik alandaki eğilimlerinin ürünü iken, krizden çıkış çok çeşitli alanlarda ortaya çıkan birçok gelişmenin nihai olarak sınıf mücadelesi dolayımıyla belirlediği bir süreçtir.

Kapitalizmin tarihini, biri sermaye birikiminin hızlı ve nispeten pürüzsüz tarzda geliştiği, öteki ise birikim temposunun hissedilir biçimde düştüğü ve sert krizlerle bezeli iki evreden oluşan uzun dalgalar temelinde okumak mümkün. İstatistikler, kapitalizmin gittikçe genişleyen alanında (önce Batı Avrupa, sonra Kuzey Amerika, sonra Japonya, sonra yavaş yavaş dünyanın geri kalanı), Fransız Devrimi ile 1815 arasında, 1848-1873 döneminde, 1896-1920'li yıllar arasında ve 1945-1975 arasında, sermaye birikiminin canlı bir tempoda geliştiğini, buna karşılık 1815-1848, 1873-1896 ve 1929-1945 arasında büyümenin çok daha yavaş ve sarsıntılı gerçekleştiğini doğruluyor.

Canlı birikimin son evresi görüldüğü gibi 1945-1975 arasın-

---

2 Ernest Mandel, *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1991; Anwar Shaikh, "The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence", Alfred Kleinknecht, Ernest Mandel ve Immanuel Wallerstein (der.), *New Findings in Long Wave Research* içinde, Macmillan Press, Londra, 1992.

da olmuş. Kapitalizmin içinden geçmekte olduğumuz kriz dönemi, bu son tarihte başlıyor. 1974-75 resesyonu (daralması) bu bakımdan bir dönüm noktası. Hemen öncesinde petrol ihracatçısı ülkelerin örgütü olan OPEC'in petrol fiyatlarını arttırmış olmasından dolayı başlangıçta "petrol krizi" olarak anılan bu resesyon epizodu, aslında bizim yukarıda "30 yıl krizi" olarak anmış olduğumuz bir uzun durgunluk evresinin açılış perdesi olmuştur. Bu dönem, çeşitli bakımlardan kendisinden önceki durgunluk evrelerine benziyor. Büyüme yavaşlıyor, işsizlik oranı göreli olarak artıyor, en önemlisi ise bütün bu dönem boyunca daha önceki evrede hiç görülmemiş ciddiyette birtakım finansal krizler patlak veriyor. Bu finansal krizlerin yalnızca en önemlilerine hızla göz gezdirecek olursak, 1982'de gelişmekte olan ülkeler borç krizi olarak anılan sarsıntıda Meksika, Brezilya ve bir dizi başka ülke iflasın eşiğine geliyor[3]; 1987'de New York borsası tarihinin en büyük çöküşlerinden birini yaşıyor[4]; 1994'te "tekila krizi" diye ünlenen bir epizotta Meksika yeniden iflasın eşiğine geliyor; 1997-98'de ünlü Asya krizinde bu kıtanın (üstelik çok hızlı büyümekte olan) birçok ülkesi (Endonezya, Tayland, Güney Kore, Malezya vb.) ağır bir borsa çöküşü eşliğinde sarsıntı içine giriyor; 1999'da Rusya moratoryum ilan ediyor, 2001-2002'de ise Arjantin ve Türkiye neredeyse bütünüyle iflas ediyor. (Türkiye'nin Meksika'ya paralel bir 1994 krizi ve Rusya'ya paralel bir 1999 krizi de var.)

Ama 1975-2005 arası yaşanan 30 yıl krizini, 1873-1896 arasındaki dönemden de, 1929-1945 arasındaki dönemden de ayıran bir şey var. Bu finansal çöküşler hiçbir an dünya çapında genelleşmiyor. Her biri (bazen dünya çapında geçici etkiler ya-

3 Bkz. Neşecan Balkan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

4 Bu çöküş, Nail Satılgan'ın "Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği" yazısında (a.g.m.) anlatılmıştır.

ratmakla birlikte) ağır etkilerini yalnızca tekil ülke ya da bölge içinde hissettiriyor, dünya çapında bir finansal çöküşe dönüşmüyor. Oysa 1873-1896 dönemi ve 1929-1945 dönemi çok sarsıcı birer uluslararası finansal kriz ile açılıyor. İlk dönem, finans piyasalarında bazı yazarların ilk önemli uluslararası kriz olarak nitelediği bir panik ve çöküş ile başlamıştır: Mayıs 1873'te Avusturya'da ve Almanya'da başlayan kriz, önce İtalya, Hollanda ve Belçika'ya, sonra Eylül ayında ABD'ye sıçramış, Avrupa'ya geri dönerek İngiltere, Fransa ve Rusya'yı etkisi altına almıştır.[5] 1929 Ekim ayında New York borsasında yaşanan çöküş ile başlayan kriz ise göz açıp kapayana kadar bütün dünyaya yayılmış, Sovyetler Birliği dışında ileri gelişmiş kapitalist ülkelerden en az gelişmiş olanına kadar bütün ülkeleri etkisine almıştır. Oysa 1975-2005 arasında yaşanan durgunluk döneminde bütün finansal krizler kısa sürede ve dar bir coğrafya içinde kontrol altına alınabilmiştir.

Bunun sonucu olarak ortaya ikinci bir fark daha çıkıyordu. 30 yıl krizi bir uzun dalganın durgunluk evresi olmasına rağmen, daha önceki durgunluk dönemlerinden farklı olarak uzun süren hızlı büyüme dönemleri ile kısa süren (ama sert) resesyonlar arasında dalgalanıyordu. Büyüme oranı ve sermaye birikimi temposu, 1945-1975 dönemi ile karşılaştırıldığında daha düşüktü, ama uzun dalganın daha önceki durgunluk evrelerine bakıldığında aynı derecede büyük bir sarsıntı yaşanmıyordu. Bu iki fark arasında bir ilişki vardı: 1873 ve 1929'da yaşanan türden büyük finansal krizler ekonomiyi çok uzun süren, kendi dinamikleriyle içinden çıkamadığı, çözümü esas olarak büyük sosyoekonomik ve politik çalkantılar aracılığıyla yaratılabilen özel bir kriz türüne sürüklüyordu: depresyon. Kısaca tanımlanacak olursa depresyon, sermayenin büyük ölçüde atıl kaldığı, üretim ve yeniden üretim süreçlerinin büyük bir kesintiye uğ-

5 Kindleberger, *Manias*, a.g.y., s. 146.

radığı, işsizliğin ve yoksulluğun en zengin ülkelerde bile ciddi bir yükseliş gösterdiği, kapitalist ekonominin kendi işleyişi içinde, yani piyasa mekanizmaları aracılığıyla ortadan kaldıramadığı derin bir kriz durumudur. Bu yüzdendir ki, 1873-1896 krizi Uzun Depresyon veya Büyük Depresyon olarak adlandırılmıştır. 1929-1945 krizi ise (bir öncekinin adının da aynı olduğunu unutturacak bir yalınlıkla) Büyük Depresyon. 1975'te başlayan uzun durgunluk evresinde genelleşmiş bir finansal çöküş yaşanmamış olması, dünya ekonomisini ağır bir depresyon içine girmekten korumuş oluyordu.

İşte 2008 finansal krizi 1974-75'te "petrol krizi" adıyla başlayan uzun durgunluk evresinin gecikmiş depresyonunun tetikleyicisidir, başlangıç noktasıdır. 2008 finansal çöküşü, basit bir "küresel finans krizi" değildir. Bugün yaşanmakta olan krizi solda her kim bu adla anmakta inat ederse, o, kitlelerin krizin karakterini, özel olarak da üretim alanıyla ilişkisini kavrayabilmesini engelleyerek burjuvaziye hizmet ediyor olacaktır.

Finansal kriz önce 2007 yazında ABD'de gayrimenkul piyasasında başladı. Ama genelleşmesi 2008 Eylül ayında Lehman Brothers adındaki Wall Street "yatırım bankası"nın çöküşü sonucunda paniğin bütün dünyaya yayılması ile oldu. Gayet berrak olmalıyız: 2008'de yaşanan bir **finansal** çöküştür ("crash"). Ama aynen 1873'te ve 1929'da olduğu gibi, ardında sermayenin üretim sürecinin çelişkileri yatmaktadır. Bu anlamda, 2008, kapitalist üretimin çelişkilerinin gecikmiş biçimde finans alanına yayılması, üretim alanından kaynaklanan krizin finans alanında yaşanan bir kriz dolayımıyla derinleşmesi ve depresyona dönüşümüdür.

2008 finansal çöküşünün üretim alanından kaynaklanan kriz ile ilişkisini biraz daha somut olarak ortaya koymakta yarar var. Bu bize aynı zamanda 1975-2005 arasındaki 30 yıl krizinin neden uzun bir süre boyunca bir depresyona dö-

nüşmemiş olduğunu da açıklayacaktır. Kapitalizmin büyük krizlerinin aşılabilmesi için, krizin kaynağı olan kâr oranındaki düşüşün telafi edilebilmesi, yani kâr oranının yeniden yükselmesi, bunun için ise (her döneme özgü başka birçok değişimin yanı sıra) iki temel koşulun gerçekleşmesi gerekir. Birincisi, işçi sınıfının canlı birikim döneminde elde ettiği haklar, kazanımlar ve mevzilerin sökülüp alınması yoluyla artı değer oranının radikal biçimde yükseltilmesi. Bu konuda, uluslararası burjuvazi erkenden taarruza geçmiş, önce 1980'li yıllardan itibaren neoliberal stratejiyi, daha sonra Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ertesinde 1990'lı yıllardan itibaren küreselci stratejiyi uygulamaya sokarak işçi sınıfı karşısında önemli mevziler elde etmiştir. Ancak bazı kıta ve ülkelerde (Kuzey Amerika, Britanya, Doğu Avrupa, Asya, Türkiye, başlangıçta Latin Amerika) bu alanda önemli atılımlar sağlamakla birlikte bazı başka bölge ve ülkelerde (Batı ve Kuzey Avrupa, 2000'li yıllarda Latin Amerika, özel bir anlamda Ortadoğu) yeterince başarılı olamamıştır.

İkinci koşul, eski dönemin üretkenliği göreli olarak düşük sermayelerinin tasfiyesi, üretim alanının dışına çıkması ya da daha üretken sermayeler tarafından yutularak "rasyonalizasyon"a tâbi tutulmasıdır. Bu şekilde ortalama üretkenliğin artışı yoluyla kâr oranındaki düşüş eğilimine karşı eyleyen ikinci bir ana faktör devreye sokulacak ve krizden çıkışın koşullarının oluşması sağlanacaktır. Bu ikinci sürece, Marx'ın terminolojisi ile **sermayenin değersizleşmesi** adını veriyoruz. Değersizleşme, bir bakıma, sadece en güçlülerin hayatta kaldığı bir ekonomik ayıklanma sürecine benzetilebilir.

Değersizleşme krizin çözümlerinden biridir, ama gerçekleşebilmesi için krizin bütün ağırlığıyla yaşanması gerekir. Zira ancak daralan bir piyasada kıyasıya rekabet, zayıf sermayeleri güçlülerden ayırarak değersizleşmelerini sağlayacaktır. Kriz bir

bakıma sermayenin canlı büyüme dönemlerinde yapamadığı ayıklamanın sarsıntı içinde yapılmasıdır.

Bu yüzdendir ki, kapitalist üretimin krizle karşılaştığında krizin sonuna kadar yaşanmasına ihtiyacı vardır. Burjuvazinin bağrında bu gerçeği neredeyse mazoşist tonlar taşıyan bir eğilimle dile getirenler hep olmuştur. 20. yüzyılın Büyük Depresyonu patlak verdiğinde ABD başkanı olan Herbert Hoover'ın, anılarında kendi Hazine Bakanı Andrew Mellon hakkında yazdıkları bu eğilimi bir bakıma ilk elden çarpıcı biçimde anlatır:

> Başlarında Hazine Bakanı Andrew Mellon'ın bulunduğu "işleri kendi seyrine bırakma tasfiyecileri" (...) devletin uzak durması ve krizin kendi kendini tasfiye etmesi gerektiği görüşündeydiler. Bay Mellon'ın tek bir formülü vardı: "Emeği tasfiye, hisse senetlerini tasfiye, çiftçileri tasfiye, gayrimenkulü tasfiye." Halkın enflasyonist bir beyin fırtınası altında kaldığı durumlarda bunu onların kanından atmalarını sağlamanın tek yolunun, her şeyin çökmesine izin vermek olduğunda ısrarlıydı. Hatta paniğin [yani borsanın çöküşünün] bile o kadar da kötü bir şey olmadığını savunuyordu.[6]

30 yıl krizi kendi sorunlarını çözecek Andrew Mellon'lardan yoksun kalmıştır. Neoliberalizmin anası Britanya Başbakanı Margaret Thatcher (1979-1990) ile birlikte atası olan ABD Başkanı Ronald Reagan (1981-1989) bile "askerî Keynesçilik" diye anılan, göreli olarak genişlemeci bir politika izlemiştir. 30 yıl krizi, ikili bir sürece tanıklık etmiştir. Bir yandan, kapitalist devletler (belirli ülkelerde ağır kriz anlarında geçici olarak alınan önlemler dışında) yeterince kısıtlayıcı politikalar izlememiştir. Bunun sonucunda bütün ekonomik aktörler, merkezî devletler, eyaletler, belediyeler, işletmeler ve hanehalkları **ağır bir borçluluk** denizi içinde yüzmeye başlamıştır. Bir yandan

6 Kindleberger, *Manias*, a.g.y., s. 154.

da, sermaye, bütün büyük krizlerde eğilim olarak görülen bir süreç içinde üretimden paraya kaçmış, finans alanındaki operasyonlarla beslenmiş, yepyeni finansal araçlar yaratılmış ve finans alanı bütünüyle uluslararasılaşmıştır. Bunun sonucunda da dünya ekonomisinde üretimin tanımladığı gerçek tabanın üzerinde, onun hiçbir şekilde taşıyamayacağı **devasa bir hayalî sermaye birikimi** oluşmuştur. Bu iki süreç aslında aynı madalyonun iki yüzü gibidir: Finanstaki aşırı şişkinlik bütün ekonomik aktörlerin borç içinde yaşamasını mümkün kılan parasal akımları yaratmakta, bu borçluluğa yaslanan ekonomik canlılık da finans alanında daha da öte genişlemeyi mümkün kılmaktadır.

2000'li yılların ortalarında dünya çapında üretimin toplam yıllık değeri, farklı hesaplama yöntemlerine göre, 50 ila 65 trilyon dolar arasında değişirken, sadece yeni finansal araçlardan oluşan türev piyasalarındaki işlemlerin yıllık değeri 650 trilyon dolar civarına ulaşmıştı! Her türlü finans akımı, son tahlilde, geleceğin artı değerinden bir ödeme vaadine yaslanır. Yani en yüksek tahminle 65 trilyon dolarlık bir dünya üretimi içinden çıkarılıp alınacak bir artı değer büyüklüğü, sadece türev piyasalardaki hayalî sermayenin kendinden on kat büyük miktarına bir faiz ödenmesini sağlamak zorundadır. Bu ters piramidin sonsuza kadar ayakta kalmasını beklemek olanaklı değildi. Sapkınlık içindeki bu sistem, bir gün, somut gelişmelere göre en zayıf halka hangisi ise oradan patlamak zorunda idi. Yukarıda özetlemiş olduğumuz finansal krizler arasında New York borsa çöküşü (1987) henüz çelişkinin bu boyutlardan uzak olduğu bir aşamada gerçekleşmiştir. Öteki finansal krizler ise hep sistemin çeperinde ortaya çıkmış ve dolayısıyla hasar sınırlı tutulabilmiştir. (Merkeze en yakın ve en ağır kriz Asya krizidir, ama o bile kontrol altına alınmıştır.) Ne var ki, 2007'de ABD'de patlak veren standart-altı ("subprime") mortgage krizi, dünyanın

en büyük ekonomisinde, uluslararası kapitalist finansın sinir merkezinin bulunduğu ekonomide ortaya çıktığı için felaket engellenememiştir.

Bu bölümde söylenenleri kısaca özetleyecek olursak, "küresel finans krizi" olarak anılan 2008 çöküşü, 30 yıl krizi sırasında finansın ve borç ekonomisinin üretime göre başını alıp gitmiş olmasının neredeyse kaçınılmaz ürünü idi. Bir kez ortaya çıktığında, bu finansal çöküş, krizin yarattığı değersizleşme eğilimini engelleyen borçluluğu ve finansal şişkinliği yıkarak kapitalist dünya ekonomisini bir Büyük Depresyon içine sokmuştur.

Bölüm 8

Depresyonun İç Tarihi

ABD'de standart-altı mortgage krizinin başlamasından (ve ABD'nin resesyona girmesinden) bu yana altı yıl, Lehman Brothers'ın çöküşü ile birlikte krizin uluslararasılaşmasından bu yana ise beş yıl geçmiş durumda. Yani kriz şimdiden normal olarak bir, iki, bilemediniz en fazla üç yıl süren kısa ve etkisi sınırlı krizlerin ölçeğini aşmış durumda. Salt bu dahi, krizin sıradan bir kriz değil bir depresyon karakteri taşıdığına ilişkin bir karine. Şimdi krizin patlak verdiği 2008 Eylül'ünden bu yana nasıl bir gelişme gösterdiği üzerinde kısaca duralım.

Bunu yapmadan önce şu noktaya değinmek önemli: Üçüncü Büyük Depresyon'un bir de ön tarihi var. Japonya, ta 1990'dan bu yana, yani iki onyılı aşkın süredir zaten depresyon içinde! Bu olgunun gerçek ağırlığını anlayabilmek için, son birkaç yılda yerini Çin'e terk edene kadar, Japonya'nın ABD'den sonra dünyanın ikinci büyük ekonomisi olduğunu hatırlamak yeterli olurdu. Ama işin daha da tuhaf yanı, bütün dünyanın 1980'li yılları Japonya'nın iş idaresi ve üretim yönetimi usul ve tekniklerini överek geçirmiş olması. Bazı Marksistler (buna Türkiye'de de epeyce insan dahildir) 1990'lı yıllarda, yani Japonya depresyona girdikten sonra dahi, Japonya'yı öve öve bitiremiyorlardı. İşte bu Japonya, kapitalizmin "küresel-

leşme" çağında bir buldozer gibi neşe içinde ilerlediğinin ısrarla belirtildiği 1990'lı ve 2000'li yıllarda ekonomik olarak yerinde saymıştır.

Burada ilginç bir paralele işaret etmek yararlı olabilir. 20. yüzyılın Büyük Depresyonu'nda da Japonya'nın bugünkü durumuna paralel bir örnek bulmak mümkündür: Britanya. O büyük depresyonun başlangıç noktası genellikle New York borsa çöküşünün gerçekleştiği 1929'a yerleştirilir. Oysa, 1920'li yıllarda daha sonra geleceklerin en azından ilk işaretlerini (örneğin yaygın banka iflasları) görmek mümkündür. Bu tartışmayı geleceğin iktisatçılarına bırakarak, her halükârda Britanya'nın 1920'li yılların tamamını depresyon içinde geçirdiğini belirtelim. Bu ilginçtir, çünkü (her ne kadar 19. yüzyılda dünyanın en zengin ülkesi olsa da) 1920'li yıllarda Britanya da (1990'lı yıllarda ve 2000'li yılların ilk yarısında Japonya'nın olduğu gibi) dünyanın (ABD'den sonra) ikinci büyük ekonomisidir. Yani 1930'lu yılları bilenler, Japonya'nın 1990'dan itibaren içine düştüğü durumdan epeyce ders çıkarabilirlerdi. Ama kapitalizmin geleceğine olan kör inanç bu öngörü olanağını ortadan kaldırmıştır.

Japonya olayının ilginç yanı, bu ülkenin depresyonunun bütün dünyada 2008'de yaşanacak süreci önceden haber vermesidir.[1] Japonya'da depresyon 1990 yılında gayrimenkul fiyatlarında ve borsada çok sert düşüşler ile baş göstermiş, ekonomi birkaç yıl içinde ağır bir deflasyon patikasına kaymıştır. Bunun anlamı, ekonomideki üretim faaliyetinin durgunluğu sonucunda fiyatların düşme eğilimine girmesidir. Genellikle fiyatlar enflasyonun en düşük olduğu ülkelerde dahi her yıl yüzde bir-iki puan da olsa yükselir. Japonya'da ise bu süre boyunca

1 Japonya'nın depresyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Graham Turner, *The Credit Crunch. Housing Bubbles, Globalisation and the Worldwide Economic Crisis*, Pluto Press, Londra 2008, s. 135-187.

ekonomik faaliyet o kadar zayıf olmuştur ki, 1998-2008 aralığında enflasyon hep negatif bölgede olmuş, yani fiyatlar her yıl düşmüştür!

Japonya'nın depresyonu, kendini, üretimin yerinde saymasının yanı sıra, ücretlerin 1990'lı yılların ortalarından itibaren önemli ölçülerde düşüşünde, banka kredilerinin çok büyük miktarda bir bölümünün batak hale gelmesinde, özellikle 1997 yılında ardı ardına bazı bankaların çöküşünde ve birçok başka göstergede de ifade etmektedir. Japonya Merkez Bankası, ekonomiyi canlandırmak için politika faiz oranını 1994'te yüzde 0,5'e, 1997'de ise yüzde 0'a düşürmüştür. Bankanın bilançosu, 1990 öncesinde GSYH'nın yüzde 10'u civarında iken bu oran 2005'e gelindiğinde yüzde 30'a çıkmıştır. (Yani ABD Merkez Bankası işlevini gören Federal Reserve'den önce "quantitative easing", Türkçesiyle "miktar gevşetmesi" ya da "miktar genişlemesi" politikasını, devlet tahvillerini kasasına dolduran Japonya Merkez Bankası uygulamıştı!) Devlet canlandırma politikaları dolayısıyla sürekli olarak borçlanıyordu. 1990'da GSYH'nın yüzde 65'i düzeyinde olan kamu borcu 2008'e gelindiğinde yüzde 180'e fırlamıştı (günümüzde bu rakam yüzde 220 dolayındadır). Japonya'nın 1990 sonrası-2008 öncesi deneyimi dünyaya "*de te fabula narratur*" (anlatılan senin hikâyendir) diye sesleniyordu.[2] Japonya dünya kapitalizmine geleceğini gösteriyordu, ama ne burjuva iktisatçıları, ne de kapitalizmin cezbesine kapılmış sol liberal iktisatçılar bu uyarı sinyalini okumayı bilemedi.

2 Şayet bu doğruysa, bir sonraki soru, Japonya'nın depresyonunun dünya çapındaki depresyonun uzunluğu konusunda bir kılavuz olarak kullanılıp kullanılamayacağıdır. Burada son derecede karanlık bir tablo ortaya çıkıyor: Geçmiş büyük krizlerde konut fiyatlarındaki çöküş ortalama altı yıl sürmüştür. Oysa Japonya'da konut fiyatları en az 17 yıl boyunca gerilemiş bulunuyor! Bkz. Carmen M. Reinhart/Kenneth S. Rogoff, *Bu Defa Farklı. Finansal Çılgınlığın 800 Yıllık Tarihi*, çev. Levent Konyar, NTV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 287.

Aslında, 2012'den geriye doğru bakıldığında, dünya ekonomisinin kendisi 2008'de depresyonun eşiğinden geçtikten sonra bile bu iktisatçıların krizin derinliğini inkâr etmeye eğilimli olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, dünya ekonomisinin bir köşesinde yaşanan bu yalıtılmış olgunun bir uyan borusu rolünü görmemiş olmasını fazla büyütmenin gereği olmadığı da anlaşılır. 2008 sonrası gelişmeler konusunda yaşanan tartışma gerçekten karikatür tonları taşıyan bir entelektüel olaydır. Lehman Brothers çöker çökmez Marksistlerin kapitalizmin iflasının boyutlarını vurgulamaya başlamaları karşısında, en azından Türkiye'de gerek meslekten iktisatçılar, gerekse İsmet Berkan'dan Taha Akyol'a, Eyüp Can'dan Hadi Uluengin'e kadar kapitalist düzenin ideologları, kapitalizmin geçici bir "düzeltme" yaşıyor olduğunu, bu krizin de daha öncekiler gibi gelip geçici olduğunu ileri sürmeye başladılar.

Dünyada durum biraz farklıydı. Bir yandan herkes, bu krizin 1930'lu yıllardan beri dünya ekonomisinin karşılaştığı en derin kriz olduğunu teslim ediyordu. Bir yandan da dünya kapitalizminin bütün büyük kurumları, IMF'den OECD'ye uluslararası kuruluşlar, devletler, üniversite vb. son derecede dikkatli bir tavırla içine girilen dönemin bir "depresyon" olduğunu dile getirmemekte neredeyse söz birliği etmişti. Bu iki yaklaşımın doğurduğu başa çıkılması zor gerilimi, IMF'nin eski başkanı (daha sonra yüz kızartıcı bir tecavüz olayıyla çekilmek zorunda kalacak olan) Dominique Strauss-Kahn çözmeye çalıştı: Yaşadığımız kriz bir "Büyük Resesyon"du. Bu terimin hiçbir anlamının olmaması, resesyonun sadece üretimin daralması anlamına geldiği, dolayısıyla krizin karakteri konusunda hiçbir ek bilgi vermemesi, kimsenin aldırdığı bir şey değildi. Gün kurtarılmış, olayın "Büyük" olduğu teslim edilmiş, ama "Depresyon" tespitinden şimdilik kurtulunmuştu!

Eylül 2008'de doğan durum, dünya kapitalizmi için gerçekten tarihte az görülmüş bir tehdit yaratmıştır. Bu durumu o sırada Obama'nın Ekonomik Danışmanlar Konseyi Başkanı olan, aynı zamanda önemli bir iktisat tarihçisi olan Christina Romer, mali çöküşün birinci yıldönümünde Federal Reserve sistemi içinde yapılan bir konferansa sunduğu bir bildiride şöyle anlatıyor: "Geçtiğimiz sonbaharda ABD ekonomisini sarsan şoklar en az 1929'daki kadar büyüktü."[3] Romer'in sözünü ettiği şokları kısaca özetlemek yararlı olacaktır. Finansal panik bakımından 2008'in 1929'dan aşağı kalır yanı yoktu. Lehman Brothers'ın çöküşünden sonra piyasada yaşanan panik "neredeyse akıl sır ermez" ("unfathomable") derecedeydi, "finansal sistem gerçekten donmuştu" Romer, 2008'deki paniğin 1929'dan bile daha sert olduğunu kredi "spread"leri (farkları) rakamlarına yaslanarak ileri sürüyor. İkincisi, Wall Street'in geniş tabanlı endeksi olan S&P açısından bakıldığında volatilite (oynaklık) 2008'de 1929'dan üçte bir daha fazla. Bunun da hem tüketimi hem de yatırımı olumsuz etkileyeceği açık. Ama, üçüncüsü, Romer'in sözünü ettiği "şoklar" sadece finansal değil, reel göstergeler de mevcut. Bunlar arasında ABD'de ulusal gelirin kabaca yüzde 70'ine tekabül eden tüketim harcamalarının ana belirleyicilerinden hane halkı servetindeki gerileme konusundaki karşılaştırma çok ilginç bir sonucu gösteriyor: Bütün servet faktörleri birden göz önüne alındığında, Aralık 2007-Aralık 2008 arasında ABD ortalama hane halkı servetinin Aralık 1928-Aralık 1929 arasındaki düşüşten hemen hemen **altı kat** daha hızlı düştüğü ortaya çıkıyor! Romer, bütün bunların "ABD ekonomisinin Lehman Brothers'ın çökmesinden sonra bir uçurumun kenarına geldi-

3 Christina Romer, "Back from the Brink", *Federal Bank of Chicago*, Chicago, Illinois, 24 Eylül 2009, http://www.whitehouse.gov/assets/documents/Back_from_the_Brink2.pdf. İndirilme tarihi: 17 Mayıs 2012.

ği konusunda sık sık yapılan iddiayı doğruladığı" sonucuna ulaşıyor.

Ekonomiyi bu uçurumun kenarından kurtaran, bütün devletlerin, hem 1930'lu yılların Büyük Depresyonu'nun derslerini çıkartarak, hem de Japonya'nın 1990'lı yıllarda canlandırma önlemlerinde geç kalmış olmasından bir ölçüde bir şeyler öğrenerek hızla finansal sistemi ayakta tutmak ve ekonomiyi canlandırmak üzere tarihte görülmemiş ölçekte bir kamu harcamaları programını seferber etmesiydi. Britanya'nın merkez bankası olan Bank of England'ın 2009 Kasım'ında, yani çöküşten sadece bir yıl sonra yaptığı bir araştırmaya göre, yalnızca ABD, Britanya ve avro bölgesi ülkelerinde finansal sistemin kurtarılması için 14 trilyon dolar harcanmıştır.[4] Bu, yıllık dünya üretiminin beşte biri civarında bir miktardır! Buna Japonya, Çin, Kanada gibi büyük ekonomilerde ve dünyanın öteki ülkelerinde yapılan devlet harcamalarını eklediğimizde miktarın daha da yukarıya çıkacağı açıktır. Bu ölçekte bir devlet harcamasına tam da devletin ekonomiye müdahalesinin yerden yere vurulduğu, liberalizmin ve piyasanın erdemlerine övgünün en yüksek düzeye ulaştığı bir otuz yılın sonunda kapitalizmi uçurumdan kurtaracak tek çare olarak başvurulmasının yarattığı ironinin tadına doyum olmaz!

İşte bu dev ölçekli devlet müdahalesidir ki, kapitalist dünya ekonomisinin uçurumun kenarından geri dönmesini sağlamıştır. 2009 baharından itibaren burjuvazinin sözcüleri ve ideologları "yeşil filizler"den söz etmeye başlamıştır; krizin yavaş yavaş geride kalmakta olduğu yolunda görüşler ekonomi ve finans basınında baskın hale gelmiştir. Üçüncü Büyük Depresyon'un iç tarihinde bu noktada ne yaşandığını saptamak son derecede önemlidir, çünkü devlet müdahalesi ve harcama-

4 Alex Callinicos, *Bonfire of Illusions. The Twin Crises of the Liberal World*, Polity Press, Cambridge, 2010, s. x.

larının **krize çözüm olabileceği** tezi ile yapılacak tartışmada bu deneyim önemli bir test olarak karşımızda durmaktadır. Özel finans sistemini uçurumun kenarından kurtaran devlet harcamaları, aynı sürecin bir parçası olarak birçok ülkede kamu maliyesini derin bir krizin içine itmiştir. Bu konuda ön planda elbette Avrupa Birliği'nin Akdeniz kuşağındaki ülkeler (Yunanistan, İtalya, İspanya, Portekiz, Kıbrıs) ve İrlanda vardır. Ama sorun hiçbir biçimde bu ülkelerle sınırlı değildir.

Bir kere, ABD'nin federal devlet borcu da son derecede yüksektir. Günümüzde 16 trilyon doları aşmıştır. Bu rakam ülkenin yıllık GSYH'ndan büyüktür. ABD'de borçlanma tavanını Kongre belirlediği için bu satırların kaleme alınmakta olduğu günlerde iki büyük parti arasında sert bir çekişme yaşanıyor. ABD'nin ulusal parası aynı zamanda dünya parası işlevi gördüğü için devletin dış borcu bu ülkede başka bütün ülkelerden farklı olarak çok büyük bir sorun oluşturmuyor. Ama şimdilik. Dünyanın geri kalanının ABD'ye açtığı kredi bir gün mutlaka sınırlarına gelecektir. Öte yandan, tekil Avrupa ülkelerinin ağır borç krizlerine paralel bir kriz ABD'de eyaletler için yaşanıyor. Bazı eyaletler, zaman zaman bazı kamu faaliyetlerini durdurmak zorunda kalacak kadar borçludurlar. Sadece eyaletlerin değil kent belediyelerinin de vahim durumda olduğu 2013 ortalarında ABD'nin geleneksel otomotiv sanayii merkezi Detroit kentinin iflas ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır. Ancak, Avrupa Birliği'nden (AB) farklı olarak, ABD devletler üstü gevşek bir birlik değil, gerçek bir devlet olduğu için sadece parasal birliğe değil, aynı zamanda maliye sisteminde de birliğe sahiptir. Yani merkezî devlet ile eyaletler arasında gelir ve harcama akımları tek bir maliye sisteminden yönetilmektedir. Dolayısıyla, eyaletlerin bazıları AB'nin güney kuşağı ülkeleri kadar borca batmış olsa da aynı derecede büyük bir kriz (hiç olmazsa şimdilik) yaşanmamaktadır. Kamu borçlarının kapitalist dünya ekono-

misi için dolaysız bir tehdit oluşturmasının esas mekânı olan AB'nin sorunlarına aşağıda döneceğimiz için burada o konuda ayrıntıya girmiyoruz. Japonya'ya gelince, devletin borcunun GSYH'nın yüzdesi olarak görülmemiş düzeylere yükselmiş olduğuna (yüzde 220) yukarıda değinmiştik.

Yalın olarak ifade edelim: Bugün kapitalizm dünya tarihinin gördüğü en büyük kamu borçluluğunu yaşamaktadır. Bunun tek bir istisnası vardır. O da bütün dünyanın yangın yerine dönmüş olduğu İkinci Dünya Savaşı esnasında yapılan kamu harcamaları dolayısıyla savaş sonrasında doğan borçluluktur.[5] Öyleyse, daha kesin olarak şöyle söyleyebiliriz: Günümüzde devletler, **tarihte barış zamanında görülmüş olan en büyük borç batağında** çırpınmaktadırlar.

Demek ki, 2008-2009 ile 2010-2011 evreleri arasında krizin, "yeşil filizler" terimiyle ima edildiği gibi, aşılması yönünde bir gelişme değil, sadece bir **yer değiştirme** yaşanmıştır. **Özel finansın krizi, devletlerin krizi halini almıştır.**[6] Kriz ara vermeksizin devam etmektedir. 2008-2009'da sorunların çok daha akut olduğu doğrudur. Ama dünya ekonomisini battığı çukurdan çıkarmak için kullanılan yöntem, yani kamu borçlanması, daha da büyük sorunlar doğurma olasılığını yaratmaktadır.

Kaldı ki, geçmiş büyük depresyonların kendi içinde de değişik evreler yaşanmıştır. 19. yüzyıl sonu Uzun Depresyon'unda da, 20. yüzyılın Büyük Depresyon'unda da büyümede, istihdamda ve başka göstergelerde ciddi ölçüde iniş çıkışlar yaşanmıştır. Örneğin, Uzun Depresyon'da 16 sanayileşmiş ülkenin

5 *The Economist*, 5 Mayıs 2012, s. 33.

6 Bunu başkaları gibi olay olup bittikten sonra değil, burjuva iktisatçıları ve ideologları ile solda onları can kulağı ile dinleyenler henüz ne olup bittiğini hiç anlayamamışken, krizin bittiği zehabına kapılmışken, kamu borcu krizinin henüz bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmamış olduğu bir aşamada, Eylül 2009'da, *Özgürlükçü Gençlik* dergisine verdiğimiz demeçte açık açık ifade etmiştik. Bkz. "Özel sektör iflaslarından devlet iflaslarına", http://www.iscimucadelesi.net/index.php?option=com_content&task=view&id=845&Itemid=71.

tartılı ortalaması temelinde bakıldığında, sadece tek bir yılda (1893) üretimde gerileme görülmekte, ayrıca büyüme oranı değişik yıllar arasında yüzde 0,6 ila birkaç yıl için yüzde 4'ün bile üzerinde değerler arasında değişmektedir.[7] Bu tür iniş çıkışlar 20. yüzyılın Büyük Depresyon'unda daha da vurgulu olarak mevcuttur. Örneğin ABD'de üretim 1929-1933 arasında neredeyse yarı yarıya azaldıktan sonra, 1934-37 yılları arasında yüzde 62 oranında bir büyüme göstermiştir.[8] Yine bu dönemde borsada yüzde 100'e yakın bir artış kaydedilmiştir. Demek ki, depresyonun kendi içinde inişli çıkışlı gelişmeler, yanlış biçimde krizin sona erdiğine dair sonuçlar türetmek için kullanılmamalıdır.

Önemli bir nokta, depresyon içinde görülen toparlanmaya rağmen üretimin krizin öncesindeki düzeyine ulaşamaması, işsizliğin ise toparlanmaya rağmen kriz öncesi duruma dönmemesidir. Büyük Depresyon bu bakımdan çok iyi örnekler sunar. Örneğin, ABD'de 1929 yılında 103 milyar dolar olan GSYH, 1934-1937 ve 1939-40 yıllarında yaşanan büyümeye rağmen bu son yıla gelindiğinde hâlâ 100 milyar dolar seviyesine ulaşamamıştı.[9] İşsizlikte tablo daha da karanlıktır. 1929'da yüzde 3,2 olan işsizlik oranı 1933'te yüzde 25'e vurduktan sonra adım adım azalmıştır, ama 1940'a gelindiğinde hâlâ yüzde 15 dolayındadır.[10]

İçinden geçmekte olduğumuz dönem bu bakımdan da 20. yüzyılın Büyük Depresyon'una benzer özellikler taşır. *The Economist* dergisi, bu durumu mizahi bir tarzda "Proust endeksi" adını taktığı bir göstergeler dizisi temelinde açıklıyor. (Bilindiği gibi, büyük Fransız romancısı Marcel Proust'un 7 cilt-

7 Angus Maddison'dan aktaran Bruno Marcel/Jacques Taïeb, *Crises d'hier, crise d'aujourd'hui*, Nathan, gözden geçirilmiş ve güncellenmiş edisyon, 1992, s. 186.

8 A.g.y., s. 140.

9 Aynı yerde.

10 Aynı yerde.

lik başyapıtı *A la recherche du temps perdu*, yani *Kayıp Zamanın İzinde* başlığını taşır.) Dergi gelişmiş ekonomilerin kriz içinde ne kadar geri düştüklerini araştırırken yedi değişik göstergeye başvuruyor: hane halkı serveti, finansal varlıklar, gayrimenkul fiyatları, yıllık üretim, özel tüketim, gerçek ücretler ve işsizlik. Bu göstergeler temelinde hesaplandığında, Yunanistan 1999'a, İzlanda 2000 yılına, ABD 2002'ye, Britanya, İspanya, İtalya ve Fransa 2004'e geri dönmüşlerdir. Yani hemen hemen bütün gelişmiş ülkeler, 2008'in, krizin patlak verdiği tarihin gerisindedir! Şu anda en iyi ekonomik performansı göstermekte olan Almanya dahi, 2009'dadır, yani krizde kaybettiğini ancak yeni telafi etmiştir! (Dergi, Japonya'daki durumu ölçmemiş bile. Japonya hâlâ 1990'daki yerinde saymaktadır çünkü!)

Daha belirgin bir ölçü olarak kişi başına geliri alalım. AB'nin 27 ülkesinin 22'si 2011 sonunda kişi başına gelir bakımından 2007'nin gerisindedir. Öteki gelişmiş ülkeler arasında ise 7 ülkeden altısı aynı durumdadır.[11]

Başka kaynaklar da bu durumu doğruluyor. Federal Reserve'ün Şubat ayında yayınladığı rakamlara göre, ABD'de sanayi üretimi, 2007 yılı sanayi üretimi 100 kabul edildiğinde 2012 Ocak ayında endeks hâlâ 95,9 düzeyindedir.[12]

Bir kriz göstergesi olarak işsizlik de ortaya benzer bir tablo koyuyor. Avro bölgesinde 2007'de yüzde 7,7 olan işsizlik, 2012'de yüzde 12'dir; Britanya'da yüzde 5,4 iken bugün yüzde 7,7, ABD'de ise yüzde 4,6 iken bugün yüzde 7,2'dir.

Bunlardan çok daha önemlisi, burjuvazinin krizden çıkış yolunda herhangi bir stratejisinin olmayışıdır. Uluslararası burjuvazi bugün iki bela arasında sıkışmış kalmıştır. Bir yanda düşük büyüme ve yüksek işsizlik vardır. Bu sorunla başa

11 *The Economist*, 25 Şubat 2012, s. 61-62'de başka ilginç hesaplamalar bulunabilir.

12 http://www.federalreserve.gov/releases/g17/20120215/. İndirilme tarihi 8 Mayıs 2012.

çıkmak için hükümetlerin maliye politikası alanında yüksek kamu harcamaları yoluyla, merkez bankalarının ise para politikası alanında gevşek para politikası ile aldıkları canlandırma tedbirleri, hem kamu borcu sorununu azdırmakta, hem de paranın değersizleşmesi, yani ciddi bir enflasyon tehlikesinin ufukta belirmesine yol açmaktadır. Borçluluk ve enflasyon risklerine karşı mücadele gündeme geldiğinde ise toplam talepte daralma dolayısıyla büyüme hızı yavaşlamakta, hatta üretimde daralma gündeme gelmektedir.

Bu ikilem burjuvazinin farklı unsurlarını birbirine düşürüyor. ABD'de Demokratlarla Cumhuriyetçiler (özellikle de Tea Party eğilimindekiler) arasındaki sert mücadelenin nesnel temeli, ekonominin geldiği noktada kolay kolay çözülemeyecek bir çelişkinin doğmuş olmasıdır. Ufukta bu soruna kolay bir çözüm görünmüyor. Üstelik Avrupa'da yaşanan sorunlar, krizin her an dünya ekonomisini yeniden bir uçurumun eşiğine getirebileceğini gösteriyor. AB, özellikle de avro bölgesi, dünya ekonomisinin zayıf halkası durumunda. Öyleyse şimdi gözlerimizi bu zayıf halkaya çevirelim.

Bölüm 9

Zincirin Zayıf Halkası: Avrupa Birliği

Bir dönemin değişime ne ölçüde gebe olduğunun göstergelerinden biri, gelişmenin ihtilaçlı (spazmodik) karakteridir. Trotskiy'in 1920'li ve 30'lu yıllar için vurguladığı bu nokta, 1989 sonrası dünyası için de geçerli hale gelmiştir. Bununla kastedilen, bir konjonktürün yerini hızla bir başka konjonktüre bırakması, farklı aktörlerin temsil ettiği şeyin kısa süre içinde değişmesi, hatta tersine dönebilmesi, bugün son derecede güçlü, gürbüz, sağlam olanın yarın çok zayıf, çelimsiz, dayanıksız hale gelebilmesidir. 1989'da Doğu Avrupa üzerinde Sovyet hegemonyasının ortadan kalkmasına yol açan ve bu coğrafi alandaki bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletlerinin çökmesine, Avrupa'daki Sovyet cumhuriyetlerinin hızla SSCB'den kopmasına, Yugoslavya'daki cumhuriyetlerin birbirlerine düşmelerine yol açan en önemli faktörlerden biri Avrupa Birliği'nin zengin bir dev olarak Avrasya'nın ufkunda yükseliyor olmasıydı. Bugün, o tarihten sadece iki onyıl sonra, bu heybetli birlik dünya kapitalizminin zincirinin en zayıf halkası haline gelmiş bulunuyor.

Burada, Avrupa Birliği'nin bir emperyalist proje olarak, ulus devletleri aşan yeni ölçekli, belki de kıta devlet denebilecek bir

devlete geçiş projesi olarak bütün çelişkilerini ele almamız ve analiz etmemiz mümkün değil.[1] Kendimizi AB'nin nasıl ve neden kriz içindeki dünya kapitalizminin zayıf halkası haline gelmiş olduğunu anlama çabasıyla sınırlandıracağız.

AB'nin zayıf halka haline gelişinde iki temel çelişki rol oynuyor. Bunların ilki, Avrupa'nın kapitalizmin 30 yıllık krizinin başlangıcından itibaren sınıf ilişkileri bakımından içinden çıkamadığı çelişkilerdir. Avrupa kapitalizmi, 20. yüzyıl boyunca, hem proletaryanın tarihsel mücadeleciliğinin, örgütlülüğünün ve sınıf bilincinin yüksekliği nedeniyle, hem de Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu sistemin kapı komşusu olması nedeniyle, burjuvazinin işçi sınıfına en büyük tavizleri, hakları, mevzileri tanıdığı coğrafya karakterini taşımıştı. Burada sendikalar da, kamu hizmetleri de, siyasal sınıf hareketleri de, öteki ana emperyalist odaklar olan ABD ya da Japonya ile karşılaştırıldığında, hem daha etkili, hem de daha sağlamdı. Bu yüzdendir ki, dünya kapitalizminin 30 yıl krizi döneminde, Anglosakson ülkelerinin, en başta ABD ve Britanya'nın kapitalistleri kendi işçi sınıflarının haklarını, kazanımlarını, mevzilerini geriletmekte oldukça büyük bir başarı kazanırken, Batı ve Kuzey Avrupa'nın burjuvazisi bu konuda yeterli başarı elde edemedi.

Elbette, 1989'dan itibaren ardı ardına Avrupa'nın bütün bürokratik işçi devletleri çökünce, Avrupa burjuvazisinin eli nispeten rahatladı, burjuva partileri, bu arada sosyal kapitalist partiler haline gelmiş olan eski sosyal demokrat partiler, hep birlikte neoliberalizme angaje olma olanağını buldu; bütün ülkelerde kısmi, bazı ülkelerde (örneğin Almanya) daha bütünsel mevziler koparıldı işçi sınıfından. Ama hiçbir ülkede bu süreç Britanya ve özellikle ABD'de olduğu gibi ileri safhalara ulaş-

1 Daha eski bir dönemin koşulları altında AB'yi Marksist bir yöntemle ayrıntısıyla analiz eden bir kaynak için bkz. *Avrupa Birliği: Ezilenlerin Afyonu*, İşçi Mücadelesi Tartışma Defterleri 2, İstanbul, 2001.

madı. 30 yıl çoktan geride kaldı, ama burjuvazinin sözcüleri hâlâ Avrupa'da işgücü piyasasının "katılığından" şikâyet ediyorlar, sendikaların "dinozorca" taleplerinden yaka silkiyorlar, "sosyal devlet"in Avrupa işçi sınıfını tembelleştirdiğinden dem vuruyorlar, ulusal gelir içinde kamunun ağırlığının yarattığı "hantallık" üzerine çeşitlemeler yapıyorlardı. Bu, AB'ye özgü organların (en başta da ulus devletlerle doğrudan bir bağı olmayan Avrupa Komisyonu'nun) neoliberalizmin ve küreselciliğin baş temsilcisi ("Brüksel") haline gelmesine yol açtı. Ne var ki, Brüksel'in atakları esas sorunu çözmeye yetmedi. Kısacası, burjuvazinin çok iddialı ve çok zorlu bir projeye giriştiği bir dönemde Avrupa işçi sınıfı (kısmi bazı gediklere rağmen) yenilgiye uğratılamamıştı. AB Büyük Depresyon dönemine kendisini zorlayan sınıf ilişkileriyle girmişti. Sermayeler arası rekabette geçerli olan bir yasa, kapitalist ülkeler arasında da geçerlidir: **Hangi sermaye (kapitalist devlet) kendi işçisini yenilgiye uğratmışsa, rekabette o üstün konumdadır.** Yani AB, en azından kıta Avrupası, Büyük Depresyon'a ABD ile büyük bir rekabet dezavantajı içinde girdi.

İkinci büyük çelişki, sınıf ilişkilerinden değil, AB'nin inşasının boşluklarından kaynaklanıyor. AB aslında bir proto-devlettir. Emperyalist dünya sisteminde öteki emperyalist burjuvazilerin çıkarlarına karşı Avrupa emperyalist sermayelerinin çıkarlarını tek sesle ve güçlü biçimde savunacak **bir devletin ön biçimlenmesi.** Ama bir devlet olmaya doğru belirleyici adımları bir türlü atamamaktadır, çünkü kendisini oluşturan ulusal burjuvazilerin özgül çıkarları hâlâ ayrı durmaktadır, ötekilerle kaynaşmamıştır. Bu, AB'nin inşasında farklı alanlar arasında eşitsiz gelişme yaratmakta, bu alanlar arasında özgül çelişkiler doğmasına yol açmaktadır. Bir dizi AB ülkesinin avroya katılmaması kendi içinde yeteri kadar önemlidir. Ama bunu bir an kenara koyacak olsak bile, parasal birliğe kamu maliyelerinin

birliğinin eşlik etmiyor olması, yani aynı parayı kullanan ülkelerin gelir ve gider yapıları, bütçe dengeleri, borçlanma enstrümanları vb. bakımından çok büyük ayrışmalar yaşamasının mümkün olması, AB'nin ekonomisi için büyük bir çelişki yaratıyor. Ortak para biriminin mensubu olan her ülkenin kendi farklı maliyesi ve borçlanma sistemi (devlet tahvilleri) var. Böyle olunca, bir ülkenin kamu maliyesi başka bir ülkeninkinden (bütçe açığı, kamu borcu vb. bakımından) farklı bir tablo çizdiği için tahvilleri piyasada farklı biçimde değerlendiriliyor. Aynı parayı kullanan ülkelerin tahvilleri farklı faiz oranı ödüyor. Aradaki fark arttıkça, yüksek faiz ödeyen ülkenin iflas etmesi gündeme geliyor. Ama iflas tehlikesi yaşayan ülkenin çökmesi, ortak para biriminin de ağır yara alması anlamına geleceğinden, zayıf ülke güçlüsünü de kendiyle birlikte batırma tehlikesini yaratıyor.[2] Bunun üzerine bütün avro sistemi, hatta Avrupa Birliği, hep birlikte iflas tehlikesi yaşayan ülkenin üzerine çullanıyor. Hesap bu ülkenin işçi sınıfına, emekçilerine, gençlerine, hatta küçük burjuvazinin bazı katmanlarına çıkarılıyor.

İşte genel bir anlamda rekabet gücü düşük Avrupa ekonomisi içinde daha zayıf halkaların sıkıntılarının maliye ve para politikaları arasındaki çelişki dolayısıyla bütün Avrupa'yı etkilemesi, bugün AB'yi saatli bomba haline getiriyor. İki ayrı anlamda. Birincisi, ekonomik süreçler açısından AB, özellikle avro, dünya ekonomisinin hayal edilemeyecek kadar ağır bir

2 Aslında, Avrupa para sisteminin kendisi bile (salt avroyu kullanan ülkeler düzeyinde baktığımızda dahi) tam anlamıyla bütünleşmiş değil. Avrupa Merkez Bankası'nın yanı sıra, avro bölgesi ülkelerinin her birinin merkez bankaları da varlığını sürdürüyor. Mevduat sigortası sistemleri ve şirket ve banka iflas rejimleri de ulusaldır. Dolayısıyla, Avrupa Merkez Bankası, bir merkez bankasının asli işlevi olan nihai kredi mercii görevini bile üstlenmiş değildir. Yani bir ülkede banka iflasları olduğunda, faturayı AB değil tekil ülke ödeyecektir. Bu demektir ki, para politikası ile maliye politikası arasındaki çelişki bir yana, para politikası bile orta yerinden bölünmüştür.

darbe almasına yol açabilecek bir tehdit altındadır. Parçalardan biri, örneğin Yunanistan (düzensiz biçimde, yani planlanmamış tarzda) iflas ettiği takdirde, avro sarsılır, hatta çökebilir. Birden fazlası, özellikle İspanya ya da İtalya gibi dev ekonomiler iflas ettiği takdirde önce avronun çökmesi bir ihtimal olmaktan çıkar, bir kesinlik mertebesine yükselir. Avronun çöküşü, hem bütün yatırım ve harcama planları bu para cinsinden yapılmış olduğundan, hem avro bölgesinin borsaları ve bankaları için bir kaos doğacağından, hem de AB projesine güven yerle bir olacağından dolayı bütün Avrupa'da bir yandan finans sistemini yerle bir eder, bir yandan da yatırımları, yani sermaye birikimini durdurur. Avro bölgesi ülkelerinin finans sisteminin, yani en başta Frankfurt, Paris ve Milano'nun çöküşü, önce Londra'nın, sonra da dünya finans sisteminin çöküşün eşiğine gelmesi anlamını taşır. Dolayısıyla, zincirin ancak en zayıf halkası kadar güçlü olduğu önermesi burada çarpıcı biçimde somutlanır.

Peki, zayıf halkanın gücünün temeli olan tekil ekonomilerin gücü ne durumdadır? Yunanistan aslında kurtarılamaz bir durumdadır. Bunu aklı başında bütün yorumcular görmektedir. Bütün mesele, Yunanistan'ın avrodan planlanmış ve düzenli biçimde ayrılmasına dek öteki sorunlu ülkelerin etrafına bir "yangın duvarı"nın kurulup kurulamayacağı, yani Yunan hastalığının bulaşıcı olmasının engellenip engellenemeyeceğidir. Bunun çaresi, İtalya'dan İrlanda'ya bütün bu ülkelerde ekonominin rekabet gücünün arttırılabilmesi için işçi sınıfının mevzilerinin paramparça edilmesi, işçi ve emekçi kitlelerin yoksulluğa mahkûm edilmesi olarak görünmektedir.

İşte burada, kapitalizmin büyük ekonomik krizlerinin, özel olarak da depresyonların nasıl kaçınılmaz olarak sınıf mücadelesi ile iç içe geçtiğini görüyoruz. Demek ki, avronun ve Avrupa'nın krizi ve dolayısıyla genel olarak dünya krizi,

Avrupa'nın güney çeperindeki kriz içinde çırpınan ülkelerin sınıf mücadelesi ile bire bir ilişki içindedir. Sermayenin kendi krizini aşması için işçi sınıfını paryalaştırması gerekiyor!

Ama bu büyük savaşı kazansa da sermaye avronun çöküşünü yine de engelleyemeyebilir. Çünkü halkı yoksullaştırmak için uygulanan ekonomi politikaları, ekonomideki toplam talebi düşürerek büyümeyi daha da fazla sınırlıyor, ekonominin eskisinden de daha fazla daralmasına yol açıyor. Ekonomi daralınca devletin vergi gelirleri de azalıyor. Bu, kamu dengesini bozuyor, açığı arttırarak kamu borcu sorununun daha da azmasına yol açıyor. Bunun ardından söz konusu devletin tahviline piyasada ödemesi gereken faiz yeniden yükseliyor. Bir kısır döngü doğmuştur. Kemer sıkma kamu açığını ve borcunu azaltmak için yapılıyor, ama bu açığı ve borcu arttırıyor! İşte bir kez daha sermayenin çelişik karakteri!

Özetlersek, AB'nin güney çeperinde ve İrlanda'da yaşanan krizin aşılabilmesi için, birincisi, işçi ve emekçilerin ağır bir yenilgiye uğratılması gerekiyor, ama bunun elbette hiçbir güvencesi yoktur; ikincisi, uygulanan ekonomi politikaları sorunları daha da azdırıyor. Öyleyse, bu ülkelerden bazıları bu yükün ağırlığı altında göçebilir. Bu beraberinde avroyu, Avrupa'yı ve dünyayı da batırmaya adaydır. Öyleyse, dünyanın çok büyük bir ekonomik çöküş tehlikesi altında yaşamakta olduğu ortaya çıkıyor.

Bu tehlikenin gerçekleşmesinden bağımsız olarak şu noktalar şimdiden herkesin kafasına silinmez harflerle kazınmalı. Birincisi, AB'yi çok güçlü, yıkılmaz, ebedi bir kale gibi görenler artık uyanmalı. AB, birçok Marksistin yıllardır, on yıllardır vurguladığı gibi, büyük bir krizde darmadağın olabilecek kırılgan bir yapıya sahiptir.

İkincisi, Türkiye'de AB taraftarı sol liberallere karşı yıllardır ısrarla savunduğumuz gibi, AB'nin IMF'nin Avrupa

kıtasındaki kod adı olduğu son gelişmelerle tescillenmiştir. Vaktiyle IMF'nin Türkiye ve benzeri ülkelerde uygulanmasını dayattığı politikaların aynısını, bugün ünlü troyka, yani AB, Avrupa Merkez Bankası (AMB) ve IMF birlikte Yunanistan, İtalya, İspanya, Portekiz, İrlanda ve Kıbrıs halklarına zorla kabul ettiriyor. 2002 Türkiye'si ile 2012 Yunanistan'ı arasında bu açıdan bakıldığında hiçbir fark yoktur. AB, İMF ile aynı kirli işi yapıyor. "Ekonomi elden gidiyor" şantajı altında halkı yoksullaştırıyor.

Üçüncüsü, 1980'den bu yana Türkiye'de Keynesçi önyargılarla tekrar tekrar söylendiği gibi, bu tür programların gerekçesi iç talebi azaltarak sermayeyi dış piyasalara yönlendirmek değildir. Amaç, işçi ve emekçilerin haklarını budayarak maliyetleri düşürmek ve rekabet gücü kazanmaktır.[3]

3 Sayısız örnek arasında bkz. *The Economist*, 18 Şubat 2012, s. 21.

Bölüm 10

Üstyapıda Deprem

Büyük depresyonlar kapitalizmin tarihinde özel çağlardır. Kapitalist ekonominin olanaklarını tüketmesi, burjuva toplumunda daha önce işlerliği olan mekanizmaların çoğunu geçersiz kılar. Sınıflar arasında kurulmuş olan ilişkiler zorlanmaya başlar. Daha önce sayısız alanda işçi sınıfına ve emekçilere kâh büyük tavizler, kâh uyuşturucu kırıntılar vermekte olan burjuvazi, birdenbire bu olanaklarının bütünüyle tükendiğini görür. Artık bir tarafın ayakta kalması kaçınılmaz olarak öteki tarafın yoksullaşması, sefalete düşmesi, en azından elinde olan birçok şeyi yitirmesi pahasına olacaktır. Büyük depresyonlar hızlı sermaye birikiminin yarattığı olanaklardan doğan yumuşatma ve massetme mekanizmalarını tahrip ederek ana sınıfları keskin biçimde karşı karşıya getirir. Sınıf mücadelesini, tek kelimeyle, sertleştirir.

Bunun anlamı, bazı ultra sol akımların sandığı gibi ekonomik kriz karşısında devrimci mücadelenin neredeyse otomatik biçimde yükselmesi değildir; olağan dönemlerde uyuşuk bir yaşam tarzına kapılmış olan kitlelerin gittikçe daha çok politik hayatın içine çekilmesi ve mücadelenin her iki kutbunda da daha radikal biçimlerin, fikirlerin ve örgütlerin güç kazanma-

sıdır. Bu genel ve bütünsel bir eğilimdir. Her bir bölgeye ve ülkeye etkisi somut koşullara bağlı olacaktır. Her bölgenin ve ülkenin daha önce içinden geldiği koşullara, hâkim ideolojik akımlara, siyasi örgütlenme durumuna, uzun dönemler boyu süren siyasi geleneklere, krizin etkisinin derecesine ve burada sayılamayacak kadar çok sayıda somut faktöre bağlı olarak sonuçlar değişir. Ama genel bir eğilim olarak bir yandan işçi sınıfı ve emekçilerin saflarında sınıf mücadeleci ve devrimci eğilimler yükselir, yükselmek zorunda kalır; bir yandan da, burjuva düzeninin kendini korumak ve krizin yükünü işçi ve emekçilerin omuzlarına yıkmak amacıyla daha sert, daha saldırgan siyasi biçim ve örgütlere doğru kayması, son tahlilde faşist hareketlerin yükselmesi olası hale gelir. Kısaca özetlenecek olursa, depresyon dönemlerinde hem devrim, hem de faşizm yükselir.

Ama bu gerilme ana sınıflar arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmaz. Aynı şey hâkim sınıfların bağrında ve hâkim sınıflar ile küçük burjuvazinin ilişkilerinde de söz konusudur. Daha ötede, kriz değişik etnik, dini, bölgesel grupları da daha fazla birbirine düşürür. Nihayet, farklı coğrafyaların hâkim sınıfları arasında da geçmişte var olandan daha büyük gerilimler doğar. Daralan ya da en azından durgunluğa düşen bir dünya pazarında, kapitalist devletler yaratılan toplam zenginliğin içerisinden daha fazla pay alabilmek, rakiplerine karşı kendilerini savunabilmek için birbirleriyle daha büyük çelişkiler içine girerler. Savaş, işgal, sömürgeleştirme ve benzeri askerî boyutlar taşıyan çatışma olasılıkları yükselir.

Bütün bunlar şöyle özetlenebilir: Nasıl bir tiyatroya, birbirlerinden ne kadar nefret ederlerse etsinler, medeni medeni girip çıkan insan toplulukları, oyun sırasında yangın çıktığında birbirlerini ezip geçerek canlarını kurtarmaya çalışırlarsa, depresyon döneminde de başta ana sınıflar olmak üzere bütün

toplumsal gruplar hayatta kalmak için birbirlerine karşı sert bir mücadeleye **kaçınılmaz olarak** girerler.

Nihayet, eski dönemin sınıf ve uluslararası ilişkileri bağlamında yeterli ya da uygun olan üstyapı kurumları, devletten, siyasi rejimlerden ve partilerden ideolojiye, kültüre, dine kadar, yeni dönemde şu ya da bu sınıfın veya sınıf diliminin çıkarları açısından yeterli olmaktan çıktığı için, yeni mücadelelere yeni fikirler gerekli hale geldiği için, büyük bir sarsıntı geçirir.[1]

Kısacası, büyük depresyon dönemi, muazzam bir toplumsal ve siyasal altüst oluş dönemidir. Daha da önemlisi, **krizin nasıl çözüleceği doğrudan doğruya bu altüst oluşun bir sonucu olarak belirlenecektir**. Yani ne depresyondan çıkışta, ne uzun dalganın yeniden canlı bir sermaye birikimine dönüşünde önceden belirlenmiş herhangi bir çıkış yolu vardır. Kriz kavramı, burada, tam anlamıyla kadim Yunancadaki orijinal anlamına geri dönmüştür: karar anı!

Burjuvazinin bile tek bir çözümü olacağını düşünmek için bir neden yoktur. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nı Naziler kazansaydı (Ekim devriminin ürünü olan Sovyetler Birliği'nin mevcut olmaması halinde bu gayet mümkündü), dünya kapitalizminin savaş sonrası güzergâhı çok farklı olurdu. Kapitalizmin sadece on-on iki yıl boyunca dünya çapında sergilediği barbarlık eğilimi en azından bir süre daha baskın eğilim haline gelmiş olurdu.

Ama biz doğrudan doğruya esas konuya gelelim. Krize esas olarak iki ana sınıfın iki farklı çözümü vardır. Burjuvazi açısından çözüm, işçi sınıfının ve emekçilerin bütün kazanımlarını, haklarını, mevzilerini gasp ederek sermaye birikiminin canlı bir şekilde yürütülmesinin koşullarını yeniden tesis etmektir. Bu, faşizmi gerektiriyorsa, burjuvazi isteksizce olsa da faşist-

1 Bkz. Lev Trotskiy, "Kapitalist Gelişme Eğrisi", *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010.

leşir. Nükleer silahların kullanımını gerektiriyorsa kullanır ve örneğin Çin'i yeryüzünden siler. Emperyalist kapitalizmin böyle şeyler yapmayacağını sananlar, dönüp tarihe baksalar iyi ederler. Burjuvazi İkinci Dünya Savaşı döneminde her ikisinin de ilk adımlarını atmış, ama koşulların etkisi altında daha ileri gitmemiştir, gidememiştir.

Bu demektir ki, işçi sınıfı için iki alternatif vardır: ya işsizliğe, yoksulluğa, sefalete, toplumsal ve bireysel yaşamında elde etmiş olduğu kazanımların çoğuna (en azından bir süre için) veda etmeye razı olmak; ya da kokuşmuş kapitalist sistemi yıkarak yerine büyük üretim ve dolaşım araçlarının kamulaştırılması temelinde demokratik biçimde planlanmış, coğrafi olarak gittikçe dünyanın daha geniş bölümlerini bu planlı ekonominin koordinasyonunun bir parçası haline getiren işçi devletlerinin federasyon ve konfederasyonlarını kurmak. Bu yüzden, sınıf işbirliğine dayanan program ve stratejiler depresyon dönemlerinde özel olarak zararlıdır. Bunun anlamı, depresyon içinde belirli ülkelerde veya bölgelerde işçi sınıfı ve emekçilerin belirli tavizler elde edemeyeceği, hayat olanaklarına yapılan saldırıyı kısmen de olsa püskürtemeyeceği değildir. Bunun anlamı, krizin hem burjuvazinin, hem de işçi sınıfının çıkarlarının aynı çözüm temelinde karşılanabileceğini iddia eden programların yenilgiye mahkûm olmasıdır. **Depresyon dönemleri, sınıf çıkarlarının çıplak biçimde karşı karşıya geldiği dönemlerdir. Her iki sınıfın çıkarlarını da tatmin edeceğini ileri süren programlar, şarlatanlıktır, işçi sınıfına yolunu şaşırtacağı için son derecede zararlıdır.** İşçi sınıfı saflarında Keynesçi ideolojinin bugünkü anlamının bu olduğuna aşağıda değineceğiz.

Tekil ülkelerde veya bölgelerde (diyelim Arjantin'de ya da bir bütün olarak Latin Amerika'da veya Yunanistan'da ya da bir bütün olarak Avrupa'da) işçi sınıfı ve müttefikleri sadece

saldırıları püskürtmekle kalmayabilir; daha da ötesi yeni haklar veya mevziler dahi elde edebilir. Yukarıda söylenen, bunların yapılabilmesinin koşulunun burjuvazi ile işbirliğine dayanan bir strateji değil, sınıf mücadelesini ikirciksiz biçimde sürdüren bir strateji temelinde olacağıdır. Ama buna ikinci bir koşulu da eklemek gerekir. **Bir ülkede mücadelenin gücü geçici olarak istenen sonuçları verse bile, sorun uluslararası düzeyde çözülmedikçe, o ülke veya bölge er ya da geç depresyonun yarattığı girdabın içine ekonomik ya da politik olarak yeniden kapılacaktır.** Depresyon dönemleri kapitalizmin uluslararası karakterinin kendini dolayımsız biçimde dayattığı dönemlerdir. 1930'lu yıllarda, proletaryanın büyük sınıf mücadeleleri sonunda belirli tavizler, hatta yepyeni haklar elde ettiği iki ülkenin öyküsü bu bakımdan çok öğreticidir. Fransız proletaryası, o güne kadar tarihin gördüğü en büyük grev olan 1936 genel grevi ile yepyeni haklar kazandıktan **sadece üç yıl sonra** ülke Nazi işgali altına girmiştir! ABD işçi sınıfı ise 1930'lu yılların dev eylemleri sayesinde ülke çapında kazanımlar elde etmiş, ama aynı onyılın sonunda askere yazılarak dünyanın dört bir köşesinde canını vermiştir! Sorunun uluslararası alanda çözümü ise, en azından bir süre boyunca barbarlık içinde yaşanmayacaksa, kaçınılmaz şekilde proleter iktidarını gündeme getirecektir.

Yukarıda vermiş olduğumuz ABD ve Fransa örnekleri, bu bölümde öne sürdüğümüz görüşlerin sadece soyut teorik bir akıl yürütmenin ürünü olmadığını, tarihî deneyimin ışığında test edilmiş önermelerden oluştuğunu okuyucuya hatırlatmalı. Büyük ekonomik krizlerin, depresyonların kapitalist sınıf ile işçi sınıfını kaçınılmaz olarak karşı karşıya getirdiği, aradaki bütün yumuşatıcı tampon mekanizmalarını eğilim olarak ortadan kaldırdığı, işçi sınıfının mücadelesini massetme olanaklarını burjuvazinin elinden aldığı önermesi, elbette kapitalist

üretim tarzında sermaye birikiminin incelenmesinden çıkartılan genel bir teorik sonuçtur. Ama hem bu genel eğilim, hem de bunun üstyapıda büyük altüst oluşlara yol açacağı önermesi, tarihte test edilmiş önermelerdir. Özellikle 20. yüzyılın Büyük Depresyon'undan bu konuda öğrenilecek çok şey vardır. Bu konuya kitabın son bölümlerinde özet olarak da olsa döneceğiz.

Bu bölümde ısrarla vurguladığımız eğilimler, 2008'den bu yana adım adım kendilerini ortaya koyuyor. Kriz ilk patlak verdiğinde, dünya durumunda önemli değişiklikler yaşanacağını, daha önceki dönemdeki bazı eğilimlerin tersine döneceğini, bazı eğilimlerin ise hızla serpilip gelişeceğini belirtmiştik.[2] Birincisi, "küreselleşme" olarak anılan dönemden farklı olarak ulusal ekonomilerin gemisini kurtaranın kaptan olacağı bir yöneliş içinde önem kazanacağını, bu yüzden milliyetçiliğin gelişeceğini belirtmiştik. Bu konuda neoliberalizmin kalelerinde (ABD'de ve AB'de) bile "ulusal" üretimi ve banka sistemlerini koruma konusunda geçtiğimiz dört-beş yıl içinde ortaya çıkan eğilimler son derecede berraktır. "Küreselleşme" ideolojisi çoktan gerilemeye başlamıştır. Öngördüğümüz üzere, kelime bile artık ender olarak kullanılmaktadır. Ama kriz uzadıkça ve derinleştikçe "küreselleşme" ideolojisinin sapır sapır dökületeceğini hep birlikte göreceğiz.[3]

İkincisi, devletin ekonomideki öneminin yeniden artacağını, ama bunun bazılarının hayal ettiği gibi "Keynesçi refah

2 Bkz. "'Tarihin sonu'nun sonu", *Mavi Defter*, Ekim 2008, http://www.mavi-defter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=414:tarihin-sonunun-sonu&catid=55:sungursavran&Itemid=93; "Marx ne demişti ki?", *Mavi Defter*, Kasım 2008. Ayrıca, Devrimci Marksizm Yayın Kurulu'nun aynı dönemde yayınladığı bildiri bu konularda son derecede berraktır: "Yeni bir dönem açılıyor: mali çöküş, depresyon, sınıf mücadelesi", *Devrimci Marksizm*, sayı 8, Kış 2008-2009.

3 Bunun en son doğrulanması, *The Economist* dergisinin 12 Ekim 2013 tarihli sayısında yayınlanan dünya ekonomisi konulu çok yankı yaratan ekinde küreselleşmenin başının belada olduğuna dair yargısıdır.

devleti"nin yeniden yükselmesi anlamına gelmediğini, kapitalist devletlerin finans sistemini kurtarmak ve kendi ulusal sermayelerini ayakta tutmak için müdahale edeceğini, ama işçi sınıfı ve emekçilerin haklarına saldırmaya devam etmek bir yana, bu saldırıyı daha da tırmandıracağını vurgulamıştık. Bu önermenin ilk yarısının (yani devlet müdahalesinin öneminin artmasının) delillerine yukarıda değinildi. İkinci yarısını görmek isteyen ise AB'nin güney çeperine ve İrlanda'ya bakar. ABD'de Wisconsin ve komşu eyaletlerde 2011 yılı içinde tırmanan sınıf mücadelesi de bir başka çarpıcı örnektir.

Üçüncüsü, milliyetçiliğin koşulların uygun olduğu yerde faşizmin güçlenmesine tercüme olacağını ve koşullar zorlaştıkça faşist hareketlerin yükseleceğini öngörmüştük. 2009 Avrupa Parlamentosu seçimleri, epeyce bir süredir kendini bazı ülkelerde güçlü biçimde hissettiren, bazı ülkelerde ise içten içe kaynaşmakta olan neofaşizmin çok ciddi bir yükselişine sahne oldu. Ardından, 2011 yılında Finlandiya gibi nispeten refah içinde bir ülkede bir siyasi deprem yaşandı ve "Hakiki Finler" gibi ucube bir isim taşıyan bir neofaşist parti ülkenin dört büyük partisi arasına girdi. Bir başka "huzurlu" İskandinav ülkesi olan Norveç'te faşist Breivik'in işlediği kitlesel katliam ancak bu bağlamda gerçek yerine oturtulabilir. 2012 Nisan ayının sonunda Fransa'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi ilk turunda faşist-ırkçı aday Marine Le Pen'in büyük başarısı tırmanışın ciddi biçimde devam ettiğini ortaya koydu.[4] Bunu Le Pen'in partisi Front National'in aynı yılın Haziran ayında yapılan genel seçimlerdeki başarısı ve 2013 Ekim ayında bir bölgede elde ettiği seçim zaferi izledi.[5] Bu arada Yunanistan'da Altın Şafak

4 Bkz. "Fransa seçimleri: Faşizmin zaferi bir uyan borusudur!", *Gerçek* gazetesi, Mayıs 2012, ayrıca http://www.gercekgazetesi.net/index.php/kar-manet/item/1331-fransa-seçimleri-faşizmin-zaferi-bir-uyan-borusudur.

5 Bkz. http://gercekgazetesi.net/karsi-manset/fransada-fasizmin-yukselisi-berdevam ve http://gercekgazetesi.net/karsi-manset/fransada-fasistlerin-zaferi.

(Hrissi Avgi) adlı Nazi sembollerine bile sahip çıkan bir faşist parti 2012 seçimlerinde oylarını neredeyse sıfırdan yüzde 7'nin üzerine çıkararak parlamentoya girdi, ülkenin siyasi hayatında etkili bir güç haline geldi. Avrupa'nın neofaşizmini ne kadar "incelikli" tarzda okuyacak olursak olalım, işçi sınıfını depresyonun sorumlusu konusunda şaşırtma, yani göçmenleri günah keçisi haline getirerek kapitalizmi aklama çabası dışında ele alacak her yorum, hâkim sınıfların safında yer alıyor demektir.

Nihayet, depresyon döneminde kapitalizmin nesnel durumunun kitleleri yoksullaştırıcı etkisi ve devlet politikalarının emekçi sınıfların bütün kazanımlarını geri alma yönünde bir taarruzu gerçekleştirmesi dolayısıyla, işçi sınıfının ve emekçilerin somut koşulların uygun olduğu yerlerde sınıf mücadelesini yükselteceği, hatta devrimin yoluna gireceği konusundaki öngörümüz, bizim de beklemediğimiz bir hızda gerçekleşmiş durumda. Arap devriminin, başka faktörlerin yanı sıra Üçüncü Büyük Depresyon'un etkilerine karşı da bir kalkışma olduğunu başka yerlerde izah etmiştik.[6] Şimdi başta Yunanistan'da olmak üzere Avrupa'nın güney çeperinde ortaya çıkan sınıf mücadeleleri aynı eğilimin **çok daha arı biçimler altında** doğrulanması oluyor. Özellikle Yunanistan bir ön devrimci durumdan geçiyor. Devrim her an patlak verebilir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, bu bölümde öne sürmüş olduğumuz eğilimler, sadece geçmişte sınanmış önermeler olmakla kalmamakta, günümüz Büyük Depresyon'unun şu ana kadar yaşanmış kısa tarihinde de doğrulanmaktadır.

Bu bölümü, solda çok yaygın bir kolaycılığın eleştirisi ile bitirelim. "Kapitalizm krize yol açabilecek gelişmeleri artık kontrol altında tutabiliyor, kriz olmaz" korosu, şimdi yeni bir çizgi

6 Birçok yazımızın arasında, "Tunus devriminin anlamı (1)", *Gerçek* gazetesi sitesi, http://www.gercekgazetesi.net/index.php/bread/item/385-tunus-devriminin-anlami-1.

benimsedi: "Kapitalizmdir, krizini çözer, yeni temeller üzerinde yoluna devam eder." Krizlerin sadece sermaye birikiminin tıkanması değil, aynı zamanda birikmiş sorunların çözümünün ortamı olduğu Marksist kriz teorisinin önemli bir boyutudur ve bu kitabın başında ortaya konulmuştur. Ama buradan kapitalizmin **kaçınılmaz biçimde** krizlerinden yenilenmiş ve sağlıklı temellerde çıkabileceği sonucu türetilemez. Büyük krizler kapitalizmin yıkılması ile de sonuçlanabilir. Bu bir.

İkincisi, kapitalizm büyük krizlerinden (depresyonlarından) çıksa bile, bunun maliyeti işçi sınıfı, emekçiler, hatta toplumun neredeyse bütünü için son derecede ağır olabilir. Kapitalizmin 19. yüzyılın son çeyreğindeki Uzun Depresyon'dan çıkışı için insanlığın ödediği bedel **emperyalizm ve onun çeşitli coğrafyalardaki barbarlığı** olmuştur. 20. yüzyılın Büyük Depresyon'u ise, ancak **faşizm, İkinci Dünya Savaşı ve Holokost** yaşandıktan sonra çözüme kavuşturulabilmiştir. İçinden geçmekte olduğumuz Büyük Depresyon'a böylesine hafifçe yaklaşanların bize bu seferkinin yol açabileceği bedel konusunda ne düşündüklerini de söylemeleri, düşünce tarzlarını anlamamız bakımından anlamlı olacaktır.

Bölüm 11

Günümüz Büyük Depresyonunun Özgül Yanları

Tarihte bir yasa temelinde tekrarlanan olaylar arasındaki ortak yanlar ne kadar önemli olursa olsun, elbette her bir olayı kendisinden önce gelen örneklerden ayıran sayısız önemli ya da düşük önem taşıyan faktör mevcuttur. Ama günümüzde yaşanan Büyük Depresyon'u daha öncekilerden ayıran bazı yönler vardır ki, her tarihsel dönemin kendine özgü somut yönlerinden çok daha öte, neredeyse yapısal denebilecek özelliklerdir bunlar. Bunların önümüzdeki dönemin gelişmeleri üzerinde ciddi etkilerde bulunacağını hemen hemen kesin olarak söyleyebiliriz.

Birinci nokta, günümüz uzun dalgasının durgunluk safhasının daha önceki dalgaların benzer safhalarından farklı gelişmiş olmasıdır. Hem 1848-1896 dalgasında, hem de 1896-1945 dalgasında, durgunluk dönemleri (sırasıyla 1873 ve 1929 yıllarında) birer mali çöküş ("crash") ile açılmış, dolayısıyla durgunluk safhası **daha baştan itibaren** bir Büyük Depresyon karakterini kazanmıştır. Bu kez, 1974-75'teki resesyon ile başlayan durgunluk safhası, artık bildiğimiz gibi 30 yıl gibi çok uzun bir süre boyunca depresyona dönüşmeyen bir uzun kriz biçimini almıştır. 30 yıl, tarihte, uzun dalganın durgunluk

evresinin normal dalga boyu olmuştur. Yani, bu uzun dalganın durgunluk evresinde, çöküş ve depresyon durgunluğun sonunda gelmiş gibidir. Bu farklılık bazı yazarları yanıltmış, örneğin Wallerstein 90'lı yılların sonunda uzun dalganın durgunluk evresinin sonunu dahi ilan etmiştir.[1] Bu yanlış ve genel olarak uzun dalganın bu aşamadaki davranış kalıbı, bize Marksist uzun dalgalar teorisinin öteki uzun dalgalar teorilerine (Kondratyef, Chris Freeman, Wallerstein vb.) göre farklılığının ne derecede sağlıklı olduğunu da gösterir. Hatırlanacağı gibi, Marksist teori, durgunluk evresinden çıkışın mekanik bir biçimde gerçekleşmediğini, sınıf mücadelesinin belirleyici olduğunu vurguluyordu. Ötekiler ise ekonominin kendi mekanizmalarını ön plana çıkarır. Sınıf mücadeleleri bir zamansallığın temposuna tâbi olmadığından, Marksist uzun dalgalar teorisi açısından durgunluk evresinin uzayıp gitmesinde şaşırtıcı hiçbir şey yoktur. Oysa öteki teoriler bu uzatılmış durgunluğu açıklamakta zorluk çeker.

Bu farklılığın başlıca nedeni, altının dolaysız biçimde para olarak dolaşımının sona ermesi dolayısıyla sistemin kredi genişlemesini çok daha uzun süre ve çok daha büyük miktarlarda yapabilmesidir.[2] Buna kapitalist devletin 1930'lu yılların Büyük Depresyon'u esnasında ekonomik konjonktürü kontrol altına almak için geliştirdiği yeni tekniklerin de belirli sınırlar içinde etkili olmasını eklemek gerekiyor.

Farklılığın sonuçları ise muhtemelen çok derin olacaktır. Birinci önemli sonuç, 30 yıl krizinin depresyonsuz geçirilme-

1 Aynı ciddi hatanın başka bir örneği Richard Brenner ve Michael Pröbsting tarafından *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi* başlıklı kitaplarında (çev. Senem Çakmak Şahin ve Aslı Şen Taşbaşı, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 181 vd.) eleştiriliyor.

2 Yanlış anlamaları engellemek için ekleyelim: Altının evrensel eşdeğer (para) olmaktan çıktığını söylemiyoruz. Bu rolünü **dolaysız biçimde oynamadığını** söylüyoruz.

sinin nedeni tam da sorunların sürekli ertelenmesi olduğu için krizin muhtemelen öncekilerden de daha ağır geçecek olmasıdır. Bununla tam da çelişki yaratacak bir başka sonuç ise, işçi sınıfı ve emekçilerin çok daha uzun bir zorluklar döneminden geçecek olmasıdır. Bunun nedeni açıktır: Uzun dalgaların durgunluk evreleri, işçi sınıfı ve emekçiler açısından güçlük yıllarıdır. Sermaye taviz verme olanaklarına eskisine göre çok daha az sahiptir, emekçilerin kazanımlarına hücum etmeye neredeyse mecburdur. Nitekim içinden geçmekte olduğumuz uzun dalganın durgunluk evresinin hemen başlarında uluslararası burjuvazinin benimsediği neoliberal/küreselci atomizasyon stratejisi, işçi sınıfına karşı çok uzun süren bir taarruzun temeli olmuştur. Saldırının böylesine uzun olması, işçi sınıfının en azından bazı ülkelerde kemer sıkmaya, "fedakârlığa" vb. "artık yeter" biçiminde bir tepkiyi vermesine yol açabilir. Kriz, yukarıda belirttiğimiz nedenlerle daha da derin geçecekse, sınıflar arasındaki çatışmanın sertleşmesi, belki de görülmemiş boyutlara ulaşacaktır.

Günümüz Büyük Depresyon'unun ikinci özgüllüğü, işçi sınıfının bu büyük sertleşme dönemine çok hazırlıksız girmesi sonucunu yaratan bir faktördür. 20. yüzyılın Büyük Depresyon'unun öncesinde modern tarihin en büyük devrimi olan Ekim devrimi yaşanmış, buradan dev bir işçi devleti olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) doğmuştu. İşçi sınıfı dünyanın birçok kıtasında sendikal ve siyasi alanlarda güçlü biçimde örgütlüydü. Birçok ülke devrimci sarsıntılar yaşamıştı, dolayısıyla işçi sınıfı deneyimli idi. Günümüz Büyük Depresyon'u ise Ekim Devrimi'nin izinde ortaya çıkmış olan işçi devletlerinin en önemlilerinin yıkılmış ya da içten içe çürümüş olduğu bir dönemin ertesinde ortaya çıkmıştır. 1989'da Doğu Avrupa'da, 1991'de Sovyetler Birliği'nde, 1990'lı yılların ilk yarısında Yugoslavya ve Arnavutluk'ta, 1990'lı ve 2000'li

yıllarda ise Çin'de yaşanan olaylar bu toplumlarda kapitalizmin restorasyonu ile sonuçlanınca, kolektif her tür çözümün, sendikal mücadelenin, sosyalizmin, devrimciliğin, devrimci partilerin, büyük halk kitleleri, hatta eskiden Marksist olan kadrolar ve aydınlar arasında bile prestiji yerlerde sürünmeye başlamıştır.

Bu faktör neoliberal/küreselci taarruzun etkileriyle bir araya geldiğinde Büyük Depresyon'a işçi sınıfının birçok ülkede sendikal örgütlenme alanında çok zayıf girmesine yol açmıştır. Bundan da öte, Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllarda yaşadığı bürokratik yozlaşmanın etkisi altında zaten büyük darbe yemiş olan devrimci parti anlayışı, bürokratik işçi devletlerinin çöküşü sonrasında doğan politik-ideolojik atmosferde bütünüyle terk edilmiştir. Öyleyse, bugünkü Büyük Depresyon'un doğuracağı sert mücadelelere işçi sınıfı (ülkeden ülkeye durum farklılık göstermekle birlikte) genel olarak örgütsüz ve önderliksiz yakalanmıştır. Bunun özellikle siyasi alandaki ağır sonuçlarını Arap devriminde ve Akdeniz havzasında yaşanan sınıf mücadelelerinde kitlelerin büyük ölçüde önderliksiz, hatta politikasız ve ideolojisiz kalmasında görmek mümkündür. Buradan çıkan sonucu tekrar etmeye gerek var mı? İşçi sınıfının devrimci partilerini her ülkede inşa etmek ve bunları bir devrimci enternasyonalin çatısı altında birleştirmek, insanlığın geleceği açısından içinden geçmekte olduğumuz dönemde yakıcı bir önem taşımaktadır.

Günümüz Büyük Depresyon'unu kendisinden öncekilerden ayıran üçüncü önemli fark, dünya ekonomisinde eşitsiz gelişmenin çok belirgin hale gelmiş olmasıdır. Kapitalizmin ileri derecede gelişmiş olduğu ülkeler krizi son derecede ağır yaşarken, "yükselen ekonomiler" adı verilen bir dizi ülke (en başta Çin olmak üzere, Hindistan, Brezilya ve başkaları)

krizden etkilenmekle birlikte hâkim eğilim olarak yüksek oranlarda büyümeye devam etmektedir. 19. yüzyılın Uzun Depresyon'unda da, 20. yüzyılın Büyük Depresyon'unda da durum farklıydı: Kapitalist dünyanın hâkimiyeti altına girmiş, ama henüz kapitalizm öncesi veya yarı-kapitalist ekonomik ilişkiler içinde yaşamakta olan ülkeler de derhal krizin etkisi altına girmişti. Bir örnek verilecek olursa, ileri derecede kapitalistleşmiş ülkelerin sınai üretiminin çöküşü dolayısıyla hammadde, enerji ve gıda maddelerine talep hızla gerilediği için, 1929 ile 1930 arasında tek bir yıl içinde emtia fiyatları yüzde 20'ye kadar düşüyor, bu, emperyalizme bağımlı azgelişmiş ülkelerin ekonomisinde ağır bir durgunluk eğilimi yaratıyordu. Günümüzde ise, başta artık dünyanın ikinci büyük ekonomisi haline gelmiş olan Çin'in hızlı büyümesinin yarattığı yüksek talep dolayısıyla, birçok emtia üreticisi ülke krizden etkilenmemektedir. Latin Amerika'nın bazı ülkeleri (Şili, Arjantin, Brezilya vb.) ve Avustralya gibi emtia üreticisi ülkeler bu yüzden Çin'inkine bağlı bir yüksek büyüme temposunu sürdürmektedirler.

Dünya ekonomisindeki bu ayrışmayı (İngilizce bu olguya yaygın olarak "decoupling" deniyor) uzun uzun analiz etmek, Asya'nın dünya ekonomisinde artan ağırlığının önemini anlamaya çalışmak, bunun dünya güçler dengesindeki etkilerini araştırmak başka açılardan çok önemlidir. Bizim açımızdan önemli olan bu olgunun Büyük Depresyon ile ilişkisidir. Denebilir ki, başta Çin olmak üzere bir ölçüde kendi dinamikleri sayesinde yüksek büyümeyi sürdüren ekonomilerin varlığı, **Büyük Depresyon'un hakiki potansiyelini şimdiye kadar göstermesine engel olmuştur.** IMF'nin hesaplamalarına göre, örneğin 2012'de dünya üretiminin büyümesine "yükselen ekonomiler"in katkısı yüzde 80, gelişmiş ülkelerin

ise yüzde 20'dir. Karşılaştırmayı biraz daha çarpıcı kılabilmek için işaret edelim ki, 2012 yılında avro bölgesinin dünya büyümesine katkısı yüzde -1,2 olarak hesaplanırken, bu oran Çin için yüzde 35'tir! ABD gibi bir devin katkısı ile Hindistan gibi yoksul bir ülkenin katkısı aynı orandadır: yüzde 11,3.[3]

Bunun anlamı şudur: Çin'de, Hindistan'da, Brezilya'da ve hızlı büyümekte olan birkaç başka yüksek nüfuslu ülkede, şu ya da bu nedenle büyüme temposu çok önemli bir düşüş gösterirse (dikkat edilirse daralmadan söz etmiyoruz, sadece çok daha düşük bir büyüme temposundan söz ediyoruz) dünya ekonomisi çok büyük bir sarsıntı yaşayacak ve kriz bugüne kadar olduğundan çok daha derin bir kriz haline gelecektir. Mesele şudur ki, bu ülkelerin Büyük Depresyon içinde bugüne kadar sürdürmüş oldukları göreli hızlı büyüme, kendilerine özgü tarihsel dinamiklerin yanı sıra, birincisi, mesela Çin'de özellikle 2008-2009 resesyonu sırasında ekonomiyi canlandırma amacıyla yapılan büyük kamu harcamalarına ve, ikincisi, resesyonun ardından gelişmiş ülkelerden yüz çeviren sıcak paranın bu ülkelere akmasına yaslanıyordu. Yani bir bakıma hayalî sermaye bu ülkelerin göreli olarak sağlıklı ekonomilerinde son bir tutunacak dal arıyordu. Ama eşitsiz gelişmenin sınırlarını burada bileşik gelişme çiziyor. Dünya ekonomisi böylesine zor bir dönemden geçerken bu ekonomilerin ilanihaye yüksek büyüme tempolarında gelişmesini beklemek doğru değildir. Bu ekonomilerde de ciddi bir yavaşlama az çok kesin olarak gelecektir.

Bunun işaretleri birikmektedir. Çin ve Hindistan başta olmak üzere, bu ülkelerde "aşırı ısınma" belirtileri görülmektedir. Asya'nın ve Çin'in ihracatı, gerek AB ekonomisinin yeniden resesyona girmesi, gerekse ABD ekonomisinin yavaş

3 "GDP forecasts", *The Economist*, 21 Nisan 2012, s. 89.

büyümesi dolayısıyla düşmektedir.[4] Bu o kadar belirgin bir gelişmedir ki, Çin'in kriz öncesinde GSYH'sinin yüzde 10'una kadar yükselen cari fazlası bugün yüzde 2'ye kadar düşmüştür.[5] Son yıllarda kamu harcamalarının da desteğiyle büyüyen inşaat sektörü, iki önemli sorun barındırmaktadır. Birincisi, bu yapılaşma dalgasının içinde yer almak için borçlanan yerel yönetimler ciddi bir ödeme güçlüğüne doğru sürüklenmektedir. "Yerel yönetim finansman araçları" olarak bilinen kredilerin 1,4 trilyon dolara eriştiği hesaplanmakta ve bunların yüzde 30'a kadar yükselen bölümünün batık kredi haline gelmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu ve başka faktörlerin etkisi altında Çin bankalarının sermaye yeterlilik rasyoları son derecede düşük bir düzeye (yüzde 6) gerilemiştir.[6] İnşaat patlamasının getirdiği ikinci büyük sorun da, Çin'de de gayrimenkul sektöründe, başta ABD olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkelerin bir bölümünde ortaya çıkmış olan türden bir balon patlaması yaşanacağına dair kaygıdır. Bu tür tehlikeli bir gelişmeyi kontrol altına alma çabasındaki devlet özellikle inşaat sektörünü kendisi ciddi biçimde gemlemeye başladığı için Çin'de gayrimenkul fiyatları yerinde saymaya başlamıştır. Bütün bunların ekonomik büyüme üzerinde etkileri hissedilmektedir: Elektrik üretimi, demiryollarınca taşınan kargo hacmi, gayrimenkul sektöründe büyüme (2011 Nisan ayında yüzde 16,2 temposunda büyümekte olan sektör, 2012 aynı dönemde yüzde 4,2 büyümüştür), sanayi makinesi ithalatı gibi çeşitli reel göstergeler, büyümede hızlı bir düşüş yaşandığını ortaya koymaktadır.[7]

4 "Asia Exports Slowdown Adds Pressure for Growth Measures", Bloomberg, 10 Mayıs 2012, http://www.bloomberg.com/news/2012-05-10/china-exports-imports-rise-at-slower-pace-than-forecast.html.

5 *The Economist*, 17 Mart 2012, s. 70.

6 *The Economist*, 5 Mayıs 2012, s. 71.

7 "China Investment Boom Starts to Unravel", *Financial Times*, 14 Mayıs 2012.

Hindistan'da gerileme daha da belirgindir. Büyük Depresyon öncesi yıllık ortalama yüzde 10 civarında bir büyüme oranına erişmiş olan ülkede bu oran şimdilerde yüzde 5'e gerilemiş durumdadır. Gayrisafi yatırım artışı ise yüzde 20 düzeyinden negatif bölgeye gerilemiştir![8]

Çin, Hindistan ve benzeri ülkelerin ekonomilerinde başlamış olan bu eğilimin olgunlaşması, dünya kapitalizminin bir can simidinin daha yok olması anlamına gelecektir.

8 *The Economist*, 24 Mart 2012, s. 26-27.

Kapitalizmin Alacakaranlığı

Bölüm 12

Kapitalist Kriz mi, Kapitalizmin Krizi mi?

Kitabın bu kısmının amacı, bugün dünya çapında yaşanmakta olan ekonomik krizin ortaya koyduğu devasa önemde bir teorik hakikate dikkat çekmektir. Bu hakikat, kapitalizmin görünüşteki bütün parlaklığına ve başarılarına rağmen, günümüzde kendi geliştirdiği üretici güçleri yönetemediğidir. Başka bir biçimde söylendiğinde, kapitalizmin geliştirmiş olduğu üretici güçlerin bugün özel mülkiyet üzerine kurulu bu sistemin içine sığmadığı, dünya çapında yaşanan ekonomik krizle birlikte, yeniden, sert ve çarpıcı biçimde bir kez daha ortaya çıkmıştır. Öyleyse, bugün dünya çapında yaşanmakta olan ekonomik kriz, sadece bir kapitalist kriz değildir. Aynı zamanda, **kapitalizmin krizinin** yeniden ve çok ileri bir düzeyde güncelleşmesidir. Günümüzün krizini kapitalist uygarlığın krizinin bir veçhesi olarak okumayan kriz tahlilleri bu yüzden **işin özü** bakımından çok ciddi bir eksiklik taşıyor demektir.

Teorik çerçeve

Marx'tan ve Engels'ten bu yana Marksistlerin temel tezlerinden biri, kapitalizmin, modern üretici güçleri geliştirmek

bakımından, tarih sahnesine çıkan bütün üretim tarzlarından çok daha fazla devrimci bir nitelik taşıdığı, ama gelişmesinin bir aşamasında tam da kendi geliştirdiği üretici güçlerin onun kendi sınırları içine sığmayacağıdır. İddianın ikinci yarısının temelinde, kapitalizmin üretimi her aşamada daha fazla toplumsallaştırması yatar. Toplumsallaştırmadan anlaşılması gereken şey, genel, bulanık, tanımlanamaz bir şey değildir. Üretim sistemindeki bütün aktörlerin birbirine kopmaz bağlarla bağlanması, herkesin birbirinin kararlarına bağımlı hale gelmesidir. En genel düzeyde bakıldığında, kapitalizm bunu üç biçim altında gerçekleştirir: üretim kararlarının verildiği ölçeği genişleterek ve bu ölçek içinde yer alan bütün aktörleri teknik bir işbölümü ile birbirleriyle bağlayarak; bütün üretim dallarını ve faaliyetlerini derin bir toplumsal işbölümü içinde birbirlerine kilitleyerek; bu karşılıklı bağımlılığı dünya çapına yayarak bütün ülkelerin üretiminin hep birlikte toplumsallaşmasını getirerek.

Toplumsallaştırmanın özü, demek ki, ekonomideki bütün kararların kaçınılmaz olarak birbirini etkilemesidir, karşılıklı bağımlılıktır. Oysa kapitalizm, kendi içinde ne kadar değişim geçirirse geçirsin, hem tekil devletler, hem de tekil dev sermaye birimleri içinde planlama teknikleri ne ölçüde gelişirse gelişsin, temelde hep, özel mülkiyetin yasaları zemininde her üreticinin kendi çıkarları doğrultusunda kararlar verdiği ve bunların ancak piyasa tarafından *ex post* koordine edildiği bir sistem olarak kalmak zorundadır. Bu yüzden de toplumsallaşmış üretici güçlerin gereklerini yerine getirebilecek bir sistem olarak artık yetersiz kalmaktadır. Klasik Marksizmin üretimin toplumsallaşması ile mülk edinmenin özel karakteri arasındaki çelişki olarak nitelediği işte budur ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren adım adım güncelleşmektedir.

Bu satırların yazarı bu söylenenlerin birçok kulakta "eski moda" bir tını bırakacağının elbette farkındadır. Sadece Marksizmin, kapitalizmin yerini sosyalizme/komünizme/sınıfsız topluma bırakması gerektiği yolundaki tezlerini hiçbir zaman inandırıcı bulmamış olanlar için değil. Bir zamanlar bir tür Marksizme neredeyse körcesine biat edip daha sonra taptıkları putlar çökünce kusuru putlarda ve kendilerinde değil Marksizmde bularak ondan yüz çevirenler için de.

Somut gerçekliğin de Marksizmin kapitalizmin tarihsel sınırları konusundaki tezlerini görünürde tekzip ettiği ortadadır. Sadece son yarım yüzyılda kapitalizm uzay teknolojisinden mikrochip'lere, yeni malzemelerden genetiğe, nükleer reaktörlerden nanoteknolojiye sayısız alanda üretici güçlere büyük bir ivme sağlamamış mıdır? Bu durumda klasik Marksizmin üretici güçlerin gelişmesinin üretim ilişkileriyle çelişkiye girmesine ilişkin tezini iki biçimden biri temelinde tadilattan geçirmek gerekir: Ya bu tez yanlıştır, kapitalizm üretici güçleri sonsuza kadar geliştirme kapasitesine sahiptir; ya da henüz bu çelişkinin günü gelmemiştir. Yani klasik Marksizm (buna Marx ve Engels'in yanı sıra Lenin, Trotskiy, Luxemburg'un dâhil olduğu kuşağı da katıyoruz), ya **ilkesel** olarak ya **zamanlama** bakımından yanılmıştır.

Bu elbette mümkündür. Yanılmazlık, Marksizmin kendi düşünürleri için değil, Hıristiyanlığın papa için geliştirdiği bir doktrindir. Ne var ki, yüzeysellik bilime hiçbir zaman yaramamıştır. Son otuz yılda dijitalleşmeye eşlik eden modern hokkabaz fütüristler gözleri kamaştıradursun, biz herkese, klasik Marksizmin üretici güçler ile üretim ilişkilerinin çelişkisinin, üretimin, toplumsallaşması dolayısıyla özel mülkiyetin kabına sığmamasının somut mekanizmaları konusunda söylediklerine biraz daha yakından bakmasını tavsiye edelim.

Klasik Marksizm, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmenin bir aşamasında üretici güçlerin daha ileri doğru gelişmesine engel olacağı tezini, hiçbir yerde üretici güçlerin **mutlak bir durgunluğa** gireceği, günlük dile daha yakın terimlerle söyleyecek olursak, teknolojinin artık hiç gelişmeyeceği biçiminde ifade etmemiştir. Bu, 20. yüzyılda, Stalinizmin kabalaştırdığı bir Marksizmin yarattığı bir izlenimden başka bir şey değildir.

Marx ve Engels, daha *Komünist Manifesto*'da kapitalizmin insanlığın üretici güçlerin gelişmesine engel oluşunun somut mekanizması olarak krizleri göstermişlerdir. *Manifesto*, önce yukarıda özetlediğimiz tezi ileri sürer:

> Burjuva üretim ve mübadele ilişkileri, burjuva mülkiyet ilişkileri, o dev üretim ve mübadele araçlarını peyda etmiş olan modern burjuva toplumu, büyüler yaparak çağırdığı cehennem kuvvetlerine artık söz geçiremeyen büyücünün durumuna düşmüş bulunuyor. On yıllardır sanayinin ve ticaretin tarihi, modern üretici güçlerin modern üretim ilişkilerine karşı, burjuvazinin ve onun hâkimiyetinin yaşam koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının tarihinden başka bir şey değildir.[1]

Başka bir çalışmamızda[2], Marx'ın buradaki zamanlamasının, muhtemelen bir ölçüde retorik kaygılar dolayısıyla, en azından abartmalı olduğuna değinmiştik. *Manifesto*'nun kaleme alındığı 19. yüzyıl ortasında üretici güçlerin kapitalizme "on yıllardır" isyan etmekte olduğunu söylemek yanlış olur. Marx'ın daha sonra *Kapital*'de kendisinin gayet derinlemesine bir nüfuz ile ortaya koyacağı sosyoekonomik mekanizmalar temelinde, sermayenin üretici güçleri devrimci biçimde geliştirmesi için henüz kat edilecek çok yol vardı o aşamada. Ama

1 Karl Marx/Friedrich Engels, "Komünist Manifesto", *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, çev. Nail Satılgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 26-27.

2 Sungur Savran, "Çağdaşımız Komünist Manifesto", *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, a.g.y. içinde. Bu yazının bir ilk versiyonu şu kaynaktadır: "Geçmişten Geleceğe Tutulan Ayna: 150 Yıl Sonra Komünist Manifesto", *Sınıf Bilinci*, sayı 20, Bahar.

Marx'ın üretici güçlerin "isyan"ından ne anladığına biraz daha yakından bakınca, meselenin biraz daha karmaşık olduğunu görüyoruz:

> Dönem dönem tekrarlanarak her seferinde bütün burjuva toplumunun varoluşunu daha da korkutucu biçimde tehdit eden ticari bunalımları belirtmek yeter. Ticari bunalımlar sırasında yalnızca eldeki ürünlerin büyük bir bölümü değil, daha önce yaratılmış üretici güçlerin büyük bir bölümü de yok olur. (...) Toplum ansızın geçici bir barbarlığa geri döner; sanki bir açlık, genel bir imha savaşı bütün geçim araçlarının kökünü kurutmuş, sanayi, ticaret yok edilmiştir...[3]

Burada kilit ifade, "her seferinde bütün burjuva toplumunun varoluşunu daha da korkutucu biçimde tehdit eden" ibaresidir. Marx'ın modern üretici güçlerin kapitalist üretim ilişkilerine "isyanı" ile krizler arasında kurmuş olduğu ilişki, her biri tarihsel olarak (başka şekilde söylersek ampirik olarak) test edilebilecek (Karl Popper'ın kulakları çınlasın!) şu önermeler halinde özetlenebilir:

(1) Kapitalizmin gelişme kalıbında kriz kaçınılmaz bir momenttir.
(2) Krizlerde sadece durgunluk yaşanmaz, üretilmiş olan üretici güçler tahrip edilir.
(3) Bu niteliğiyle krizler burjuva toplumunun varlığını tehdit eder.
(4) Bu tehdit tarih içinde artarak gelişir.

Görüldüğü gibi, burada son derecede somut bir mekanizmadan söz edilmiştir. Marx ve Engels, kapitalistler üniversitelerde, araştırma enstitülerinde, Ar-Ge merkezlerinde yeni bilimsel-teknolojik araştırmaları durdurur, bilim insanlarını ve araştırmacıları aç bırakır, olmadı başlarına polis diker, buna

3 A.g.y., s. 27.

rağmen bilim insanları yeni teknolojiler üretirlerse bunları üretime uygulamaktan kaçınırlar dememişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi, üretici güçlerin üretim ilişkilerine isyanının ifadesini ekonomik krizlerde bulmuşlar ve uyumsuzluk arttıkça krizlerin daha "tehdit edici" olacağını öngörmüşlerdir.

Şimdi, 2007-2008'den bu yana içine girdiğimiz krizi, bu somut önermelerin bir laboratuvarı olarak inceleyebiliriz.

Bölüm 13

Teorik Çerçevenin Sınanması: Geçmişin Mirası

Kapitalizmin kaçınılmaz olarak kriz eğilimi yaratan bir sistem olup olmadığı, bu üretim tarzının tarih sahnesine çıkmasından itibaren düşünce dünyasında en önemli tartışmalardan biri olagelmiştir. Bu tartışmanın tarihsel evrimini daha önce ele aldık. Bizi bu noktada ilgilendiren şudur: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki 65 yıllık süreyi burjuvazinin düşünce ve ideoloji üretimi ordusu, evet, kapitalizmin bir zamanlar hep krizlere gebe olarak yaşamış olduğunu, ama artık krizlerin kontrol altına alınmış olduğunu kanıtlamaya çalışarak geçirmiştir.

Burada Keynes'in sözünü etmemek olmaz. Burjuva iktisadının bu 20. yüzyıl dâhisi, burjuva iktisadının sınırları içinde krizin mümkün olduğunu teslim eden en etkili düşünür olarak ortaya çıktıktan sonra, ölümünün ertesinde bu sefer geliştirdiği politika teknikleri dolayısıyla krizin artık doğsa da kontrol altına alınabileceği tezinin ileri sürülebilmesini olanaklı kılmıştır. Bugün bile, otuz yıllık neoliberalizm döneminde Keynes yerden yere vurulmuş olduğu halde, burjuvazinin krizi kontrol altına alabilmek için başvurduğu ekonomi politikası cephaneliği

hâlâ Keynes'in geliştirdiği tekniklere çok şey borçludur. Buna "Keynes paradoksu" diyebiliriz. Burjuvazinin düşünce dünyasında biri çıkıyor, "kriz mümkündür, hatta olasıdır" diyor ve ardından onun bu çalışması krizlerin olanaklı olmadığının kanıtı olarak kullanılıyor!

Otuz yıllık Keynesçi ideoloji dönemini (kabaca 1945-75) bir otuz yıllık piyasa fetişizmi dönemi (kabaca 1975-2005) izlemiştir. Bu sefer de "yeni ekonomi"den "etkin piyasa hipotezi"ne kadar çeşitli sözde teorik gerekçeler, kapitalizmde ilke olarak krizlere yer olmadığını kanıtlamak için kullanılmıştır. "İlke olarak" dememizin nedeni açık olmalı: 1974-75 daralması ile başlayan dönemde dünya ekonomisi düzenli olarak ciddi krizlere maruz kalmıştır. Sadece en önemlilerini göz önüne alacak olsak bile, 1974-75, 1979-81, 1990-92, 2000-2001 daralmalarını, 1982 borç krizini, 1987 New York borsa çöküşünü, 1997 Asya krizini hatırlamamak mümkün değildir. Zaten burjuva ideologları da bu yüzden "kriz olmaz" dememekte, birincisi, bunların devletin yanlış müdahalelerinden doğduğunu ileri sürmekte, ikincisi, piyasanın kendi mantığının, özgür bırakıldığı takdirde kriz eğilimlerini kolayca gidereceğini söylemektedirler.

2007-2008'de başlayan dünya ekonomik krizi, işte bu 60 yıllık efsaneyi yerle bir etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan krizlerin bazılarında burjuva ideoloji üretim aygıtı kendinden kuşkuya düşse de kendini çabucak toparlamış ve eski gerekçelerle veya bunları yeni bir kılıkta sunarak krizlerin nasıl geçici ve önemsiz olduğunu, hatta artık hiç olmayacağını anlatmaya başlamıştır. En önemlisi de her birinde piyasaya dışarıdan müdahale krizin suçlusudur, piyasanın serbestleştirilmesi çözüm. Bugünkü krizde tam tersi olmuştur. "Düzenleme hataları" gerekçesinden başka hiçbir argüman, krizden devlet eylemini sorumlu tutamamaktadır. Düzenleme ise, devletin piyasanın aşırılıklarını denetleme faaliyetidir, pi-

yasayı kendi mantığından uzaklaştırma faaliyeti değil. Zaten düzgün düzenleme isteyen de müdahale istemektedir. Kısacası, suç müdahaleye yıkılmamaktadır. Demek ki, ister bankacıların "aşırı hırsı" olsun, ister başka şey, suç piyasanın işleyişindedir. Çözüm ise devlet müdahalesinde bulunmuştur. Bunu yukarıda ayrıntılı olarak gördük. Aşağıda ise başka bir bağlamda döneceğiz. Ancak, bu konuda tartışmalı herhangi bir nokta zaten olamaz.

Öyleyse, Marx ile Engels'in yukarıda özetlediğimiz dört somut önermesinden birincisi ("kapitalizmin gelişme kalıbında kriz kaçınılmaz bir momenttir") bugünkü krizle birlikte yeniden, bir kez daha doğrulanmış olmaktadır. (Ya da Popper'ın kıstasıyla yaklaşalım. Burjuva iktisadı yine, bir kez daha yanlışlanmıştır, Marksizm yine yanlışlanmamıştır.) Artık 70 yıla yaklaşan bir tartışma bitmiştir!

Bunun öyle kolay bir mesele olduğu sanılmasın. Bu konuda Marksistler onyıllardır sadece neoliberal aygıt ile değil, kapitalizmin artık rasyonelleştiğine inanan eski Marksist solcularla da tartışmak zorunda kalmışlardır. Bunu kaydedip geçelim.

Geçmişin mirası

Burada bir an durup, günümüzdeki krize gelmeden önce, Marx'ın öteki üç önermesinin kapitalizmin daha önceki tarihinde nasıl bir sınav geçirdiğine kısaca değinelim. Bu konuda ayrıntıya girecek değiliz. Sadece kolayca saptanabilecek olduğunu düşündüğümüz bazı olguları kısaca hatırlatmakla yetineceğiz.

Marx'ın ikinci önermesi, aslında, kapitalist krizlerin mantığında içkin bir mekanizmadan söz ettiği için ampirik olarak uzun uzun sınanması gerekmeyen bir noktadır. Geçici bir sarsıntı olmayan her büyük kriz, mutlaka var olan üretim

araçları stoku içinden bir bölümünün, bazen çok büyük bölümünün ayıklanması yönünde bir eğilimi harekete geçirir. Bu, büyük krizlerin temelinde yatan kâr oranının düşüşüne bir çözüm olarak devreye girer. Ortalama kârlılıktan daha düşük kârlılık getiren birçok üretim birimi tasfiye olur, böylece yeni ve daha kârlı üretim birimlerine yer açılacaktır. Marx'ın buna "sermayenin değersizleşmesi" adını verdiğini daha önceki bölümlerde görmüştük. Değersizleşme elbette krizin aşılması yönünde dinamikler yaratacak bir mekanizmadır. Ama krizler planlanmış, kontrollü süreçler olmaktan çok uzaktır. Zaten anarşik bir karakter taşıyan kapitalist birikimin en kaotik anlarından biridir. Bu yüzden de düzenli şekilde gerçekleşebilseydi krizin çözümü yönünde etki yaratabilecek olan sermayenin değersizleşmesi, krizin kaotik ortamında zincirleme çöküşler yaratarak, hatta kurunun yanında yaşın da yanmasına, yani kârlılığı yüksek üretim birimlerinin de çökmesine yol açarak krizi daha da derinleştirebilir. Geçici daralmalardan (resesyonlardan farklı olarak) depresyonların ardında bu cehennemi dinamik yatar.

Bu son nokta bir parantezdi. Ana önermenin, yani krizlerde üretici güçlerin tahrip edilip edilmediği önermesinin tarihte yaşanan farklı krizlerde doğrulanıp doğrulanmadığı konusuna gelince, uzun uzadıya delil aramaya hiç gerek yok. En yakın dönemden, dünya çapında 1974-75'te başlayan uzun krizden bir basit örnek verelim. Örneğin ABD'de, başka birçok bölge gibi, Pensilvanya, Ohio ve Michigan eyaletlerinin tanımladığı alan, 1970'li yılların ortalarından itibaren sanayi kapasitesini hızla yitirmeye başlamıştır. Başta demir-çelik ve oto olmak üzere birçok sektörde sayısız sınai üretim birimi yok olmuş, nice kent ve kasaba çökmüş, işsizlik ve yoksulluk bu sanayisizleşmeye eşlik eden olgular olarak belirgin hale gelmiştir. Bu ve sayısız benzer örnekte, krizlerin nasıl sadece ürünleri değil, üretici güçleri de

ortadan kaldırdığını görmek mümkündür. Demek ki, Marx ve Engels'in ikinci önermesi de gözle görülür biçimde doğrudur.

Üçüncü önermenin doğruluğu, en çarpıcı biçimde 1930'lu ve 40'lı yılların Büyük Depresyon'unda doğrulanmıştır. Büyük Depresyon'un başta o dönemin en gelişmiş toplumları olan ABD ve Batı Avrupa toplumlarında yarattığı sarsıntı, % 25'lere varan (bazen onu aşan) işsizliğiyle, aş evleriyle, "yatırımcılar"ın intiharlarıyla artık efsanevidir. Ama günlük yaşamdaki bu sarsıntıların yanı sıra, Büyük Depresyon, aynı zamanda, yaygın olarak kabul edildiği gibi, siyasi alanda Nazizmin yükselişinin ve hemen hemen bütün Avrupa'yı ele geçirişinin ve İkinci Dünya Savaşı'nın da dolaysız nedenlerinden biridir. Büyük Depresyon, ayrıca kapitalizmin bütün dünyada işçi sınıfı ve emekçiler nezdinde büyük bir itibar kaybına uğramasına ve Nazilerin iktidara gelmesine kadar Almanya'da, daha sonra ABD'de, İspanya'da, Fransa'da ve başka ülkelerde yoğun işçi mücadelelerine ve devrimci atılımlara da yol açmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ve hemen ertesinde ise Avrupa ve Asya'yı içine alan büyük bir devrimci dalga ile sonuçlanmıştır. Krizlerin "burjuva toplumunun varlığını tehdit etmesi"nin daha açık, daha kesinlikli bir örneğini tarih laboratuvarında bulmak mümkün müdür? Öteki büyük krizlerde bu önermenin ne ölçüde geçerli olduğunu daha ayrıntılı olarak araştırmak gerekir. Ama Büyük Depresyon örneği temelinde üçüncü önerme de yadsınamaz biçimde doğrulanmıştır.

Dördüncü önermeye gelince, sanayi kapitalizminin (ya da Marx'ın deyişiyle söyleyecek olursak, sermayenin üretim alanını ele geçirmesiyle kurulan "özgül olarak kapitalist üretim tarzı"nın) iki yüz elli yıllık tarihinin sicili bu konuda da son derecede açıktır. 18. ve 19. yüzyıllarda krizler (bazı istisnai çöküntü anlarının dışında) büyük ölçüde geçici idi. Ama kapitalizm olgunlaştıkça, krizlerin süresi uzamış, derinliği artmış, kapsa-

mı genişlemiş, coğrafi yaygınlığı gelişmiştir. Kapitalizmin tarihinin en büyük iki krizi, hiç tartışmasız 19. yüzyılın sonunda yaşanan Büyük (ya da Uzun) Depresyon (1873-1896) ile 1930'lu yıllarda yaşanan, aynı adla anılan ve derinliği dolayısıyla bir öncekinin bir bakıma adını çalarak onu unutturan Büyük Depresyon'dur. Dolayısıyla, geçmişin krizleri Marx'ın öngörülerini tam tamına doğrulamaktadır. Geriye, bu önermelerin günümüzde de geçerli olup olmadığını saptamak kalıyor.

Bölüm 14

Teorik Çerçevenin Sınanması: Günümüz Krizi

Şimdi artık günümüzde dünya çapında yaşanmakta olan ekonomik krize dönebiliriz. Bu krizin genel olarak kapitalizmin krizler tarihinde nereye yerleştiğini anlayabilmek için önce bir hatırlatma yapmak gerekiyor. İçinden geçmekte olduğumuz krizin, mavi gökte çakan bir şimşek olmadığı bu kitabın ana tezlerinden biridir. Finans piyasalarında yaşanan basit bir spekülatif dalganın birdenbire (tesadüfen?) ölçüsünün kaçıvermesi dolayısıyla devasa bir finansal krize dönüşmesi olarak görülmesi, bu krizden hiçbir şey anlaşılamadığını gösterir. Günümüz krizi, bazılarının hâlâ kullandığı terimle "küresel finans krizi" olarak anılamaz. İlk günden beri de anılamazdı. Çünkü günümüz krizi, dünya kapitalizminin 1974-75'ten beri içine girdiği depresif uzun dalganın içinde bir evredir, onun gelişmesinin doğrudan ürünüdür.

Yukarıda bu süreci ayrıntılı olarak açıkladık. Burada hatırlatmamız gereken şey şudur: Bu tür uzun krizlerin hepsinde olduğu gibi, sermaye dünya çapında işçi sınıfına ve emekçilere karşı genel bir taarruz başlatmıştır (neoliberalizm, özelleştirme, yalın üretim, esneklik vb.). Yine bu tür uzun krizlerde görülen bir sermayenin değersizleşmesi dalgası da harekete geçmiştir.

Ne var ki, kriz kendi mantığının yarattığı dinamiği sonuna kadar götürememiştir. Birincisi, işçi sınıfına yöneltilen taarruz başta Britanya ve ABD'de olmak üzere, çeşitli ülkelerde (ve elbette eski bürokratik işçi devletlerinde) önemli başarılar elde etmekle birlikte, özellikle kıta Avrupası'nda işçi sınıfının direnişi ile karşılaşmış, Japonya'da ise bu konuda doğru dürüst bir girişimde bile bulunulmamıştır. Büyük başarı kazanılmış bir alan olan Latin Amerika'da da dalga 2000'li yıllarda büyük işçi-emekçi mücadelelerinin sonucunda geri dönmeye başlamıştır.

İkincisi, sermayenin değersizleşmesi süreci sonuna kadar götürülememiştir. Yukarıda, ABD'nin bazı bölgelerinde (ve birçok başka ülkede) yaşanan sanayisizleşme süreçlerine referansla belirttiğimiz gibi değersizleşme bir ölçüye kadar elbette yaşanmıştır, ama yeterince değil. Bunun en önemli nedeni, üretim alanında kâr oranının düşmesi karşısında sermayenin finans alanına kaçışı, bunun da dünya pazarında yarattığı canlılıkla **zayıf sermaye birimlerinin de ayakta kalabileceği bir genel ortam** doğurmasıdır. Yani, kapitalizmin bu uzun krizleri kural olarak bir depresyona yol açtığı halde, 1974-75 daralmasıyla başlayan uzun kriz bu tür bir depresyonla sonuçlanmadığı için kriz olağan seyrini tamamlayamamıştır. Buna karşılık, finans dünyasının aşırı şişkinliği, büyük bir mali çöküş tehlikesini sistematik hale getirmiştir. Bu tür bir mali çöküş yaşandığı takdirde, uzun krizin yarattığı depresyon eğiliminin güncelleşmesi o aşamada beklenebilecek en doğal gelişmedir.

İşte, 2008'de dünya çapında yaşanan mali çöküş son otuz yılın dünya ekonomisinin gelişmesindeki çelişkinin açığa vurmasından başka bir şey değildir. Mali çöküş, ne piyasa oyuncularının aşırı hırsından, ne türev ürünlerin oynak doğasından dolayı bu kadar büyük olmuştur. Finans faaliyetleri üretim tabanına göre **aşırı bir şişkinliğe** erişmiş olduğu içindir ki, mali

çöküş bu kadar şiddetli olmuştur. Bu denli şiddetli bir mali çöküşün ise, sistemde zaten var olan depresyon tehlikesini harekete geçireceği doğaldır. Şimdi yapmamız gereken, 2008'den bu yana krizin geçirdiği evrelerin bu teşhisi doğrulayıp doğrulamadığını anlamaya çalışmaktır.

Şimdi işin en önemli yanına geliyoruz. 2008'de başlayan ekonomik kriz sadece bitmemiş bir kriz değildir. Bu krizin bir depresyon karakteri taşıdığı artık iyice somutlaşmış durumdadır. Herkesin bildiği gibi, 2008 sonbaharındaki mali çöküşten itibaren zaten bütün uzmanlar bu krizin 1930'lu yılların Büyük Depresyon'undan bu yana en derin kriz olduğunu teslim ediyordu. ABD Merkez Bankası Federal Reserve'ün bir önceki efsanevi başkanı Alan Greenspan bunun "yüz yılda bir görülen krizlerden" olduğunu dahi söylemişti.[1] Ama krize tam bir ad konamıyordu.

Sermayenin resmî sözcüleri ve ideologları açısından depresyon kelimesi neredeyse yasaklanmıştı. İMF Başkanı, Fransa'nın sosyal demokrat politikacısı Strauss-Kahn erken bir aşamada "Büyük Resesyon" terimini icat etti, İMF belgeleri hâlâ bu terimi kullanıyorlar. Mali çöküşün başlamasından altı ay sonra, ABD'li ünlü iktisatçı, "Nobel ödülü" diye anılan İsveç Merkez Bankası ödülünü yeni almış olan Paul Krugman, 30'lu yılların Büyük Depresyon'u ile günümüzün Büyük Resesyon'unu (Krugman bu aşamada henüz İMF terminolojisini kullanıyordu) bir arada ele alıyor, ABD'de bu iki dönemde üretimin düşüş trendleri karşılaştırıldığında günümüzde bir "yarım Büyük Depresyon" yaşıyor olduğumuzun söylenebileceğini belirtiyordu. Bunu aktaran Ahmet Tonak, Krugman'ın sadece ABD

1 Greenspan bir de bir Senato komisyon oturumunda ağır bir günah çıkarma seansı yaşayacaktı. Bu epizotun hoş bir anlatımı için bkz. Alex Callinicos, *Bonfire of Illusions. The Twin Crises of the Liberal World*, Polity Press, Cambridge, 2010, s. 12-13.

rakamlarına baktığını, meseleye iki başka iktisatçının yaptığı hesaplar temelinde dünya çapında bakıldığı takdirde, iki krizin ilk dokuz ayı karşılaştırıldığında günümüz krizinde üretim gerilemesinin Büyük Depresyon'dan bile daha hızlı olduğuna işaret ediyordu![2]

Önemli bir iktisat tarihçisi olan, kriz patlak verdiğinde ise Obama'nın Ekonomik Danışmanlar Konseyi Başkanı olan Cristina Romer, mali çöküşün birinci yıldönümünde Federal Reserve sistemi içinde yapılan bir konferansa çok önemli bir bildiri sunuyordu. Romer, bu bildirisinde şöyle diyordu: "Geçtiğimiz sonbaharda ABD ekonomisini sarsan şoklar en az 1929'daki kadar büyüktü." (Romer, 2009: 1, vurgu sonradan) Romer'in sözünü ettiği şokları kısaca özetlemek yararlı olacaktır. Finansal panik bakımından 2008'in 1929'dan aşağı kalır yanı yoktu. Lehman Brothers'ın çöküşünden sonra piyasada yaşanan panik "neredeyse akıl sır ermez" ("unfathomable") derecedeydi, "finansal sistem gerçekten donmuştu". Romer, 2008'deki paniğin 1929'dan bile daha sert olduğunu kredi "spread"leri rakamlarına yaslanarak ileri sürüyor. İkincisi, Wall Street'in geniş tabanlı endeksi olan S & P açısından bakıldığında volatilite 2008'de 1929'dan üçte bir daha fazla. Bunun da hem tüketimi hem de yatırımı olumsuz etkileyeceği açık. Ama, üçüncüsü, Romer'in sözünü ettiği "şoklar" sadece finansal değil, reel göstergeler de mevcut. Bunlar arasında ABD'de ulusal gelirin kabaca yüzde 70'ine tekabül eden tüketim harcamalarının ana belirleyicilerinden hane halkı servetindeki gerileme konusundaki karşılaştırma çok ilginç bir sonucu gösteriyor: Bütün servet faktörleri birden göz önüne alındığında, Aralık 2007-Aralık 2008 arasında ABD ortalama hane halkı servetinin Aralık 1928-Aralık 1929 arasındaki düşüşten hemen

2 Bkz. Ahmet Tonak, "Büyük Resesyon? Yarım Depresyon?", *BirGün*, 11 Nisan 2009.

hemen altı katı daha hızlı düştüğü ortaya çıkıyor! Romer, bütün bunların "ABD ekonomisinin Lehman Brothers'ın çökmesinden sonra bir uçurumun kenarına geldiği konusunda sık sık yapılan iddiayı doğruladığı" sonucuna ulaşıyor.

Bu kısa kriz öyküsünü oldukça eğlenceli bir sona bağlamak mümkün. 2009 sonbaharı ile 2010'un ilk aylarının yarattığı yanılsamalar geçtikten sonra, 2010'un Haziran ayında Paul Krugman *New York Times*'daki köşesinde yazısına "Üçüncü Depresyon" başlığını atıyordu![3]

2008 mali çöküşü ile başlayan krizin bundan sonra nasıl bir seyir göstereceğini öngörmek kolay değildir. Şunun saptanması ile yetinmek en doğrusudur: bir yanda, aşırı genişlemeci devlet politikalarının yarattığı fiyat enflasyonu (en uçta hiperenflasyon) ya da varlık enflasyonu (yeni bir balon) tehlikesi; öte yanda ise bugün baskın görünen deflasyon/depresyon tehlikesi. Kapitalist devletlerin politikası bu iki uç tehlike arasında sıkışmış durumdadır. Bizim bu kısımdaki amaçlarımız açısından saptanması gereken tek nokta, 2008 mali krizinin bir depresyon sürecini tetiklemiş olduğudur. Yani sorun içinden kolay çıkılacak bir sorun değildir.

Depresyon eğilimi kendini bu kadar ciddi biçimde dayattığına göre, Marx ve Engels'in *Manifesto*'da üretici güçler/üretim ilişkileri çelişkisi ile krizler arasında kurduğu bağıntıya ilişkin öteki bütün önermeler de güncelleşmiş demektir. "Üretilmiş olan üretici güçlerin tahribi" mi? Depresyon eğilimi gerçekleştiği takdirde bunun nasıl büyük ölçekte bir tahrip sürecine yol açacağını hep birlikte yaşayarak göreceğiz. "Burjuva toplumunun varlığının tehdit edilmesi" mi? Romer'in sözünü ettiği "uçurumun kenarına gelme" imgesinin başka ne anlamı olabilir? 2011'den beri Arap dünyasını saran, yansımasını Güney Avrupa'da, Wall Street işgalinde,

3 Paul Krugman, "The Third Depression", *New York Times*, 27 Haziran 2010.

Türkiye'nin halk isyanında, Brezilya'daki isyanda bulan devrimci eğilimlerin başka ne anlamı olabilir? Gerçekte bütün bu soruların cevabı açıktır. Aslında tek bir soruya cevap vermek gerekir: Bu kriz 1930'lu yılların Büyük Depresyon'undan daha da büyük bir yıkıma yol açacak mıdır? 1930'lu yıllardan bu yana üretimin toplumsallaşmasında ve bunun uluslararası alandaki boyutunda yaşanan büyük gelişmeler, bize bu **krizin 1930'lu yıllardan daha ağır geçeceğini** düşündürüyor. Hep birlikte yaşayarak göreceğiz.

Ama şimdiden bir sonuca ulaşabiliriz. Bundan yıllarca önce, 1998'da, bu yazının başında özetlenen teorik argümanı ilk kez ileri sürdüğümüz yazıda, Marx ve Engels'in üretici güçler/üretim ilişkileri çelişkisi ile ekonomik krizler arasında kurduğu bağıntının kapitalizmin 150 yıllık gelişmesi tarafından doğrulandığını belirttikten sonra, bu bağıntının (ve üretici güçler/üretim ilişkileri çelişkisinin) artık geçersizleştiğini söyleyenlerin çok büyük bir risk aldıklarını, içinde yaşadığımız krizin bir depresyona dönüşmesi olasılığını görmezlikten gelerek büyük bir yanlış yapıyor olabileceklerini belirtmiştik: "Üretici güçler ile kapitalist üretim ilişkileri arasında krizlerle dolayımlanan bir çelişkinin giderek güçlendiğine ilişkin önermeyi yadsıyanlar, aslında yaşanmakta olan krizin bir depresyona, hatta bir üçüncü dünya savaşına yol açma olasılığını görme olanağından yoksun kalıyorlar. Bir bakıma Marksizmin bu temel önermesi asıl bugün 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında sınanacak."[4] Bu uyarımızın gerçek anlamı şimdi ortaya bütün ağırlığıyla çıkıyor. Marksizmin bir tarihsel önermesi daha, Marksizmi küçümseyen ve aşağılayanlara rağmen doğrulanıyor.

4 "Geçmişten Geleceğe Tutulan Ayna", a.g.m., s. 101.

Gelecek için not

Bu yazının konusu üretici güçlerin toplumsallaşmasının kapitalist özel mülkiyetle, çelişkisinin teknolojide ve üretim süreçlerinde **mutlak** bir durgunluk anlamına gelmediğini, kendini **dönemsel** olarak krizler aracılığıyla ortaya koyduğunu, bugünün krizinin de bu genel önermeyi bir kez daha doğruladığını ortaya koymaktı. Ama aslında bu, kapitalizmin, tarihin ulaşılan aşamasında üretici güçlerin gelişmesinin önünde bir engel oluşturduğu tezinin içeriğinin sadece bir yanına el atmak demek. Oysa sorunun en azından iki veçhesi daha var. Bunlar bu yazının konusu olmadığı için kaydedip geçeceğiz.

Birincisi, 19. yüzyılın sonundan itibaren kapitalizm tarihsel olarak çıkabileceği en yüksek aşamaya, yani emperyalizme evrilmiştir. Emperyalizmin dönemsel olarak yeniden paylaşım savaşlarına yol açacağı önermesi, Lenin'in emperyalizm teorisinin en önemli vargılarından biridir. Bu emperyalist savaşlar aslında kapitalizmin bir başka uygarlık krizidir. İşte bu savaşlarda, ekonomik krizlerden de daha büyük ölçekte "üretilmiş üretim aracı yıkımı" gerçekleşir. İkinci Dünya Savaşı'nın dünyanın çeşitli bölgelerinde, ama en başta Avrupa'da bıraktığı yıkım, havsalanın almayacağı bir şeydir. Demek ki, kapitalizm, Lenin'in deyişiyle "can çekişirken" insanlığa da ağır bir darbe vurmaktadır. Hemen ekleyelim: Krizler kapitalizmin geliştirdiği üretici güçlerin özel mülkiyetin sınırlarına sığmamasının bir ifadesi ise, emperyalistler arası savaşlar da, temelde, bu üretici güçlerin kapitalizmin kaçınılmaz özelliği olan ulus devletlerin sınırlarına sığmamasının bir tezahürüdür.[5] Günümüze gelince, emperyalizmin yeniden ciddi bir savaş eğilimine girmiş olduğu, 1991 Körfez Savaşı'nı izleyen savaşlar dizisinden

5 Bu konuda ayrıntılı bir argüman için bkz. Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme. 21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, özellikle s. 144-54.

açıkça ortaya çıkıyor. Üçüncü Dünya Savaşı yakın değil, ama olanaksız da değil.

İkincisi, bu yazıda şimdiye kadar üretici güçler sanki sadece üretim araçlarından ya da daha genel olarak teknolojiden ibaretmiş gibi akıl yürütüldü. Oysa üretici güçler emeğin nesnesini, yani son tahlilde doğayı, ve üretimin öznel faktörünü, yani insan emeğini, de içerir. İnsan emeğinin ekonomik krizden işsizlik vb. biçiminde nasıl etkilendiğini ayrıca ele almak gerekmez. Ama doğanın tahribinin insanın üretici güçlerinin gerilemesi bakımından önümüzdeki dönemde neler getireceğini, özellikle bu iklim değişikliği çağında dikkatle incelemek gerekir.

Eksik Tüketimciliğe ve Keynesçiliğe Reddiye

Bölüm 15

Solda Keynesçi İçtihat

Kapitalizm tarihinde gördüğü en büyük krizlerden biriyle sarsılıyor. İnsanlık bir kez daha 1930'lu yıllarda olduğu gibi kendi geleceği üzerine belirleyici kararlar almak zorunda kalacağı bir kavşağın eşiğinde. Ekonomik krizin getirdiği yoksullaşma ve sefalet, emperyalist yeniden bölüşüm dinamiklerinin doğurduğu savaşlar ve doğanın mahvı karşısında yeni bir uygarlığın yaratılıp yaratılamayacağı elbette dünya çapında sınıf mücadelelerine bağlı. Büyük mücadeleler henüz önümüzde. Ama bu mücadelelerde başarı kazanabilmek, kapitalizmin yarattığı yıkıcı dinamiklerin karşısına doğru bir alternatif dikebilmek için ne olup bittiğini iyi anlamamız gerekiyor.

Kitabın bu noktasına kadar krizi nasıl anlamamız gerektiğine dair dilimizin döndüğünce bir şeyler anlatmaya çalıştık. Bu kısmın amacı ise farklı. Bir bakıma, krizi nasıl analiz etmemiz gerektiğini değil, **nasıl analiz etmememiz gerektiğini** anlatmaya çalışacak. Bununla ne demek istediğimizi biraz anlatmaya çalışalım.

Sola uzaktan yakından bulaşmış biri bile, krizden söz edildiği anda hemen şöyle bir tahlil yapar: Kapitalizm büyük miktarda mal üretiyor, ama bu malları alıcı bulamıyor, bu yüzden de kriz doğdu. Gayet masum, kulaktan dolma bilgilerle

ileri sürülen bu tür bir yorumdan bir dizi sofistike sol teorisyenin rafine çalışmalarına kadar uzanan bu tür açıklamaların ortak yanı, krizi talep yetersizliğine, talep yetersizliğini tüketim kapasitesinin eksikliğine, tüketim kapasitesinin eksikliğini ise büyük kitlelerin yoksulluğuna bağlamalarıdır. Bu kriz açıklamasının Marksist teoride adı "eksik tüketim teorisi"dir. Bu yazı, her şeyden önce bu teorinin kapitalizmin krizlerini anlamamıza yararı olmadığını, tersine bunun gerçek dünyada olan bitenin anlaşılmasında bir engel olduğunu ortaya koymaya çalışacak.

Üstelik, eksik tüketim teorisinin tek sakıncası bu değildir. Teorik alandaki sorunlarının yanı sıra, pratik politikada bu teori, kapitalizmin krizini çözmek için işçi ücretlerinin yükseltilmesini gerçekçi bir çözüm olarak sunan her türden reformizmin değirmenine su taşır. Kapitalistler, işçi ücretlerini düşürmek için ellerinden geleni yaparken, reformistler, eksik tüketim teorisine başvurarak ücretlerin arttırılmasının hem işçilerin hem de kapitalistlerin çıkarına olduğunu ilan ederler. En vahimi tabii ki budur: işçi sınıfı hareketini ve sosyalist akımları, özellikle büyük krizlerde sermaye ile işçi sınıfının çıkarlarının cepheden karşı karşıya geleceği gerçeğini kavramaktan alıkoyması, kapitalist sınıf ile proletarya arasında, hem de kriz döneminde, bir çıkar ortaklığı vaz etmesi!

Ama burada yapacağımız sadece solda büyük etkisi olan eksik tüketim teorisinin soyut teori düzeyinde bir eleştirisi değildir. Burada, aynı zamanda, solda son derece yaygın olan, neredeyse bir sol **içtihat** haline gelmiş olan bazı başka fikirleri de eleştirerek okuyucuyu bu içtihattan kopmaya çağıracağız. Bu fikirlerin başında, kapitalizmin sorunlarına, özellikle de krizlerine çare olarak "Keynesçilik" olarak bilinen teorik-pratik yaklaşımın gösterilmesi gelir. Bu konuda yanlışlar çeşitlidir. En basit sorun, Keynesçiliğin kapitalizmin krizine bir çözüm

olabileceği düşüncesidir. Yanlış burada dursa hasar sınırlı kalırdı. İkinci, ama yine masum bir yanlış, Keynesçi analizle eksik tüketim teorisini aynı ya da hiç olmazsa akraba saymaktır. Ama hâlâ işin en vahimine gelmiş değiliz. Asıl büyük sorun, Keynes'i ve Keynesçiliği "sol" saymaktır. Daha da acıklısı, hiç de masum sayılamayacak bir yaklaşımla, Keynes ile Marx arasında bir ortaklık kurmaya çalışmak, hatta bir senteze gitmeye çabalamaktır.

Keynesçilik meselesi, aslında dünya çapında kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze nasıl bir gelişme gösterdiğinin kavranması kadar belirleyici bir konuyla iç içe geçmektedir. Solda hâkim içtihada göre, iki dünya savaşı arası krizin derslerini çıkaran kapitalizm, savaş sonrasında Keynesçi teknikleri benimseyerek otuz yıl süren bir "Asr-ı Saadet" ya da "Altın Çağ" yaşamıştır. Bunun altında da sınıflar arasında bir uzlaşma yatmaktadır. Bu dönemde kapitalistler açısından sermaye birikimi gayet düzgün ve canlı devam ederken, işçi sınıfı da, özellikle gelişmiş ülkelerde, yüksek ücretlerden, "refah devleti" olarak kavramlaştırılan kamu hizmetlerinden vb. yararlanarak kapitalizmin tarihinde görülmemiş bir yaşam düzeyine kavuşmuştur. Krize karşı mücadelede vazedilen çıkar ortaklığının burada daha temel bir düzeyde yeniden karşımıza çıktığını görüyoruz. Bir bakıma, krize karşı önerilen çözüm Asr-ı Saadeti canlandırmayı özlüyor.

Ama soldaki içtihat bununla da kalmıyor. Kapitalizmin Asr-ı Saadetinin temelindeki dinamiği açıklamak için "Fordizm" kavramına başvuruyor. Solda son derecede yaygın bir inanışa göre, dünya kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'li yılların ortasına kadar yaşadığı refah döneminin temelinde hem üretim (emek) süreci hem de ekonominin genel işleyişi bakımından kapitalizmin tarihinde özel bir yeri olan Fordizm uygulaması belirleyici olmuştur. 1970'li yılların ortasında

Fordizm tıkanmış, sınıflar arası uzlaşma da bu yüzden çökmüştür.

Solda bu içtihat o kadar yaygındır ki, kapitalizmin genel gidişatına ve post-Fordist dönem veya küreselleşme dönemi olarak anılan yeni evresine ilişkin analizler bunları varsayar, bir solukta özetler, esas analizi bundan sonra başlatır. Kitabın bu kısmının amacı, bu içtihadın baştan aşağı yanlışlarla dolu olduğunu, savunulacak hiçbir yanı olmadığını, mutlaka terk edilmesi gerektiğini ortaya koymaktır.

Bunu yapmak için bu kısmı "Düzenleme Okulu" diye bilinen ve yukarıda sözünü ettiğimiz Keynesçilik-Fordizm sentezini en sistematik olarak yapmış olan sol düşünce ekolünün bir eleştirisi üzerinden düzenliyoruz. Bu ekol solda başka çevrelerde de paylaşılan düşüncelerin en kapsamlı ve en sistematik sunumunu, oldukça geniş bir literatür temelinde yaptığına göre, yanlışı en güçlü olduğu yerde teşhir etme kaygısı, bizi bu ekolü ele almaya yöneltti. Okuyucu, bütün yazı boyunca yapılan eleştirilerin, bazı özgül noktalar dışında, solun çok çeşitli düşünce ekollerini hedef aldığını hiç hatırdan çıkarmamalıdır. **Düzenleme Okulu sadece bir örnektir.** Ama bugün solda hemen hemen herkese dilini veren çok önemli bir örnek. Sadece dünyada değil, Türkiye'de de siyasi yelpazenin solunda yer alan iktisatçıların ezici çoğunluğu aşağıda eleştirilecek olan görüşleri bir içtihat olarak kabul ederler. Bu yüzden tek tek hiçbir iktisatçıyı örnek göstermeyecek, hiçbirinden alıntı yapmayacağız.

Şimdi tartışmaya Düzenleme Okulu'nun ana görüşlerini özetleyerek başlayabiliriz.

Bölüm 16

Düzenleme Okulu'nun Kapitalizmi Okuyuşu

Düzenleme Okulu'nu ayrıntısıyla tanıtmaya çok gerek yok. Bugün Türkçede bu okul üzerine veya bu okulun bakış açısından yazılmış sayısız kaynağa erişmek mümkün.[1] Bizim amaçlarımız açısından düzenlemenin ana kavramsal çerçevesinin kısaca özetlenmesi yeterli olacaktır. Kısaca bilgi verecek olursak, Düzenleme Okulu, 1970'li yıllarda ortaya çıkmış, başlangıçta büyük ölçüde Fransız teorisyenlerden oluşan, ama daha sonra etkisi bütün dünyaya yayılmış ve günümüzde de yaygın bir etki yaratan bir düşünce okuludur. En ünlü yazarları arasında Michel Aglietta, Robert Boyer ve Alain Lipietz vardır.

Düzenleme Okulu'nun teorik programı, ilk bakışta, kapitalist üretim tarzının genel hareket yasalarından hareketle kapitalizmin tarihini dönemleştirme, böylece Marksist kapitalizm tahlilini genel ve soyut bir düzeyden somutun anlaşılmasına doğru geliştirme çabası olarak görülebilir. Bu yönüyle

1 Örnek olarak bkz. Kurtar Tanyılmaz, "Kriz ve Post-Fordizm Teorileri: İstikrarlı Kapitalizm Mümkün (mü)dür?", *İktisat Dergisi*, Temmuz 2000, Sayı: 403, s. 74-96; Tülay Arın, "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (1): Gelişmiş Kapitalizm", *Onbirinci Tez*, 1, Kasım 1995; Alain Lipietz, "Dünya Çapında Fordizme Doğru", S. Savran/N. Satlıgan (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, 2. basım, Belge Yayınları, İstanbul, 2009 içinde; David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 4. basım, Metis, İstanbul, 2006.

bu teori son derecede iddialıdır. Okulun, 1976 tarihli kitabıyla çığır açan en önemli temsilcilerinden Aglietta bu konuda hiç de alçakgönüllü değildir: Amacı, "kapitalist birikimin genel teorisi"ni geliştirmektir.[2]

Bu genel teorinin iki temel düzeyi olduğu söylenebilir. Birinci düzeyde, kapitalizmin bütün tarihi için geçerli olan "üretim tarzının değişmez çekirdeği" vardır.[3] Ancak bu değişmez çekirdek, bir ikinci düzeyde zaman içinde değişen farklı yapısal ya da kurumsal biçimlere bürünür. Bu yapısal biçimler temel olarak ikiye ayrılır: üretimin ve tüketimin tarihsel olarak özgül biçimlenmelerinin belirlediği **birikim rejimi** ile bu birikim rejiminin istikrarını sağlamaya yönelik olarak geliştirilen bir dizi kurumsal yapının bütününün oluşturduğu bir **düzenleme tarzı**. Bir bakıma, anlamayı kolaylaştırmak için basitleştirdiğimiz takdirde, birikim rejimi kavramının ekonomik altyapıya, düzenleme tarzı kavramının ise üstyapıya ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda, düzenleme tarzı, tarihsel özgüllüğü içinde biçimlenen altyapının (yani birikim rejiminin) istikrarının sağlanması amacıyla geliştirilmiş üstyapı kurumlarının bütünü olarak anlaşılabilir. Sınıflar arası ilişkiler (iş yasaları, sendikal yapı vb.), rekabet yasaları, para ve kredi mekanizmaları, uluslararası ekonomiye bağlanma biçimleri, devletin ekonomiye müdahalesinin tarzı hep düzenleme tarzının farklı öğeleridir.

Düzenleme Okulu'na göre, kapitalizmin tarihinde iki temel birikim rejimi ve iki düzenleme tarzı görülmüştür. İçinde bulunduğumuz dönem bir kenara bırakılırsa, kapitalizmin tarihsel gelişmesi boyunca içinden geçtiği üç ana dönemi, bu iki kavram çiftinin farklı bileşimleri yoluyla kavramak mümkündür.

2 Michel Aglietta, *Régulation et crises du capitalisme. L'expérience des Etats-Unis*, Calmann-Levy, Paris, 1976, s. 302.

3 Aglietta, a.g.y., s. 27 ve Robert Boyer, "La crise actuelle: une mise en perspective historique", *Critiques de l'Economie Politique*, yeni seri, No. 7-8, Nisan-Eylül 1978, s. 104-105.

Birikim rejimleri yaygın ve yoğun olarak ayrıştırılır. **Yaygın birikim**, mutlak artık değer üretimi ve kitle tüketiminin yokluğu ile tanımlanır, **yoğun birikim** ise göreli artık değer üretimi ve kitle tüketimiyle. Düzenleme tarzları ise rekabetçi ve tekelci olarak ikiye ayrılır. Bu ikisi arasındaki en temel fark şudur: **Rekabetçi düzenlemede** ücretlerin belirlenmesi işgücü piyasasının koşullarına bağlı iken, **tekelci düzenlemede** toplu sözleşme düzeni ve devletin kurumsal müdahalesi belirleyici hale gelir.

Bu kavramlaştırma temelinde düzenlemeciler kapitalizmin tarihinde üç temel dönem ayırt ederler. Birinci dönem bütün 19. yüzyılı kapsar ve yaygın birikim ile rekabetçi düzenlemenin bir bileşimi olarak ortaya çıkar. 20. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek devam eden ikinci dönem, ilk ve üçüncü dönemlerden içkin istikrarsızlığıyla ayrılır. Bu dönemde birikim rejimi kendi içinde çelişiktir: Bir yanda Taylorist bir emek süreci örgütlenmesi (buna döneceğiz) sayesinde kitle üretiminin temelleri atılmıştır ama öte yanda bölüşüm ilişkileri, özellikle de düşük ücretler bu kitle üretimini emecek yeterli bir kitle tüketiminin oluşmasını engellemektedir. Birikim rejiminin bu çelişkisi kendini, düzenleme tarzının 19. yüzyılın yaygın birikiminin üstyapısı olarak görülebilecek rekabetçi düzenleme biçiminde kalmasıyla da ortaya koyar. **1929 borsa çöküşü ile başlayan Büyük Depresyon'un ardında işte üretim ile tüketim arasındaki bu çelişki, yani kitlelerin tüketiminin üretim kapasitesinin gerisinde kalması yatar.** İkinci Dünya Savaşı ertesinde krizden çıkış aynı zamanda ikinci dönemin istikrarsızlığını yaratan çelişkinin ortadan kaldırılmasına, böylece kapitalizmin tarihinin üçüncü dönemine girilmesine bağlı olmuştur. Kabaca 1945'ten 1975'e kadar süren (ve Fransızcada *les trente glorieuses*, yani "otuz şanlı yıl" olarak anılan) üçüncü dönem, savaş sonrası uzun genişleme dönemine ("boom") tekabül eder. Bu döneme damgasını vuran, hem kitle üretimi-

ne, hem de kitle tüketimine dayanan yoğun birikim ile onun üstyapısını oluşturan tekelci düzenleme tarzı (sendikal düzen, "Refah Devleti", Keynesçilik vb.) olmuştur.

Kapitalizmin 1975 sonrasında içine girmekte olduğu iddia edilen dördüncü dönem (yani post-Fordizm) konusunda düzenleme literatüründe ne birikim rejimi, ne de düzenleme tarzı yalın biçimde tanımlanmamaktadır. Elbette esneklik kavramı (esnek birikim, esnek düzenleme vb.) anahtar bir kavram olarak kullanılır. Ama bu kavramın kullanılması bir dizi sorunu ortadan kaldırmaz. Esneklik, katılığın karşıtıdır. Peki, yaygın ve yoğun birikimi birbirinden ayıran artık değer üretimi kriteri açısından yeni birikim tarzı nasıl nitelenecektir? Sendikaların ve "Refah Devleti"nin var olduğu ama bilinçli olarak zayıflatıldığı, Keynesçiliğin yerini neoliberalizme bıraktığı ama periyodik olarak geri geldiği (örneğin 1980'li yıllarda Reagan'ın askeri Keynesçiliği, ama daha da önemlisi günümüz krizinde devlet harcamaları) bir dönemde, düzenleme tarzı rekabetçi midir, tekelci mi? Bu konulardaki belirsizliğin, hatta suskunluk denebilecek davranışın önemli zaafların göstergesi olduğunu aşağıda göreceğiz.

Bir birikim rejimi olarak Fordizm

Düzenleme Okulu'nun kapitalizmin tarihini okuyuşunun bütününde son derece ciddi sorunlar vardır. Bizim buradaki amacımız açısından önemli olan, okulun kapitalist gelişmenin tarihinde varlığını saptadığı bütün dönemlerin bir eleştirisi yerine, bugün tartışmaların odak noktası haline gelmiş olan ve post-Fordizm kavramının da temelini oluşturan Fordizm kavramını incelemek.[4] Daha önceki dönemlere ilişkin önermelere

4 Düzenleme Okulu'nun saptadığı ilk iki döneme ilişkin çok yararlı bir eleştirel tarama şu kaynakta bulunabilir: Robert Brenner/Mark Glick, "The Regulation Approach: Theory and History", *New Left Review*, 188, 1991.

aşağıda ancak okulun Fordizm konusunda söylediklerine ek bir ışık tuttuğu ölçüde döneceğiz.

Yukarıda İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme döneminin Düzenleme Okulu'nca kapitalizmin tarihinde yeni bir dönem olarak sunulduğunu, bu dönemin kitle üretimi ve tüketimiyle ve tekelci bir düzenlemeyle tanımlandığını belirtmiştik. Bu özelliklerin bütününe düzenlemeciler Fordizm adını verirler. Fordizm kavramının içeriğini daha iyi kavrayabilmek için kavramı tanımlayan boyutları teker teker ele almak yararlı olacaktır.

Üretim sürecinde Fordizm: Düzenleme Okulu Fordizmin başlangıcını, Amerikan otomobil imalatçısı Henry Ford'un 1914 yılında kurduğu ilk **montaj hattına** dayandırır. Bir emek süreci tipi olarak Fordizm temelde Taylor'un bundan sadece üç yıl önce (1911'de) yayınlanmış olan ünlü kitabında (**Bilimsel İş Yönetiminin İlkeleri**) savunduğu ilkelerin mekanik montaj hattına uygulanmasına dayanır. Daha sonra Taylorizm olarak anılan bu emek süreci örgütlenmesi şu ilkelere dayanır: (1) Üretim bilgisinin işçiden mülk edinilmesi ve vasıfsızlaştırma; (2) tasarım/uygulama bölünmesi. (3) işçinin bilimden kopuşu; (4) sendikaların güç yitirmesi ve yapı değiştirmesi.[5]

İşin özüne bakıldığında, Taylorizm kapitalizmde işçinin makinaların işleyişine ve temposuna bağlanarak üretim süreci üzerindeki bütün denetimini yitirmesi, makinanın bir uzantısı haline gelmesi ve böylece emek sürecinin de bütünüyle makina aracılığıyla sermayenin hâkimiyetine girmesi yönündeki tarihsel eğilimin bir doruğudur. Marx'ın "sermayenin emek üzerinde

5 Taylorizm konusunda ayrıntılı bilgi şu yazımızda bulunabilir: "Yalın üretim ve esneklik: Taylorizmin en yüksek aşaması", *Devrimci Marksizm*, sayı 3, Mart 2007. Sözkonusu yazı, bazı bakımlardan burada yapılan tartışmayı tamamlar. Düzenleme Okulu burada ekonominin bütünü ("birikim rejimi") ve düzenleme tarzı konusundaki fikirleri temelinde eleştirilmektedir. Ekolün, üretim alanında, özel olarak da emek sürecinde yaşananlar konusundaki fikirleri ise yukarıda anılan yazımızda eleştirilmiştir. Fordizm kavramına yönelttiğimiz reddiye, bu ikisinin birden katkıda bulunduğu bir sonuçtur.

gerçek boyunduruğu" adını verdiği sürecin mantıksal uzantısıdır. Fordizm ise, Taylorizmin ilkelerini montaj hattı aracılığıyla, malzemeyi ayrıntıda işbölümüne bağlı olarak çalışacak işçilerin önüne getirerek daha da etkinleştirilen bir uygulamadır.

Tüketim alanında Fordizm: Sermayenin Taylorizm ve montaj hattı ile birlikte gerçekleştirdiği bu atılımın elbette tek bir anlamı olabilirdi: emek yoğunluğunu yükselterek artık değeri arttırmak. Düzenleme Okulu'nun Fordizmi yoğun birikim olarak nitelediğini, yoğun birikimi üretim alanında tanımlayan temel kategorinin ise göreli artık değer üretimi olduğunu yukarıda kaydetmiştik. Kısaca tanımlanacak olursa, göreli artık değer üretimi, üretim yöntemlerinin etkinleştirilmesi sonucunda emek gücünün yeniden üretimi için gerekli malların değerinin düşürülmesi sayesinde artık değer oranının yükseltilmesi ve böylece artık değer miktarının arttırılması anlamına gelir. Öyleyse, göreli artık değer üretiminin gerçekleşebilmesi için Taylorizmin ve Fordizmin üretkenlik artışı sağlayan yöntemlerinin işçilerin tükettikleri malların üretimine uygulanması gerekir. Düzenlemecilere göre, bunun gerçekleşebilmesi için, bu yöntemlerin uygulanmasıyla elde edilecek kitlesel üretimi eritebilecek bir kitlesel tüketim talebi oluşmalıdır. Bu ise işçilerin ücretlerinin yükseltilmesi yoluyla kitle tüketiminin mümkün hale gelmesini varsayar. Dolayısıyla, Düzenleme Okulu'nun teorik çerçevesinde, istikrarlı bir Fordist üretimin ikinci temel özelliği işçi sınıfının yüksek tüketim kapasitesidir. Örneğin, düzenlemecilerden Lipietz, üretkenlik artışına kabaca eşitlenen bir ücret düzeyi artışını "otuz şanlı yıl"ın bir koşulu olarak açıkça belirlemektedir.[6] Zaten yukarıda da söz edildiği gibi,

6 Alain Lipietz, "The Globalization of the General Crisis of Fordism", yayınlanmamış tebliğ, 1984, s. 8. Lipietz bunun yanı sıra hiçbir anlam ifade etmeyen, hatta terimleri karşılıklı olarak ölçülemeyecek değişkenlere başvuran bir koşul daha ileri sürüyor: üretim araçları üreten kesimlerin ortalama büyüme hızının teknik değişim hızına eşitlenmesi. Ancak bu tuhaf koşula literatürde başka yerde rastlamak mümkün olmadığı için bunu bir kenara bırakabiliriz.

Ford'un ilk montaj hattını kurduğu 1914 yılından İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde birikimin istikrar kazanamamasının nedeni de bu kitle tüketiminin yerleşememesidir.

Fordist düzenleme tarzı: Kitle tüketimi için yüksek ücretlerin oluşması gerekliliği, Fordizmin istikrarı açısından yüksek ücretleri güvence altına alacak bir dizi kurumsal yapının oluşmasını da gerekli kılar. Düzenlemecilere göre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan toplumsal ve politik biçimlenme bu ihtiyacın bir ürünüdür. Toplam talebi destekleyen Keynesçi para ve maliye politikaları, işçi sınıfının ve öteki emekçi kitlelerin çalışamayan kesimlerinin belirli bir asgari gelir düzeyini tutturmasını ve bazı tüketim ihtiyaçlarının (sağlık, eğitim vb.) toplumsallaşmasını getiren "refah devleti" uygulaması ve en önemlisi yüksek ücret düzeylerinin oluşmasını sağlayan sendika ve toplu sözleşme düzeni, düzenlemecilere göre hep Fordist üretimin kitle tüketimi ihtiyacının karşılanmasını sağlayan düzenleme tarzının kurucu unsurlarıdır.

Genel bir değerlendirme

Bu genel özet temelinde Düzenleme Okulu'nun Fordizm teorisinin bir ilk genel değerlendirmesine geçmeye hazırız. Her şeyden önce, bir emek süreci olarak Fordizmin Taylorizmin bir alt başlığı olarak ele alınabileceği, Taylorizmin kendisinin ise, Marx'ın sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu olarak andığı, kapitalistlerin emek sürecinin denetimini bütünüyle ele geçirmeye, insanın doğayla ilk ve en temel ilişkisinin kurulduğu üretim alanını sermayenin taleplerine göre biçimlendirmeye yönelik tarihsel mücadelesinin bir biçimi, belki de bir üst noktası olduğu vurgulanmalı. Yani bir emek süreci kategorisi olarak Fordizmin özgünlüğünden söz etmek son dere-

cede zor. Bu noktayı daha önce ayrıntısıyla ortaya koyduğumuz için burada buna girmiyoruz.[7]

Ancak, bir emek süreci olarak Fordizm kategorisinin meşru olmayan biçimde genişletilmesinden çok daha önemlisi, Düzenleme Okulu'nun Fordizmi aynı zamanda kitle tüketimine bağlı biçimde tanımlamasıdır. Bu nokta Düzenleme Okulu'nun Aşil topuğudur. Düzenleme Okulu, bu teziyle bütün ekonomik yaklaşımının bir eksik tüketim teorisine yaslandığını ortaya koymaktadır. Bu yanıyla bu okul bütün uzun genişleme döneminde Marksist ekonomik tahlili Keynesçi teorinin etkisiyle bir eksik tüketim teorisi etrafında biçimlendiren son derece yaygın bir yaklaşımın daha geç aşamada ortaya çıkmış bir temsilcisidir. Sorunun hem Düzenleme Okulu'nda, hem de genel olarak Marksizm içinde taşıdığı belirleyici önem dolayısıyla aşağıda bu konu üzerinde ayrıntılı biçimde duracağız.

Düzenleme Okulu'nu, tahlilini ekonomi alanıyla sınırlı tutmayarak üstyapıdaki faktörleri de ele aldığı için övgüye layık görmek oldukça yaygındır. Oysa üstyapının işin içine sokulmasını sağlayan düzenleme kavramının kendisi aslında eksik tüketim teorisinin boşluklarını ve çelişkilerini ortadan kaldırmak amacıyla teoriye sokulmuş bir *deus ex machina*'dır.[8] Okulun önemli temsilcilerinden Lipietz, düzenleme tarzının, "üretimin koşullarının (...) dönüşümü ile tüketimin koşullarının dönüşümü arasında belirli bir karşılıklılık" sağlama işlevine sahip olduğunu söylerken,[9] aslında düzenlemenin (tekelci düzenlemenin) kapitalizm içindeki işlevinden söz etmek yerine kendi

7 Bkz. "Yalın üretim ve esneklik...", a.g.m., özellikle s. 144-145.

8 *Deus ex machina*: Tiyatroda, sahneye yukarıdan bir makina aracılığıyla indirilen ve faniler açısından içinden çıkılamayacak kadar çapraşık hale gelmiş oyun konusunu çözen tanrı.

9 Alain Lipietz, "Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A 'Regulation School' Perspective on Some French Empirical Works", *Review of Radical Political Economics*, cilt XVIII, Bahar-Yaz 1986, s. 15-16. Aktaran Brenner/Glick, a.g.m., s. 48.

okulunun teorisindeki işlevini itiraf etmiş oluyor. Bu kurtarıcı kavram temelinde Düzenleme Okulu'nun İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizminin yapılanmasına, yani Keynesçiliğe, "refah devleti"ne ve toplu sözleşme düzenine ilişkin yaptığı açıklamalar bütünüyle yanlış ve yanıltıcıdır. Bu genel yanlış perspektif içinde en önemli sorun ise bütün bunların sınıflar arası bir "uzlaşma"nın ürünü olduğuna ilişkin tezdir.

Düzenleme Okulu, tam da İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin dinamiklerini yanlış anladığı için 1974-75'ten itibaren dünya kapitalizminin içine düştüğü krizin mantığını ve gelişme olasılıklarını kavrayamamıştır. Krizin açıklanmasında ortaya çıkan teorik eklektizm okulun teorik yapısının çürüklüğünün bir ürünü ve göstergesidir, ama en önemlisi bu değildir. Çok daha önemli olan, düzenlemecilerin, saplandıkları Keynesçilik dolayısıyla krizin yarattığı depresyon eğilimini kavrayamamaları ve uluslararası sermayenin krize çözüm stratejisi olarak benimsediği yeni-liberal taarruzu uzun süre ancak yüzeysel biçimde değerlendirmeleridir.

Nihayet ve belki de en önemlisi, kapitalizmin temel yapısından kaynaklanan genel hareket yasalarının Fordizmle birlikte değiştiği sonucuna ulaşarak kendi teorilerinin temellerine ters düşmekte, "üretim tarzının değişmez çekirdeği"nin değişmezliğini ortadan kaldırmaktadırlar. Post-Fordizm teorisiyle birlikte bu yeni doruklara ulaşacaktır. Bu yaklaşım aslında masum değildir: Kapitalizmin sınıf antagonizmalarından kaynaklanan hareket yasalarının ortadan kalktığının ileri sürülmesi, kapitalist sistem içinde uzlaşma çözümleri aramanın kapısını açar. Bu kapıdan geçerek sınıf işbirliğinin teorisyenliğine soyunan düzenlemecilerin sayısı hiç de az değildir.

Bölüm 17

Eksik Tüketim Teorisi ve Marksizm

Kapitalizmin ürettiği mal ve hizmetlerin kitlelerin yoksulluğu dolayısıyla alıcı bulamaması anlamında eksik tüketim teorisinin iktisat teorisinde her çağda temsilcileri olmuştur. Bu teorinin Marksizm dışındaki temsilcileri, her üretim düzeyinin zorunlu olarak kendisini eritebilecek bir talebi otomatikman yaratacağını (19. yüzyıl başı Fransız iktisatçısı Jean-Baptiste Say'in adından gelen ünlü Say Yasası) ileri süren karşıtlarına göre, en azından gerçekçilik içeren bir üstünlük taşırlar. Bunlar arasında tarihsel olarak en önemli etkiyi bırakmış olanlar, 19. yüzyılda kapitalizmin küçük burjuva bir perspektiften eleştirisini yapmış olan Fransız iktisatçısı Sismondi ile Ricardo'nun çağdaşı ve arkadaşı ünlü Malthus, 20. yüzyılda ise emperyalizm teorisine burjuva bir bakış açısından katkıda bulunan Hobson olmuştur. Keynes'in de bir eksik tüketim teorisyeni olduğu konusunda var olan yaygın kanının yanlış olduğuna aşağıda değineceğiz.

Eksik tüketim teorisi Marksistler için ilk bakışta aldatıcı bir çekicilik taşır. Düşünsenize, öyle bir teori söz konusu ki kapitalizmin krizlerini ve işleyiş bozukluklarını kitlelerin, en

başta da işçi kitlelerinin yoksulluğu temelinde anlamaya çalışıyor. Yani kapitalizmin sorunlarını doğrudan doğruya bu üretim tarzının sınıf doğasına bağlıyor. Bu teori doğru olsaydı, bu sorunların ortadan kaldırılmasının yolu olarak kapitalizmin kendisinin ortadan kaldırılmasını savunmak ne kadar kolaylaşırdı! Ne var ki, aslında mesele bu kadar basit değil. Birazdan ayrıntısıyla göreceğimiz gibi, eksik tüketim teorisi sınıf ilişkilerini yalnızca bölüşüm ve dolaşım alanlarında kavradığı, esas belirleyici olan üretim alanından uzak durduğu içindir ki, bu teoriden hareketle geliştirilen politikalar daima **reformist** olmuş, bölüşümün daha eşitlikçi olmasını talep etmekten öteye geçememiştir. Eksik tüketim teorisini savunanlar arasında elbette, en başta Rosa Luxemburg olmak üzere, devrimciler de vardır. Ama onların politik görüşleri, ekonomik görüşlerinden türemez, iki alan arasında ciddi bir kopukluk vardır. Başka türlü söylendiğinde, bir eksik tüketim teorisyeni devrimci bir politikayı benimsiyorsa, bu, benimsediği iktisat teorisi temelinde değil ona **rağmen** olur.

Marksizm alanında eksik tüketimcilik hep var olmuştur. Ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra eksik tüketimcilik Marksistlerin ekonomik tahlillerine neredeyse bütünüyle hâkim olmuştur. Bunun elbette ciddi istisnaları vardır. Ama genel bir eğilim olarak eksik tüketim teorisi dönemin çeşitli Marksist okullarına damgasını vurmuştur. Bu okullardan bazılarını hatırlatmak sorunun derinliğini ortaya koymaya yeter. Amerika'da (ve dünyada) büyük etki yaratan "tekelci kapitalizm" okulu (esas olarak *Monthly Review* dergisi çevresindeki yazarlar, en başta da Paul Baran ve Paul Sweezy[1]) ve Sovyetler Birliği'nde, Fransa'da ve İngiltere'de "tekelci devlet kapitaliz-

1 Paul Baran/Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, Penguin, Harmondsworth, 1973 (orijinal yayın yılı 1966). Türkçesi: *Tekelci Sermaye*, çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007.

mi" okulu[2], bu dönemin en etkili okullarıydı. Bunlara 1970'li yıllarda kriz daha yeni başlarken geliştirilen ve son yıllara bütünüyle damgasını vuran Düzenleme Okulu'nu eklersek, eksik tüketimin etkisinin ne kadar yaygın olduğunu kavrayabiliriz.

Bunun elbette bir nedeni var. Kapitalizm 1930'lu yıllarında tarihinin gördüğü en büyük krizi yaşarken Marksistlerin önemli bir bölümü bu üretim tarzının artık bir daha canlı bir sermaye birikimi ve güçlü bir büyüme yaşayamayacağına ikna olmuştu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin yeniden yapılanması ve Keynesçi politikaların benimsenmesi uzun bir büyüme dönemiyle çakışınca, çoğu Marksist, Keynesçi devlet harcamalarını bu büyümenin esas belirleyici etkeni olarak görme eğilimine girdi. Burjuva toplumunun o dönemdeki genel düşünsel atmosferi içinde Keynesçilik üzerine yaratılan mistifikasyona direnmek zaten güçtü. Dolayısıyla, dönemin Marksistlerinin ezici bir bölümü Keynes ile Marx arasında bir ara yol bulmaya yöneldiler. Marksist alanda kalarak Keynesçi olmanın en elverişli yolu elbette eksik tüketim teorisini benimsemekti. Bunun nedeni Keynes'in kendisinin bir eksik tüketim teorisyeni olması değildi. Ama Keynes kapitalizmin krizlerine (onun terimini kullanırsak "eksik istihdam durumu"na) toplam talep eksikliği açısından yaklaşıyordu. Buradan, mesele Keynes'de öyle ortaya konulmamış olsa bile, talep eksikliğini işçi sınıfının tüketim kapasitesinin sınırlılığıyla açıklamaya ulaşmak tek bir adımda yapılabilecek bir şeydi. Kısacası, savaş sonrası Marksizminde eksik tüketimciliğin hâkim konuma yükselmesi, esas olarak Keynesçiliğin Marksizm üzerindeki hegemonyasının bir ürünüydü.

2 Örnek olarak Paul Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, Editions Sociales, Paris, 1974, 2. edisyon ve David Purdy, "The Theory of the Permanent Arms Economy. A Critique and an Alternative", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Bahar 1973.

Eksik tüketim teorisinin elbette çeşitli versiyonları vardır. Bütün eksik tüketim teorileri argümanlarını aynı temele yaslamazlar. Ancak bütün bu teorilerin üç ortak yanı vardır. Birincisi, bütün eksik tüketim teorileri kapitalist ekonominin işleyişinde toplam talebin belirleyici unsuru olarak nihai tüketimi, yani tüketicilerin, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaptıkları tüketimi alırlar. Kapitalizm, tüketici kitlesinin büyük çoğunluğu olan işçi ve emekçi kitlelerinin tüketim kapasitesini kısıtlı tuttuğu ölçüde, kapitalist ekonomide bir eksik tüketim eğilimi mevcuttur. Başka biçimde söylenirse, toplam talep (başlıca tüketim) hep toplam arzın (üretimin) gerisinde kalma eğilimi taşır. İkincisi, bu eğilim ekonominin gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkmaz, sürekli olarak mevcuttur; yani kapitalizmin sağlıklı işleyişini her an tehdit eder. Üçüncüsü, kapitalizm kendi işleyiş mekanizmaları çerçevesinde kendi ürettiği ürünlere yeterince talep yaratamadığı için, her zaman kendi dışından kaynaklanan ek bir talebe muhtaçtır. Bu ek talep Malthus'ta toprak sahiplerinden, Hobson ve Rosa Luxemburg'da emperyalizmin ilişki kurduğu dış ülkelerden, "tekelci kapitalizm" ve "tekelci devlet kapitalizmi" okullarında devlet harcamalarından, Düzenleme Okulu'nda ise işçilere tekelci düzenleme aracılığıyla sağlanan yüksek tüketim kapasitesinden ve "refah devleti"nden kaynaklanır. Yani kaynaklar farklıdır, ama bütün eksik tüketim teorileri için dar anlamda kapitalist ekonominin dışından gelen bir ek talebe ihtiyaç vardır.

Buradaki tartışmanın amaçları açısından çeşitli eksik tüketim teorilerinin her birini ele alarak eleştirel biçimde tartışmak elbette mümkün değil. Öte yandan, eksik tüketim teorisinin doğasını ve zaaflarını ortaya koyabilmek için bu teori üzerinde bir tartışma yapmak gerekli. Bu yüzden ben burada eksik tüketim teorilerini temsilen Rosa Luxemburg'un yaklaşımını

ele alacağım. Luxemburg hem Marksist ekonomi politik eleştirisini çok derinden tanıyan bir teorisyen niteliğiyle, hem de kendi tezleri konusunda hiçbir ikirciklilik taşımayan bir dürüstlüğe sahip olduğu için eksik tüketim teorilerinin tartışılması bakımından en elverişli yazarlardan biridir. Okuyucu, Luxemburg'dan hareketle yapacağımız tartışma içinde eksik tüketim teorisinin, Luxemburg'un ötesinde genel sorunlarını kavrama fırsatını elde edecektir.

Rosa Luxemburg'da eksik tüketim

Luxemburg, bundan tam 100 yıl önce yayınladığı kitabında sergilediği emperyalizm teorisini eksik tüketimci bir temele yerleştirmişti.[3] Emperyalizm teorisini kurarken amacı, revizyonizmin babası Edouard Bernstein'in tezlerine cevap vermekti. Bernstein kapitalizmin artık krizlerden kurtulduğunu, çelişkilerinin zayıfladığını, dolayısıyla Marx'ın teorik olarak yanıldığını, devrimin olanaklılığının ortadan kalktığını iddia ediyordu. Luxemburg ise krizleri engelleyenin kapitalizmin emperyalizm yoluyla kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına sahip toplumlara nüfuz etmesi olduğunu, bütün dünya kapitalistleştiğinde kapitalizmin kaçınılmaz olarak krizlere düşeceğini ileri sürüyordu. Bizi bu yazının amaçları açısından ilgilendiren, Luxemburg'un Bernstein karşısındaki genel haklılığı değil, emperyalizm teorisinin köşe taşını oluşturan eksik tüketimci çerçevesidir.

3 Luxemburg emperyalizm teorisini önce 1913 yılında yayınlanan kitabında geliştirmiştir. İngilizcesi: *The Accumulation of Capital*, Monthly Review Press, New York, 1968. Türkçesi: *Sermaye Birikimi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2004. Daha sonra aldığı eleştirilere cevaben, savaşa karşı çıktığı için düştüğü cezaevinde yazdığı risalede teorisini bir kez daha sergilemiştir: *The Accumulation of Capital – An Anti-Critique*, K.J.Tarbuck (der.), Monthly Review Press, New York, 1972. İngilizcede bu kitapların her ikisinin de, kendileri eksik tüketimci olarak bilinen Monthly Review çevresince yayınlanmış olması anlamlıdır.

Luxemburg emperyalizmi incelerken dikkatini sermaye birikimi sürecine yoğunlaştırır. Sorduğu soru şudur: Sermayenin genişleyen yeniden üretimi nasıl gerçekleşir? Bir adım daha ileri giderek soruyu şöyle de sormak mümkündür: Artık değerin taşıyıcısı ya da eşdeğeri olan malları kim satın alır? Bilindiği gibi, Marksist yaklaşımda kapitalist ekonominin bir bütün olarak yeniden üretiminin incelenmesine dayanak olan iki düzey vardır. Bunlardan basit yeniden üretim olarak anılan soyutlama düzeyinde ortaya malların satışıyla (artık değerin gerçekleşmesiyle) ilgili herhangi bir sorun çıkamaz: Kapitalistler, bu soyutlama düzeyinin tanımı gereği, artık değerin tümünü kendi tüketimlerine ayırdıkları için artık değerin taşıyıcısı olan malları onlar satın alırlar. Oysa genişleyen yeniden üretim için bu olanaklı değildir: Bu tür yeniden üretimin belirleyici özelliği, kapitalistlerin artık değerin bir bölümünü tüketmemeleri, yatırım için ayırmalarıdır. Dolayısıyla Luxemburg'a göre ortaya bir sorun çıkar: Yaratılmış toplam değerin bir bölümü üretim araçlarının aşınmış ve tüketilmiş bölümünün yerine konması için gerekli harcamalar yoluyla gerçekleştirilir; ikinci olarak işçiler ücretlerini tüketim mallarına harcarlar; kapitalistler ise artık değerin sadece bir bölümünü tüketime ayırırlar. Ama artık değerin bir bölümü gerçekleşmemiş olarak kalır.

Öyleyse kapitalist ekonomi kendi içinde kendi üretimi için yeterli mahreç yaratamaz. Çözüm kapitalizm-öncesi üretim tarzlarıyla ilişkiye geçmektir. Bu, hem ülke içinde, hem de dış dünyada varolan, kapitalist ilişkiler dışında meta üretimine dayanan alıcıların artık değerin taşıyıcısı olan malları satın almaları demektir.

Luxemburg'un yalınlığıyla parlayan bu argümanı, eksik tüketim teorilerinin üç temel özelliğini açık biçimde ortaya koyuyor. Birincisi, Luxemburg, artık değerin gerçekleşmesi için talep kaynakları ararken bütünüyle tüketim harcamaları

üzerinde durmaktadır. Toplam talebin tüketime indirgenmesi eğilimi bütün eksik tüketim teorilerinde mevcuttur, ama başka hiçbirinde bu kadar uç bir noktaya taşınmamıştır. İkincisi, kitlelerin tüketim kapasitesinin sınırlılığı yapısal bir özellik olduğu için, eksik tüketim kapitalizm için sürekli bir sorundur, her an çözülmesi gereken bir sorun. Üçüncüsü, kapitalizm, kendi yaratığı olan eksik tüketim belasına çözümü, ancak kendi ekonomik mekanizmalarının dışında bulabilir. Luxemburg'da çözüm somut olarak kapitalizm-öncesi üretim tarzlarıyla ilişkidir, ama her eksik tüketim teorisi farklı biçimde bir dışsal çözümden mutlaka söz eder.

Luxemburg konusundaki tartışmayı geride bırakmadan önce, yukarıda eksik tüketim teorisyenleri konusunda belirtmiş olduğumuz bir başka görüşü de açıklığa kavuşturalım. Eksik tüketim konusuna girerken, bu teoriden hareketle geliştirilen politik programların daima kendini ücret artışı talebiyle sınırlayan reformist bir karakter taşıdığını belirtmiş ve eklemiştik: Bir eksik tüketim teorisyeni devrimci bir politikayı benimsiyorsa, bu, benimsediği iktisat teorisi temelinde değil ona rağmen olur. Rosa Luxemburg'un 20. yüzyılın en büyük devrimcilerinden biri olduğu kuşku götürmez. Öyleyse Luxemburg eksik tüketim teorisi ile devrimciliğini nasıl bağdaştırmaktadır? Tam da yukarıda belirttiğimiz gibi, yani politik programını ekonomik analizinden koparark. Luxemburg'un emperyalizm teorisini revizyonizmin tezlerine karşı, kapitalizmin krizlerinin ortadan kalkmadığını, sadece emperyalizm tarafından ertelendiğini kanıtlamak amacıyla geliştirdiğini belirtmiştik. Emperyalizm, Luxemburg'a göre, bir yandan kapitalizmin pazar sorununu çözerken, bir yandan da ilişkiye geçtiği toplumların kapitalistleşmesiyle sonuçlanacak bir dinamik süreç başlatır. Bu süreç sonucunda bütün dünya kapitalistleştiğinde, kapitalizm artık ilişkiye girebileceği kapitalizm-öncesi bir alan

bulamayacağı için krize düşecektir. Öyleyse Bernstein yanılmaktadır: Kapitalizmin devrimci bir biçimde devrilmesi hâlâ mümkündür ve gereklidir.

Luxemburg'un vardığı sonuç açıktır, ama beraberinde bir başka soruyu davet etmektedir: Devrimci, bütün dünyanın kapitalistleştiği aşamaya kadar ne yapmalıdır? Bu sorunun ne kadar ciddi olduğu, 80'li yıllardan beri Marksizm içinde emperyalizmin bütün dünyayı kapitalistleştirene kadar ilerici bir rol oynayacağı, dolayısıyla politik olarak desteklenmesi gerektiği yönünde güçlü bir eğilimin gelişmesinden de anlaşılabilir. Yani burada artık reformizm değil, emperyalizme soldan destek söz konusu olabilmektedir![4] Elbette bu tür görüşler Rosa Luxemburg'un katılmak bir yana, karşısında şiddetle mücadele verdiği görüşlerdir. Dolayısıyla Luxemburg şu sonuca varır: Emperyalizm bütün dünyayı kapitalistleştirince kapitalizm bir bütün olarak krize düşecektir, ama devrimci proletarya elbette o güne kadar beklemeyecek, kapitalist düzene çok daha önce devrimci biçimde son verecektir. "Ama" sözcüğünün altını çizmem boşuna değil: Bu bağlaçta, Luxemburg'un ekonomik teorisiyle politik programının birbirinden kopuşunun ifadesini buluyoruz. Düşünün: Eğer kriz devrim için gerekli değilse, proletarya nihai krizden önce kapitalizmi süpürecekse, Bernstein'in kriz yokluğu teorisini çürütmek için bu kadar incelikli bir emperyalizm ve eksik tüketim teorisine ne gerek var? Kriz olmasa da devrimin olacağını teorik olarak göstermek yeterlidir! Öyleyse Luxemburg'un ekonomik teorisi devrimci pratiği açısından gerekli değildir.

4 Bu yaklaşımın en önemli ismi *Imperialism: Pioneer of Capitalism* (Verso, Londra, 1980) başlıklı kitabıyla Bill Warren'dır. Sorunu bir yazımızda ayrıntılı olarak ele almıştık. Bkz. "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", *Onbirinci Tez*, 3, Mayıs 1986. Ayrıca bkz. Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme. 21. Yüzyılda Emperyalizm*, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, Bölüm 13, s. 251-70.

Ne var ki, birazdan göreceğimiz gibi, reformistler, sol sosyal demokratlar ve resmî Stalinist komünist partilerin temsilcileri için eksik tüketim teorisi politik programlarını haklı göstermek için kullandıkları gerçek bir temeldir.

Üretim, dolaşım, eksik tüketim

Ekonomi politiğin Marksist eleştirisi açısından tüketimin ekonominin işleyişindeki yeri ve rolünü ele alırken yapılması gereken ilk ayrım üretim ve dolaşım arasındadır. **Üretim** insanın ihtiyaçlarını doğrudan ya da dolaylı biçimde karşılayacak yararlı nesnelerin doğanın dönüştürülmesi yoluyla elde edilmesidir. Sermaye üretim sürecini ele geçirince sürecin bütün amacı değer ve artık değer üretimi haline gelir. Artık değerin tamamı üretim içinde üretilir. Öte yandan, kapitalizm bütün toplumsal ve ekonomik faaliyeti metalaştırdığı için, üretilen her şeyin satılması, kullanılacak her şeyin de satın alınması gerekir. Bu alım ve satım işlemlerinin bütününe, yani metalar ile para arasında yer alan biçim değişikliklerinin tümüne **dolaşım** adı verilir. Dolaşım sadece metaların paraya ve paranın metalara biçimsel dönüşümünü içerdiği için bu alanda ne değer yaratılır, ne de artık değer.

Bu yüzden kapitalist üretim tarzında belirleyici alan, sermayenin hayat kaynağı artık değerin ortaya çıktığı alan olan üretimdir. Sermayenin tarihsel hareketi, doğrudan üretim sürecine ait bir dizi tahlil aracılığıyla kavranabilir ancak. Ne var ki, bu, dolaşımın sermayenin yeniden üretimi açısından önem taşımadığı anlamına gelmez. Artık değerin yaratılması yetmez, gerçekleşmesi de gerekir. Yani metaların üretilmesi yeterli değildir, satılmaları ve yeniden paraya çevrilmeleri sermaye birikiminin bir önkoşuludur. Dolayısıyla, üretimin önceliğini vurgulamak, dolaşımın hiçbir önemi olmadığını söylemek

anlamına gelmez. "Ücretli emeğe dayanan üretim olarak sermaye, dolaşımı, hareketin bütününün zorunlu koşulu ve uğrağı olarak varsayar."[5] Bu yüzdendir ki, *Kapital*'in birinci cildini sermayenin doğrudan üretim sürecinde nasıl yaratıldığının incelenmesine hasreden Marx, sermayenin bir bütün olarak yeniden üretimine el attığında dolaşım süreci ile uğraşmaya başlar. Bu yeniden üretimin tahliline giriştiği *Kapital*'in ikinci cildi, aynı zamanda sermayenin dolaşımı üzerine bir incelemedir. Bunun önemi, dolaşımın kapitalist üretim için bir engel oluşturabilecek farklı bir alan olduğunu daha baştan saptamaktır.

Bir kez bu temel noktayı saptadıktan sonra dikkatimizi eksik tüketim tezine çevirebiliriz. Üretim ile dolaşım ilk bakışta birbirlerine bütünüyle dışsal birer süreçtir. Tekil sermaye açısından bakıldığında sorun gerçekten de böyledir. Tekil sermayenin kendi dışında akıp giden bir hayat vardır: Piyasanın nasıl davranacağı kendi faaliyetinden büyük ölçüde bağımsızdır, dolayısıyla yapması gereken bu dışsal sürece kendini en iyi biçimde uyarlamaktır. Toplumsal sermayenin bütünü açısından bakıldığında ise durum değişir. İlk bakışta, dolaşım üretimden bağımsız olarak varolan ve ona bir dizi engel çıkaran bir süreç gibi görünür. Bu engellerin biri de eksik tüketimcilerin sözünü ettiği tüketimdir. Marx tüketimin dolaşım içinde sermayenin bir engeli olarak ortaya çıkabileceğini açıkça kaydeder.[6] Ne var ki, henüz bu bir ilk görünüştür. Dolaşım bu aşamada henüz **sermayenin dolaşımı** haline gelmemiştir, içinde sermayenin de yer aldığı bir **"basit dolaşım süreci"**dir. Yani henüz sermayenin damgasını yememiş, onun özgül karakterini taşımayan bir dolaşım süreci. Marx'ın deyişiyle, "sermaye daha dolaşımın (mübadelenin) belirleyicisi olarak değil, sadece uğraklarından biri

5 Karl Marx, *Grundrisse*, Penguin, Harmondsworth, 1973, s. 406.

6 A.g.y., s. 404-405.

olarak görünmektedir."[7] "Basit dolaşım süreci" ile "sermayenin dolaşım süreci" arasındaki daha bu ilk ayrımda Luxemburg'un ve bütün eksik tüketimcilerin hatasının kaynağını sezmeye başlıyoruz: Bütün bu yazarlar, dolaşım sürecini sermayenin üretiminin ve yeniden üretiminin bir anı (momenti) olarak kavramak yerine, sermayenin üretimine tümüyle **dışsal**, yabancı, dolayısıyla onun doğası açısından bütünüyle rastlantısal bir basit dolaşım süreci olarak bakmışlar, sermayenin kendi karakterinin belirlediği bir dolaşım sürecinin farklı bir nitelik kazanabileceğini gözden kaçırmışlardır.

Öyleyse şimdi sermayenin özgül karakterinin belirlediği bir dolaşım sürecinin basit dolaşım sürecinden nasıl farklılaşabileceğini görelim. Bu farklılığın ilk unsuru, basit dolaşım sürecinin kendi içinde dolaşımın genişlemesine yönelik herhangi bir içkin dinamik içermemesine karşın, sermayenin dolaşım sürecinin, sermayenin doğası gereği, **sürekli genişleyen bir dolaşım alanı** dinamiğini yaratmasıdır. Böylece birinden ötekine geçerken, daha önce sabit bir büyüklük olan dolaşımın hareket halinde bir büyüklüğe dönüştüğünü görüyoruz. Bu değişiklikle birlikte, dolaşım sermayenin üretiminin bir anı olarak görünmeye başlar. Neden? Çünkü **üretimin kendisi bir ek talebi ortaya çıkarır.**[8]

Bunu kavrayabilmek için Marx'ın *Kapital*'in 2. cildinde yeniden üretimi incelerken ortaya koyduğu bir gerçeği hatırlamak yeterlidir. Bütün artık değerin kapitalist sınıf tarafından tüketildiği bir soyutlama olarak ele alınan basit yeniden üretimden farklı olarak, genişleyen yeniden üretim artık değerin bir bölümünün yeniden sermaye olarak yatırılması anlamına gelir. Bu tam da sermaye birikiminin kendisidir: Öyleyse, genişleyen yeniden üretim bizatihi sermaye birikimini içerir. Sermaye bi-

7 Aynı yerde, s. 403.

8 Aynı yerde, s. 420.

rikimi, yani artık değerin bir bölümünün sermaye olarak yatırılması, eski değişmez sermayenin (binalar, makina ve teçhizat, ham ve ara maddeler vb.) aşınan ve kullanılan bölümünün yerine konulmasından öteye, yeni bir değişmez sermaye talebinin doğması anlamına gelir. Aynı zamanda, eski sermayenin istihdam ettiği işçilere ödenen ücretlere (değişir sermayeye) ek olarak, yeni yatırımlarda istihdam edilecek işçilere ödenecek ücretler dolayısıyla ek bir talep kaynağı olacaktır yeni yatırım. Kısacası, sermaye birikiminin kendisi, ek değişmez ve değişir sermaye harcaması yoluyla, hem üretim, hem de tüketim araçlarına ek bir talep doğması demektir. Birikim, yani sermayeye sermaye katmak, ücretli emeğin sömürüsü üzerinde yükselen sermayenin bizatihi doğasında var olduğuna göre, sermayenin karakterinin belirlediği dolaşım süreci, yani sermayenin dolaşım süreci, basit dolaşım sürecinden farklı olarak, bu ek talep dolayısıyla, kendi içinde, sürekli olarak bir genişleme dinamiği taşıyacaktir.

Burada Luxemburg'un ve bütün eksik tüketim teorisyenlerinin hatasının temel kaynağını görüyoruz. Luxemburg, kapitalistlerin artık değerin bütününü tükettikleri basit yeniden üretimden genişleyen yeniden üretime geçildiğinde, kapitalistlerin tüketmedikleri artık değer bölümü için talebin nereden geleceğini anlayamıyordu. Çünkü talebi (üretim araçlarının aşınan ve tüketilen kısmının yerine konulması dışında) tüketimle özdeşleştiriyordu. Oysa kapitalist üretim tüketim için değil, üretim için üretimdir. Sermayenin hâkim olduğu bu üretim tarzında talep artışının esas kaynağı tüketim değil üretimin ihtiyaçlarıdır. Tüketim talebi doğuyorsa, bu bile sermaye işçi istihdam ettiği için doğuyordur. Dolayısıyla, bir kez ek sermaye talebini dışlarsanız, sermaye birikimini, yani genişleyen yeniden üretimi dışlamışsınız demektir. Yani, ilk kez Buharin'in formüle ettiği biçimde söyleyecek olursak, Luxemburg, genişleyen ye-

niden üretimi varsayım yoluyla dışladığı için, bu varsayımdan hareketle ulaşılan sonuç, zorunlu olarak, kapitalist ekonominin kendi sınırları çerçevesinde genişleyen yeniden üretimin olanaksız olduğudur.

Sermayenin dolaşım sürecini, basit dolaşım sürecinden farklı olarak, içkin biçimde dinamik ve genişleyen bir süreç haline getiren ikinci unsur **kredidir**. Basit dolaşım süreci, sermayenin üretimine dışsal bir süreç olarak sermayenin yeniden üretimine sürekli engeller yükseltebilir demiştik. Ancak sermaye, gelecekte üretilecek artık değere karşılık ödünç verilen fonlar niteliğiyle kredi aracılığıyla fazladan bir talep oluşturarak bu engelleri hiç olmazsa bir süre için ortadan kaldırabilecek bir kapasite yaratır. Sermayenin dolaşım alanını kredi aracılığıyla genişleterek gerçekleşme sorunlarına bir süre için çözüm yaratmasının en yalın örneği uluslararası kredidir. Emperyalist ülkelerin mali sermayesinin bağımlı ülkelere verdiği krediler en azından bir bölümüyle emperyalist ülkelerin mallarına bir ek talep unsuru oluşturur. Bu durumda Amerikan, İngiliz, Alman, Japon vb. sermayesi, hem alıcı, hem de satıcı konumundadır. Yani sermaye bir yandan üretmekte, bir yandan da kredi aracılığıyla bu üretime ek talep yaratmaktadır.[9]

Öyleyse kaçınılmaz olarak şu sonuca varıyoruz: Kapitalist üretimde emekçi kitlelerin tüketim kapasitesinin sınırlılığına rağmen sürekli bir eksik tüketim eğilimi yoktur. Sermaye, koşullar uygun olduğu sürece, gerek sermaye birikiminin kendisinin yarattığı ek talep temelinde, gerekse kredi mekanizmaları yoluyla, genişleyen yeniden üretimin gerçekleşmesine olanak sağlayacak bir toplam talep yaratma kapasitesine sahiptir. **Eksik tüketim kapitalizmin hareket yasalarından biri değildir.**

9 Bkz. *Grundrisse*, a.g.y., s. 416.

Aşırı üretim ve eksik tüketim

Buraya kadar söylenenler, kapitalizmin, yatırım ve kredi yoluyla genişleyen bir dolaşım alanı ya da pazar yaratma kapasitesi olduğunu ve sürekli bir eksik tüketim tehdidiyle karşı karşıya olmadığını ortaya koymakla birlikte, yanlış bir izlenim yaratmaya da müsaittir. Bu mekanizmalar yoluyla üretimin talep sorunuyla karşılaşmadan sürdürülme olasılığı, kapitalizmin hiçbir zaman bir gerçekleşme ya da pazar sorunu ile karşılaşmadığı anlamına mı gelir? Elbette hayır. Bunu söylemek, kapitalizmin hiçbir zaman krizlerle karşılaşmadan sonsuza kadar kendini sorunsuz biçimde yeniden üretebileceği anlamına gelirdi.

Yukarıda belirtildiği gibi, burjuva iktisadının Say Yasası'ndan hareket eden ana geleneği, her üretimin kendi talebini yarattığını ileri sürerek toplam arz ile toplam talep arasında bir uyumsuzluğu mantıksal olarak dışlıyor, böylece kapitalizmde dolaşımdan kaynaklanacak bir gerçekleşme sorununu olanaksız hale getiriyordu. Marx bu görüşü "saçmalık" olarak niteler. Bu, "sermayenin üretim süreci ile gerçekleşme sürecinin dolayımsız özdeşliğinin öne sürülmesi"dir.[10] Oysa bu ikisi arasındaki birlik, bir özdeşlik değil, diyalektik bir birliktir, yani dolayımlanmış bir birlik. Krizler, özünde, birlik içinde olan bu iki alanın şiddetli biçimde birbirinden ayrılması ile ortaya çıkar.[11] Say Yasası, bu ayrılmayı olanaksız hale getirerek krizleri burjuva iktisadının ufku dışına çıkarmış olur.

Say Yasası'nın iddia ettiğinin aksine, kapitalizm dönemsel olarak gerçekleşme sorunlarıyla karşılaşır. Bütün kararların birbirinden bağımsız biçimde verildiği ve daha sonra piyasada onaylanarak toplumsal geçerlilik kazandığı bir sistemde, sermaye birikiminin ve kredi mekanizmasının yarattığı ek talebin

10 A.g.y., s. 423.

11 K.Marx/F.Engels, *La crise*, Roger Dangeville (der.), Paris, 10/18, 1978, s. 312.

üretimin bütününü massedebilecek boyutta olmasını **otomatik biçimde** sağlayacak hiçbir mekanizma yoktur. Dönem dönem toplam arz ile toplam talep arasındaki eşitlik ortadan kalkar ve kapitalizm belirli bir kriz durumuyla karşı karşıya kalır. Bu gerçekleşme sorunlarının temelinde çok çeşitli nedenler yatabilir. Bizim buradaki amacımız kapitalist krizlerin tüketici bir tahlilini yapmak değil. Buradaki amaçlarımız açısından önemli olan şudur: Gerçekleşme krizlerinin patlak vermesinin dolaysız nedeni, kitlelerin tüketim kapasitesinin sınırlılığı değil, sermayenin üretim sürecinde karşılaştığı pürüz ve sorunlardır. Yani, basit dolaşım sürecinin kendisine dışarıdan yarattığı engelleri dinamik bir dolaşım süreci yaratarak aşan sermaye, üretim alanında kendi önünde yükselttiği engele çarpar.

Kapitalist ekonominin kısa dönemli konjonktürel dengesizlikleri bir kenara bırakılırsa, krizlerin gerçek nedeni sermayenin organik bileşiminin yükselmesi dolayısıyla kâr oranının dönemsel olarak düşme eğilimidir.[12] Kapitalistin yeni yatırımlardan amaçladığı, kâr elde ederek sermayesini değerlendirmek, yani büyütmek olduğuna göre, üretimde elde edilen kâr oranı düştükçe kapitalistin sermayesini yatırma eğilimi de gerileyecektir. Böyle bir duruma Marx **sermayenin aşırı birikimi** adını verir. İşte gerçekleşme sorununa esas yol açan budur. Genişleyen yeniden üretimi hatırlayalım: Bunu olanaklı kılan, sermaye birikiminin yarattığı ek değişmez ve değişir sermaye talebiydi. Bir kez kâr oranının düşüklüğü dolayısıyla sermaye birikimi, yani elde edilen artık değerin sermayeye dönüştürülmesi durursa, sermayenin dolaşım sürecinin dinamik karakteri de ortadan kalkacak, toplam talep toplam üretime göre yetersiz kalacak ve ortaya bir aşırı üretim durumu çıkacaktır. **Her kriz mutlaka bir aşırı üretim (ve aşırı kapasite) krizidir.** Bunun

12 Bkz. Anwar Shaikh, "Günümüz Dünya İktisadi Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *Onbirinci Tez*, 1, Kasım 1995.

anlamı, her krizin ortaya bir aşırı üretim krizi olarak çıkması, sermayenin yeniden üretimindeki tıkanıklığın kendini ortaya bu biçimde koymasıdır. Yoksa toplam üretim ile toplam talep arasındaki dengesizliğin krizin dolaysız nedeni olması değil.

Elbette, kâr oranının düşüşüyle birlikte üretim bıçak gibi durmaz. Burada sermayenin dolaşım sürecinin dinamik bir genişleme potansiyeline kavuşmasının ikinci temel nedenini hatırlamak gerekiyor. Kredi mekanizması gelecekte üretilecek artık değer karşılığında dolaşım alanına ek bir talep sokarak piyasanın canlılığını bir süre için sürdürebilir. Ne var ki, kâr oranında üretim alanından kaynaklanan düşüşün temel nedenleri giderilmedikçe, dolaşım alanındaki bu genişleme bir süre sonra temelsiz bir şişme halini alacaktır. Marx bu duruma **aşırı kredi** adını verir. Kredi gelecekteki artık değer karşılığında verildiğine göre, sermaye üretim alanından uzak durdukça gelecekte krediyi karşılayacak yeterli miktarda artık değer üretilmeyecek demektir. Bu kendini ortaya koydukça, kredi de bir çözüm olmaktan çıkar. Para üretimden kopar ve hayalî sermayenin başdöndürücü dünyasında üretimde temellenmeyen bir şişkinlik, finansal çöküş ve depresyonun koşullarını hazırlamaya başlar.

Özetleyecek olursak, kapitalizmin krizlerinin esas nedeni, sermayenin üretim alanındaki değerlenmesinde karşılaştığı sorunlardır. Bunlar yatırımları yavaşlatarak, hatta durdurarak dolaşım alanında bir tıkanıklığa ve toplam talebin toplam üretime oranla yetersizliğine yol açar. **Krizin ortaya aşırı üretim biçiminde çıkması bize eksik tüketim teorisinin maddi temelini verir.** Her kriz kendini mutlaka bir talep eksikliği biçiminde ortaya koyar; ama eğer kitlelerin satın alma gücü yeterli olsaydı, ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli bir talep yaratacakları açıktır. Bu anlamda, krizin hiç değişmeyen bir koşulu kitlelerin tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak satın alma kapasitesine

sahip olmamalarıdır. Marx'ın bütün krizlerin nihai nedeninin kitlelerin alım gücünün sınırlı olması olduğunu söylerken sözünü ettiği işte tam da budur. Eksik tüketimciler buradan kitlelerin alım gücünün sınırlılığının krizlere yol açan dolaysız neden olduğu sonucuna sıçrarlar. Böylece, başka zamanlarda, kitlelerin alım gücü yine sınırlı olduğu halde kapitalizmin neden son derece canlı bir sermaye birikimi ve büyüme sağladığını açıklama olanağını tümüyle yitirirler. Kitlelerin ihtiyaçlarına oranla satın alma gücünün sınırlılığı, kapitalizmin yapısal bir özelliğidir. Ama kendi başına ne canlı büyüme dönemlerini, ne krizleri, ne de birinin diğerine dönüşmesini açıklamaya muktedirdir.

Keynes

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marksistlerin ekonomiye yaklaşımında Keynesçiliğin hegemonik etkisinin belirleyici olduğuna yukarıda değinmiştim. Bu hegemonik etki yer yer Keynes'in ve Keynesçiliğin açık biçimde yüceltilmesine kadar uzanır. (Bunun Düzenleme okulu bağlamında açık örneklerine aşağıda değineceğiz.) Ama burada çok büyük bir ironi vardır: Çünkü Keynes'in kendisi, eksik tüketimci denebilecek bir teorik çerçeveye sahip değildir; daha da önemlisi, eksik tüketimcilerin sol Keynesçiliğinde olduğu gibi işçi dostu falan da değildir. Bu kısımda tartıştığımız sol içtihat dışında, solda neoliberalizmin yükselişine karşı Keynes ve Keynesçiliğe sarılma yönünde eğilimler yaygınlaştığı için bu konuya kısaca değinmekte yarar var.

John Maynard Keynes, İngiliz burjuva entelicensiyasının seçkin bir temsilcisidir. Bir burjuva aydını olarak Keynes'in düşünce tarihindeki yerini anlayabilmek için özellikle Keynes'in

en büyük yapıtını[13] verdiği 30'lu yıllardaki dünya durumunu hatırlamak gerekir. Bu dönem kapitalist dünyada üretimin hızla gerilediği, iflasların yaygınlaştığı, işsizliğin görülmemiş düzeylere tırmandığı Büyük Depresyon dönemidir. Bunun politik alandaki sonucu kutuplaşma ve burjuvazinin komünizm tehlikesine alternatif çözüm olarak baktığı faşizmin yükselmesidir. Kapitalist dünyadaki bu çalkantıya karşılık, Ekim devriminin ürünü olan Sovyetler Birliği planlı bir ekonominin olanakları sayesinde aynı dönemde tarihte az görülmüş büyüme hızlarına erişmiştir.

Keynes, bu gidişatın kapitalizmin geleceği açısından büyük tehlikeler yarattığını görebilmiş bir düşünürdür. Öte yandan, 19. yüzyılın başında formüle edilen ünlü Say Yasası'ndan kendi gününe kadar, burjuva iktisadının ana damarında kapitalizmin krizlerinin teorileştirilmesini bile engelleyen bir dogmatizm olduğunu da görmektedir. Bu dogmatizmin kriz sorununu ideolojik olarak hasıraltı edebileceğini, ama gerçek dünyada kapitalizm için ölümcül bir tehlike yaratan krizle boğuşmak ve ona bir çözüm bulmak açısından da tam anlamıyla bir engel olduğunu kavramaktadır. Bu yüzdendir ki yukarıda kapitalizmin krizleri karşısında burjuva iktisadına hâkim olan **dogmatik** geleneğin karşısında Keynes'in **gerçekçi** damarı temsil ettiğini belirtmiştik. İşte Keynes'in bütün teorik programını belirleyen, kapitalizmi geldiği uçurumun kenarından kurtarma çabasıdır.

Keynes'in 1936 yılında yayınlanan *Genel Teori* kitabı, kapitalizmin, liberallerin savunduğu gibi kendi başına bırakıldığında krizlere girebileceğini ve aktif devlet müdahalesinin bu krizlerden çıkış açısından olumlu bir rol oynayabileceğini orta-

13 John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan St Martin's Press, Londra, 1979 (orijinal yayın yılı 1936). Türkçesi: *Genel Teori. İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

ya koymak için yazılmıştır. Burada amacımız Keynes'in teorik çerçevesinin sergilenmesi ya da eleştirisi değil. Çok kısaca şunları söylemekle yetinelim. Keynes kriz durumunu (onun dilinde "eksik istihdam durumu") toplam talebin, ekonominin verilmiş üretim kapasitesinde üretilebilecek toplam ürüne oranla düşük kalmasına bağlar. Toplam talebin unsurları tüketim, yatırım, dış dünyadan gelen talep (yani ihracat) kalemlerinin yanı sıra kamu ya da devlet harcamalarını da içerir. Keynes, ekonominin ilk üç kaleme bağlı olarak kendiliğinden ürettiği talebin eksik kalması durumunda devletin para politikası yoluyla yatırımları (ayrıca tüketimi ve ihracatı) canlandırabileceğini, ama bazen bu politikayla da sonuç elde edilemeyeceği için ("likidite tuzağı"), maliye politikası aracılığıyla açık bütçeye dayalı kamu harcamaları yoluyla doğrudan doğruya ek talep yaratabileceğini ileri sürer. Bilindiği gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynes'in bu görüşleri kapitalist dünyada ekonomi politikalarına esin kaynağı olmuştur. Sorunun bu yönüne aşağıda döneceğiz. Şimdilik tartışmayı Keynes'in teorik çerçevesi ile sınırlı tutarsak şu üç noktaya değinmekle yetinebiliriz.

Birincisi, Keynes kendisinin etkisinde kalan Marksist eksik tüketimcilerden farklı olarak bir eksik tüketimci değildir. Her ne kadar her ekonomide nihai tüketim toplam talebin çok büyük bir bölümünü oluştursa da, Keynes'e göre ekonominin canlı sermaye birikimi ile kriz arasında gidip gelmesinin esas belirleyicisi bu değildir. Nihai tüketim genellikle büyük salınmalar göstermez ve ekonomik konjonktürü belirlemek yerine onun tarafından belirlenir. Bu o kadar doğrudur ki, Keynesçi çerçevede tüketim toplam ulusal gelirin bir fonksiyonu, bir kesri olarak gösterilir. Keynes için esas oynak değişken, zaman üzerinden büyük salınımlar gösteren büyüklük, yatırımlardır. Gördüğümüz gibi, burada Marx'ın dolaşımı incelerken ulaştığı görüşe benzer bir sonuca varıyoruz. Ekonominin canlılık dere-

cesini, krize girip girmediğini esas belirleyen tüketicilerin davranışları, tüketim kapasitelerinin sınırları değil, yatırımlardır, yani artık değerin ek sermayeye dönüştürülmesinden doğan ek taleptir. Keynes, "eksik istihdam durumu" kavramı çerçevesinde aşırı üretim durumunun teorisini geliştirmeye çalışmaktadır. Evet, sorunu eksik talebe bağlamaktadır, ama talebin eksikliğini tüketimin sınırlılığıyla özdeşleştirmemektedir.

İkincisi, eksik tüketimin Düzenleme Okulu versiyonundan, bir dizi sol Keynesçi sosyal demokrattan ve Keynesçiliği yüksek ücretlerle özdeşleştiren bir dizi sosyalistin sandığından farklı olarak, Keynes işçi ücretlerinin yükseltilmesinden yana değildir. Keynes'in "neoklasik iktisat" olarak bilinen üretim teorisine alternatif bir üretim teorisi yoktur. Dolayısıyla, bütün "üretim faktörleri"nin (tabii bu fetişleştirilmiş dünyada öteki bütün üretim faktörleri gibi basitçe bir üretim faktörü olarak addedilen emek gücünün de) ancak üretime "marjinal katkıları"na eşit düzeyde ödüllendirilmesi durumunda (emek gücü söz konusu olduğunda, ücretin emeğin marjinal getirisine eşitlendiği durumda) ekonominin dengeye geleceğini kabul eder. Keynes'in söylediği, bunun gerekli olmadığı değil, her şeye rağmen yeterli olmayabileceğidir. Eğer emeğin marjinal getirisinden daha yüksek bir ücret düzeyi ekonominin dengelerini bozacaksa, talep yetersizliğini ücretleri yükselterek gidermeye çalışmak, ekonomiyi "tam istihdam durumu"na getirmek yerine yeni bir dengesizliğe sürükleyeceği için Keynes tarafından savunulması mümkün olmayan bir öneridir.

Ama iş burada kalsa iyi. Keynes krizden çıkmak için ücretleri yükseltmek bir yana, ücretleri düşürme taraftarıdır. Sorunun bu yanını kavramak için bir an 30'lu yılların Büyük Depresyon'u sırasında burjuva iktisatçıları arasında yapılan tartışmayı hatırlamak gerekiyor. Yukarıda kısaca özetlenen standart neoklasik burjuva teorisine uygun olarak burjuva ik-

tisatçılarının çoğunluğu dönemin dev boyutlarındaki işsizliğinin, ücretlerin, marjinal getiri teorisi çerçevesinde oluşması gereken "denge düzeyi"nden daha yüksek olmasının bir sonucu olduğunu savunuyordu. Öyleyse, işsizliği azaltmanın ve depresyondan çıkışın yolu ücretlerin düşürülmesinden geçiyordu. (Liberallerin bugünkü torunları, yani neoliberalizmin sözcüleri de aynen onlar gibi düşünüyorlar, ama bunu onlar kadar açık söyleyemiyorlar, sadece yapmaya çalışıyorlar!) Bugün sol Keynesçiler (ve aşağıda göreceğimiz gibi düzenlemeciler) bu argümana söyle cevap verirler: "Tam tersine. Ücretlerin düşürülmesi toplam talebi azaltarak krizi derinleştirir. Yapılması gereken ücretleri yükselterek talebi canlandırmaktır." Bu cevap reformist bir ilericilik taşıyor olabilir, ama Keynes'in cevabı bu değildir.

Keynes, liberallerin ücretlerin düşürülmesi gerektiği fikrine karşı çıkmaz. Onun liberallerden ayrıldığı yer, ücretlerin nasıl düşürüleceğidir. Ona göre, fiyatların yukarıya doğru olduğu gibi aşağıya doğru da esnek olduğu 19. yüzyıl kapitalizminden farklı olarak, 20. yüzyıl koşullarında işçiler nominal (parasal) ücret düşüşüne razı olmazlar. Bu durumda, Keynes'in politika önerileri ek bir avantaja sahiptir. Çünkü bu öneriler uygulamaya konulduğunda, ekonomi "eksik istihdam"dan "tam istihdam"a doğru yönelmeye başlayınca, bu, genel fiyat düzeyi (enflasyon) üzerinde bir basınç başlatacak, enflasyonla birlikte nominal ücretler yükseltilmeden tutulabilirse gerçek ücretler düşmeye başlayacaktır. Yani Keynes işçi dostu olmak, ücretleri yükseltmeyi önermek bir yana, ücretlerin nasıl düşürüleceği konusunda burjuvaziye kurnazca akıl veren birisidir!

Üçüncü nokta Keynes ile Marx'ın kriz teorilerinin farklılığına ilişkindir. Yukarıda, talep yetersizliğinin (ya da aşırı üretimin) nedenleri açısından Keynes ile eksik tüketimcileri karşılaştırdığımızda, Keynes'in bu sonunculardan farklı olarak

sorunu tüketime bağlamadığını, aynen Marx gibi yatırımları önemsediğini belirtmiştik. Bu nokta Keynes ile Marx'ın krizi açıklamada benzer yaklaşımlara sahip olduğu izlenimini uyandırabilir. Oysa dikkatli okuyucu, yukarıda sorunu tartışırken Keynes'in vardığı sonucun "Marx'ın dolaşımı incelerken ulaştığı görüşe" benzediğini belirttiğimizi kaydetmiş olabilir. Dolaşım düzeyinde her iki yaklaşım da yatırımlara öncelik vermek bakımından benzemektedirler. Ancak Marx için, dolaşımı hesaba katmakla birlikte, önemli olanın üretim olduğunu biliyoruz. Marx krizi esas olarak üretimin çelişkileriyle açıklar. Oysa Keynes büyük ölçüde dolaşım düzeyinde kalır. Yatırımların oynaklığının nedenlerine gelince, "beklevişler" türünden sübjektif ve idealist bir alana kaçmayı yeğler. Keynesçi teorinin yatırımların belirlenmesi üzerine açıklamaları, sorunu esas olarak kapitalistlerin "hayvani içgüdüleri"ne bağlar! Kısacası, Marx'ın kriz teorisi üretim temelli bir kriz teorisiyken, Keynesçi teori dolaşım alanına hapsolmuş ve bu alanın çarpık perspektifiyle sınırlı kalmış bir teoridir.[14]

14 Bu bölümün konusu Keynesçi teorinin genel bir değerlendirmesi olmadığı için Marx ile Keynes arasındaki öteki çok derin farklılıklara burada girmiyorum.

Bölüm 18

Fordizm ve "Kitle Tüketimi"

Eksik tüketim teorisinin genel bir kategori olarak kapitalizmin dinamiklerini yanlış kavradığını görmüş bulunuyoruz. Şimdi bu genel saptama ışığında, yeniden Düzenleme Okulu'nu tartışmaya dönebiliriz. Bu okul, bilindiği gibi, 20. yüzyılın başından itibaren sermayenin emek sürecine getirdiği yeni düzenin ("Fordizm"in) tutarlı ve istikrarlı bir birikim rejimi haline gelebilmesi için, kitle üretiminin ürünlerine yeterli bir pazar oluşturacak bir kitle tüketiminin gerekli olduğunu ileri sürüyordu. Kitle tüketimi, bir birikim rejimi olarak Fordizmin tanımlayıcı unsurları arasında yer alıyordu. Kitle tüketiminin sağlanabilmesi için ise, büyük işçi kitlelerinin alım gücünün, yani ücretlerin yükseltilmesi gerekirdi. İki dünya savaşı arasındaki istikrarsızlık bu koşulun sağlanamamasının ürünüydü. İkinci savaş sonrasındaki istikrarlı otuz yıl ise tersine kitle tüketiminin yüksek ücretler ve kamu harcamaları sayesinde sağlanmasının sonucuydu. Şimdi bu tezi incelemeye girişebiliriz.

Ford ve Gramsci

Düzenlemecilerin Taylorist-Fordist üretim örgütlenmesinin mutlaka yüksek işçi ücretleriyle el ele gitmesi gerektiğine ilişkin temel argümanlarından biri, tarihsel kaynaklara başvurmaktır. Tanıklığına başvurulan iki tarihsel şahsiyet vardır: Fordizmin babası Henry Ford ve Marksizm içinde Fordizm kavramının ilk teorisyeni Antonio Gramsci. Ne var ki, düzenlemeciler bu iki kaynağı inanılmaz biçimde çarpıtarak kendi amaçlarına uydurmaya çalışırlar.

Henry Ford konusundaki iddia temel olarak, Ford'un, kendi geliştirdiği üretim yönteminin kitlesel bir üretimi olanaklı kılacağından dolayı, geniş bir pazar oluşturmak için yüksek ücretleri gerektirdiğinin bilincinde olduğu, hatta bunu uygulamaya bile koyduğu yolundadır. Bu yolda getirilen kanıt ise, Ford'un montaj hattında çalıştırmaya başladığı işçilere 8 saatlik bir işgünü için 5 dolarlık (o dönemin ölçüleriyle çok yüksek) bir ücret ödemeye başlamasıdır. David Harvey, Ford'un bu çıkışını yücelten bir tablo çiziyor:

> Ford'a özgü olan (ve Fordizmi son tahlilde Taylorizmden ayıran) şey vizyonuydu: Kitle üretiminin kitle tüketimi, emek gücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve psikoloji, kısacası rasyonelleştirilmiş, modernist, popülist yeni tür bir demokratik toplum demek olduğunu açıkça görmesiydi.[1]

Ford'un Taylor'un yönetim ilkelerini uygulamaya koyarak ve montaj hattıyla daha da ileri taşıyarak "emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika" benimsediği söylenebilir. (Bunun Fordizmi neden Taylorizmden ayırdığını anlamak çok güçtür.) Ford'un, vizyonunda, "emek gücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem" öngördüğü de doğrudur. Ama Ford'un "kitle üretimi-

1 David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 5. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 148.

nin kitle tüketimi ...demek olduğunu açıkça görmesi" türünden bir olguyu bugüne kadar belgeleyen kimse olmamıştır. Çünkü Ford'un 8 saatlik ve 5 dolarlık işgünü uygulaması, "emek gücünün yeniden üretimi" açısından Harvey'in ve bütün düzenlemecilerin hayal ettiğinden çok farklı unsurlardan örülmüştü.

Ford'un esas sorunu mallarına alıcı bulmak değil, işçilerini, uyguladığı emek yönetimi yöntemlerinin sonucu olan yoğun çalışmaya uyarlayabilmek ve razı edebilmekti. Çünkü yeni yöntemler büyük sorunlarla karşılaşıyordu: bozuk kalite, üretimde kesintiler, işten kaçma, sendikal faaliyetin güçlenmesi ve hepsinden önemlisi son derece yüksek bir işgücü devir hızı. İşçiyi çalıştırmak, ama en önemlisi bütün işçilerin sürekli olarak fabrikadan kaçmasını engellemek gerekiyordu. Ford bu sorunların çözümünü, işçilerini, Amerikan geleneğinde disiplinli ve ahlâklı bir yaşam anlamına gelen Püriten değerler zemininde, içkiden ve her tür sefahatten uzak, istikrarlı bir aile yaşamı içinde yaşayan çalışkan bireyler haline getirmekte arayacaktı. Yüksek ücretler ek talep yaratan bir unsur olarak değil, işçi ailesine istikrarlı bir yaşam sağlayabilecek bir maddi özendirici olarak öngörülmüştü. Eğer işçinin otomobil alması isteniyorsa, bu, Ford'un alıcı bulamayan otomobilleri satılsın diye değil, işçi ailesi istikrarlı bir yaşam sürdürerek işyerine bağlansın diye isteniyordu. Bu amaçla kiliseler kuruyor, bir yardımlaşma ve eğitim programı oluşturuyor, işçilere düzenli bir yaşam sağlamak için her tür yöntem deneniyordu. Simon Clarke, Ford'un dünyası ile düzenlemecilerin ona atfettikleri dünya arasındaki mesafeyi gayet iyi özetler:

> Söylemeye gerek yok ki, Ford'un bireyci ve aile merkezli vizyonunda, kitlesel işçiye ya da sendikalara ya da tam istihdama ya da refah devletine yer yoktu. Oysa bunlar düzenleme teorisyenlerinin hep Fordizmin temel bileşenleri olarak gördükleri şeylerdir.[2]

2 Simon Clarke, "New Utopias for Old: Fordist Dreams and Post-Fordist Fantasies", *Capital and Class*, 42, Sonbahar 1990, s. 139-140.

Harvey'in Fordizmin "demokratik" ve "popülist" bir toplum ima ettiğine ilişkin yargısı ise tam bir hayaller dünyasına dalmak anlamına gelir. Başlangıçta işçilerini rıza yoluyla kendine bağlamaya çalışan Ford, General Motors'ın rekabeti karşısında ücret artışından vazgeçmek bir yana, fabrika içine casuslar salarak, bir özel polis gücü oluşturarak vb. işçileri üzerinde acımasız bir baskı ve disiplin uygulamasına girişecektir.[3]

Başka bakımlardan son derecede yararlı kitabında, ekonomik tahlilini düzenlemecilerden devraldığı için büyük sorunlarla karşı karşıya kalan David Harvey, Ford'un Düzenleme Okulu için biçilmiş bir modele uydurulabilmesi için öteki düzenlemecilerden daha da ileri gidiyor. Harvey'e göre, Ford "büyük depresyon başlar başlamaz, ücretleri arttırdı. Ücret artışının efektif talebi arttırarak piyasayı canlandıracağına ve iş dünyasının güvenini pekiştireceğine inanıyordu."[4] Buradaki tuhaflığı hemen fark etmemek mümkün değil. Ford daha 1929'da kapitalizmin sorununun talep yetersizliği olduğunu biliyor! Oysa bütün 30'lu yıllar boyunca, yukarıda da belirtildiği gibi, Keynes ortodoks burjuva iktisatçılarına karşı bu fikri kabul ettirmek için mücadele edecektir. Dâhi Ford, Keynesçi *avant la lettre*'dir. Yani Keynes'ten önce Keynesçi! Üstelik sorun burada da bitmez: Harvey gibi gelişkin bir Marksistin bilmesi gerekir ki, "ücret artışı(...) efektif talebi arttırarak piyasayı canlandıraca[k]" olsa bile, artışın **bütün ekonomi çapında** sağlanması gerekir. Aksi takdirde, hem tekil işletmedeki ücret artışı, ne kadar yüksek bir artış olursa olsun, "devede kulak kalır", yani toplam talebi sadece marjinal bir miktarda arttırır ve istenen etkiyi yapamaz; hem de, daha önemlisi, öteki işletmeler kendi işçilerine ücret artışı vermezlerse, ücretlere zam yapan işletme rekabette zayıf düşer, iş iflasa kadar gidebilir. Küçücük dükkân sahiple-

3 Clarke, a.g.m., s. 140-41.

4 Harvey, a.g.y., s. 149.

rinin bile bildiği bu gerçeği koskoca Henry Ford'un bilmemesi mümkün değildir; dolayısıyla Ford "ücret artışının efektif talebi arttırarak piyasayı canlandıracağına" inanıyor olsa bile, kendi işçilerinin ücretlerini bu yüzden arttırmaz, en fazlasından hükümet üzerinde efektif talebi canlandırmak için basınç uygulardı. Nitekim yukarıdaki cümlenin hemen ertesinde Harvey de şöyle yazacaktır: "Ama rekabetin zorlayıcı yasaları heybetli Ford'dan bile daha güçlü olduğundan işçi çıkarmak ve ücretleri düşürmek zorunda kaldı." Ford'un rekabetin yasalarını öğrenmek için bu deneyimi yaşamasına ihtiyaç yoktur: Her kapitalist her şeyden önce rekabeti düşünür. Bu deneyimden öğrenmesi gereken Harvey'in kendisidir. Harvey bu cümleyi yazdıktan sonra geri dönmeli ve Ford'dan bu yana teknolojik gelişmenin ürünü olan bilgisayar teknolojisinin yardımıyla bir önceki cümleyi silmeliydi! Harvey'in Ford'a ilişkin bundan sonra söyledikleri ise (sebze bahçeleri, Frank Lloyd Wright vb.) artık bilim kurgunun alanına girecek gözlemler olarak okunmalıdır.

Harvey'in Henry Ford konusundaki yanılgıları üzerinde böyle ayrıntılı durduysak, bu, düzenlemecilerin tarihsel gerçekliği nasıl kendi hayallerinde geliştirdikleri bir modele bir Prokrust yatağına yatırır gibi uydurmaya çalıştıklarını somut olarak gösterebilmek içindi. Aynı şey düzenlemecilerin Gramsci konusunda söyledikleri için de geçerlidir.

Gramsci büyük Marksistler arasında kendinden sonraki kuşakların en fazla suistimal ettikleri teorisyen sayılabilir. 1970'li yıllardan itibaren, yeni, liberal bir sosyal demokrasinin temellerini atmakta olan Avro-komünizm gelişirken, önce İtalya'da, sonra Avrupa'da ve bütün dünyada, Gramsci Marksizmin bir reddiyesi olan sivil toplumculuğun ya da daha doğru adıyla sol liberalizmin teorisyeni olarak ilan edildi. Elbette Gramsci'nin kendi teorisinde ciddi ikircikliliklerve yalpalamalar vardı.[5] Ama

5 Bu konuda bkz. Gülnur Acar-Savran, *Özne-Yapı Gerilimi. Maddeci Bir Bakış*, Kanat Kitap, İstanbul, 2006.

Gramsci Leninist bir politik çerçeve içinde düşünmeye çalışan bir Marksistti. Mussolini'nin zindanlarında çürüdüğü için yarım kalmış teorik araştırmalarının Marksizme reddiyenin temeli olarak kullanılması bu komünist öndere büyük haksızlıktır.

Gramsci'yi suistimal ederek bir kez daha reformizmin dolaylı destekçisi haline getirmeye çalışan ikinci odak da Düzenleme Okulu'dur. Düzenlemecilere göre Gramsci *Hapishane Defterleri*'nin "Amerikanizm ve Fordizm" başlığını taşıyan bölümünde Fordizmi erkenden (yani daha 30'lu yıllarda) aynen kendileri gibi, yani kitle üretiminin kitle tüketimini ve yüksek ücretleri gerektirdiği bir birikim rejimi olarak kavramıştır.[6]

Oysa Gramsci'nin kendisi, Fordizmi yetersiz talep, kitle tüketimi ve buna çözüm olarak yüksek ücretler sorunsalının bütünüyle dışında teorileştirmiş, tam da yukarıda Ford'un amaçlarının özetlendiği bölümde anlatıldığı gibi kavramıştır. Gramsci Fordizmi "yeni tip bir işçi ve yeni tip bir insan yaratma konusunda bugüne kadar tanık olunan en büyük kolektif girişim" olarak tanımlıyordu.[7] Elbette Gramsci işin emek süreciyle ilgili yanının, Fordizmin Taylorizmle yakın ilişkisinin bütünüyle farkındaydı. Ama Fordizm konusunu bu kadar önemsemesini, Gramsci'nin kendi sorunsalının bağlamı dışında kavramak mümkün değildir. Bilindiği gibi, Gramsci'nin bütün sivil toplum teorisi, farklı tarihsel gelişmelerin ürünü olan farklı toplumlarda "zor" ile "rıza"nın burjuvazinin hâkimiyet sisteminde nasıl bir yer tuttuğunu anlamak amacıyla geliştirilmişti. Gramsci Fordizmi kapitalizmin işçi sınıfının "rıza"sını sağlamak için geliştirmekte olduğu en önemli tarihsel girişim olarak görüyordu. Ford'un işçileri kazanma stratejisinin bütünüyle Püriten

6 Düzenlemeciler arasında bir tek Harvey, ekonomik tahlilinin süregiden zaaflarına rağmen, ideolojik ve kültürel yaşama duyarlılığı sayesinde, Gramsci'nin Fordizmi esas olarak "belirli bir yaşama, düşünme ve hayatı hissetme tarzından koparılamayacak" bir akım olarak gördüğünü kaydeder. A.g.y., s. 148.

7 Aktaran Harvey, a.g.y., s.148.

değerlere, içkiyi ve cinsel sefahati dışlayan istikrarlı bir aile hayatına, "ahlâklı" bir yaşama dayalı olduğunu gayet iyi görüyordu. Yüksek ücretlerin de talep sorunuyla değil, bu tür ahlâklı ve istikrarlı bir hayatı sağlayabilecek maddi koşullarla ilgili olduğunu kavrıyordu. Kısacası, Gramsci'nin Fordizm konusunda söylediklerinin düzenlemecilerin söylediğiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Dar bir eksik tüketim sorunsalının ötesinde, Gramsci, teşhisleri ister doğru olsun, ister yanlış, Ford'un yöntemlerini, burjuvazinin yeni bir hâkimiyet biçiminin temelleri olarak ele aldığı içindir ki bu kadar önemli addetmiştir.

Bu konuyu bağlarken, okuyucunun sabrına sığınarak bir ironiye dikkat çekmek istiyorum. Gramsci'yi "sivil toplumculuk" akımının hizmetine koşmak isteyenler, bu düşünürün en büyük erdeminin Marksizme hâkim olan "ekonomizm"den kopması olduğunu söylemişlerdir hep. Aslında bununla yapmak istedikleri Gramsci'nin politik ve kültürel alanlardaki görüşlerini ekonomiden koparark maddeci temelinden yoksun bırakmak ve böylece post-Marksizme kapı açmaktır. Öte yandan, Gramsci'yi suistimal eden öteki akım, yani Düzenleme Okulu ise, tam da Gramsci'nin Fordizmi dar anlamda ekonomik bir yorumdan kurtararak burjuvazinin bir hâkimiyet biçimi gibi sunduğu bir bağlamda, bu düşünürün tezlerini dar bir eksik tüketimci ekonomik kalıba sıkıştırmaya çalışmıştır. Bir reformistin anti-ekonomisti, bir başka reformistin ekonomisti olabilmiştir. Bu ironi Althusserci ve post-Marksist "ekonomizm" tartışmasına birazcık ışık tutabilse ne âlâ!

Teorik çelişkilerden...

Düzenleme Okulu'nun Fordizm kavramını kitle tüketimi ve bir talep unsuru olarak yüksek ücretlerin gerekliliği ile bütünleştirmek için başvurduğu iki tarihsel otoriteden destek

bulamadığını böylece görmüş bulunuyoruz. Kapitalistimiz ve komünistimiz aynı fikirde birleşiyorlar: Fordizm, onlar için işyerinde ve işyeri dışında işçi sınıfını denetlemek ve yönetmek için bir yöntemler dizisidir. Talep yaratmayla, tüketimle vb. bir ilişkisi yoktur.

Hoş, Ford ve Gramsci düzenlemecilerle aynı kanıda olsaydı da bu, teorinin doğruluğunu kanıtlamazdı. Esas olan teorinin teorik temellerinin sağlamlığı ve ampirik gerçekliğin teoriyle tutarlı bir tablo sunmasıdır. Düzenleme Okulu'nun, kapitalizmin 1945-75 arasındaki otuz yılının canlı sermaye birikimini Fordizm kavramı çerçevesinde açıklama çabası, her şeyden önce, hem bir kapitalizm teorisi olarak, hem de kendi içinde ölümcül teorik çelişkilerle doludur. Ampirik sorunlara daha sonra dönmek üzere şimdi satırbaşlarıyla bu teorik çelişkilere göz atalım.

> Her şeyden önce, düzenleme teorisinin, eksik tüketimci yaklaşımın bütün sorunlarını taşıdığını hatırlatmak gerekiyor. Düzenleme Okulu'nun savaş sonrası canlı sermaye birikimi konusundaki analizi, kapitalizmin kendi dinamiği içinde ek değişmez sermaye ve ek değişir sermaye konusunda bir talep yaratabileceğini görmezlikten geliyor. Bunu, düzenlemecilerin "otuz şanlı yıl" için ileri sürdüğü koşulda görmek mümkün. Bu koşula göre, Fordizm döneminde sermaye birikiminin canlı biçimde sürebilmesi için gerçek ücretlerin üretkenlik artışına eşit bir düzeyde yükselmesi gerekir.[8] Bir an üretkenlik artışıyla elde edilen kitle üretiminin bütününün işçilerce tüketilmesi gerektiğini varsayalım. Bu varsayım altında bile, neden sermaye birikimi içinde, yeni yatırımlardan doğan ek istihdam dolayısıyla ortaya çıkan ek tüketim göz önüne alınmamaktadır? Düzenlemeciler, sermaye birikiminin kendisinin bir talep doğurduğunu görebilselerdi, hiç

8 Boyer, a.g.m., s. 47; Lipietz, "Globalization vb.", a.g.m., s. 8.

olmazsa üretkenlik artışı ile eşitlenmesi gereken büyüklüğü, ek istihdamın yarattığı ücretlerin satın alma gücü **artı** gerçek ücretin artışı olarak formüle ederlerdi. Bu da kanıtlamaktadır ki, Düzenleme Okulu yatırımlardan doğan ek talebi hesaba katmayan tipik bir eksik tüketimci perspektife sahiptir ve bu yaklaşımın bütün kusurlarıyla malûldür.

Aslında "otuz şanlı yıl" için ileri sürülen koşul Fordizm teorisini içinden çıkılamayacak bir çelişkiyle karşı karşıya bırakır. Bir an geri dönüp hatırlayalım: Fordizm kapitalistlerce neden benimsenmiştir? Yoğun birikim olduğu, yani göreli artık değer üretimini sağladığı için. Göreli artık değer üretimi nedir? Üretkenlik artışları yoluyla gerçek ücretlerin emek cinsinden değerini düşürerek artık değer oranını ve kitlesini arttırmaktır. Ama öte yandan düzenlemeciler yukarıda gördüğümüz gibi gerçek ücretlerin üretkenlik kadar hızlı artmasını Fordizmin istikrarının bir önkoşulu sayıyorlar. Ama bu koşul yerine gelirse, üretkenlik artışı artık değer oranını arttırmaz, bu oran eskisiyle aynı kalır. O zaman da göreli artık değer üretiminden söz edilemez. Oysa argümanın başına dönersek, Fordizmin varlık nedeni göreli artık değer üretimiydi. Yani kapitalistler kendileri açısından hiçbir getirisi olmadığı halde onyıllar boyunca Fordizmi uygulayıp durmuşlardır!

Peki, kapitalistler Fordizmden hiçbir şey kazanmadıysa kim kazanmıştır? İşçiler! Fordist emek süreci sayesinde elde edilen bütün üretkenlik artışı işçilerin tüketiminin artışına yaramıştır. Bu öyle bir kapitalizmdir ki, işleyişi üretim tarzının hâkim sınıfına değil, onyıllar boyunca sadece işçi sınıfına yaramaktadır! Zaten Fordizm hangi ülkeye girse o ülkenin işçileri bayram edeceklerdir. André Granou ve arkadaşları, Fordizmin krizinin çözümü için Fordizmin uluslararası düzeyde yayılması olasılığını tartışırken, bunun koşulu olarak hem üçüncü dünyada, hem de (eski) Sovyet blokunda ücret-

lerin yükselmesi gerekeceğini söylemektedirler.[9] Ne kadar masalımsı bir kapitalizm! Her girdiği yerde işçilerin lehine çalışıyor, ücretleri yükseltiyor (ve umulur ki "refah devleti"ni de geliştiriyor)![10]

Fordizmin "otuz şanlı yıl" boyunca kapitalist sınıfa hiçbir şey getirmediğini gördük. İki dünya savaşı arasında da Fordizm sermayenin başına bela olmuştu. Hatırlanacağı gibi, 1929 sonrası Büyük Depresyon'un temelinde Fordist üretim tekniklerinin uygulanmasına rağmen, düşük ücretler dolayısıyla bir kitle tüketiminin oluşamaması yatıyordu. Bu teşhise göre, ücretler yükselirse kapitalizm ekonomik krizinden kurtulacaktır. Bunu şaka zannetmeyin! Düzenlemecilerin söylediği tam da budur. İşte Robert Boyer: Büyük Depresyon döneminde ekonominin "toparlanması için (...) ya gerçek ücret gelirlerinin, ya da kamu harcamalarının artması gerekiyordu."[11] Düzenleme Okulunun öncüsü Aglietta'ya göre ise Büyük Depresyon'a yol açan çelişki iki derin değişiklikle çözüme kavuşacaktır: "sözleşme ilişkilerinin gelişmesi" (yani toplu sözleşmeler sayesinde işçilerin gelirinin artması) ve "emek gücünün yeniden üretiminin bir bölümünün toplumsallaşması" (yani "refah devleti").[12] Bir bakıma Aglietta, Boyer'den de ileri

9 A.Granou/Y.Baron/B.Billaudot, *Croissance et crise*, Maspero, Paris, 1979, s. 224-25.

10 Düzenleme Okulu'nun Fordist üretim teknikleriyle yüksek ücretler arasında kurduğu genel ilişkinin doğru olduğu varsayılsa bile, bu genel ilişkinin ancak bir bütün olarak kapitalist dünya üzerinden kurulabileceği, her bir ülkede aynı etkiyi yaratmasının gerekli olmadığı, bazı ülkelerin Fordist teknikleri kullanarak bir "ihracat platformu" yaratmalarının mümkün olduğu açıktır. Haksızlık etmemek için, bir başka düzenlemecinin, Lipietz'in, Fordizmin üçüncü dünyaya yayılmasını tartıştığı yazısında ("Dünya Çapında Fordizme Doğru", a.g.m.), bu olasılığı göz önüne alarak buna "kanlı Taylorizm" adını verdiğini belirtelim. Ama dikkat! Lipietz "kanlı Fordizm"den değil, "kanlı Taylorizm"den söz ediyor. Çünkü Taylorizm bir yönetim teknikleri bütünüdür, işçi sınıfına saldırmak için kullanılabilir, ama Fordizm iyidir, işçiyi abad eder!

11 "La crise actuelle...", a.g.m., s. 38.

12 *Régulation et crises*, a.g.y., s. 75.

gitmektedir. Bu sonuncunun kurduğu çerçevede kapitalizmin krizden çıkışı için ücretlerin artması yeterlidir ama gerekli değildir. Kamu harcamalarının (örneğin yaşanan gerçeklikte olduğu gibi askerî harcamaların) artması toparlanmaya yol açabilir. Aglietta ise Büyük Depresyon'dan çıkış için mutlaka işçilerin bir şeyler kazanmasını şart koşmaktadır: hem yüksek ücretler, hem "refah devleti"! Böylece anlaşılıyor ki, kapitalizmin bütün sorunu düşük ücretlerdir. Bu teorik açıklamanın bütün yalınlığıyla Marksist kapitalizm teorisinin tam karşısında yer aldığına kuşku yok. Örneğin, Marx'ın kendisi kriz anı için şunu söylüyor: "Sermaye, işçinin talebine bir kazanç değil bir kayıp olarak bakar (...) sermaye ile emek arasındaki içkin ilişki kendini dayatır."[13]

Düzenleme Okulu'nun kapitalizmi öyle bir kapitalizmdir ki, bütün tarihî gelişmesini tüketimin ve özel olarak da işçilerin tüketiminin artışı belirler. Dikkatli düşünüldüğü takdirde (burada 19. yüzyılın yaygın birikim ve rekabetçi düzenleme dönemi üzerinde durmuyoruz), 1914'ten bu yana kapitalizmin bütün tarihi, işçi tüketiminin önce düşük sonra yüksek olmasıyla belirlenmiştir. Granou ve arkadaşları bunu bütün açıklığıyla ifade etmişlerdir: Kapitalizmin bir yüzyıllık tarihi, sermayenin sadece yeni bir emek sürecini değil kitle tüketimini de yerleştirme çabasına indirgenebilir. Yüzyıllık bir tarih! Ve kapitalizmin, sermayenin bütün çabası ücretleri yükseltmek!

Bütün bunlar bize Düzenleme Okulu'nun sözünde durmadığını gösteriyor. Hatırlanacağı üzere, düzenlemeciler, kapitalizmin işleyişinde değişmez bir çekirdek olduğunu, ama kapitalizmin tarihsel gelişmesinde bu temel çekirdeğin farklı biçimlere büründüğünü ileri sürüyorlardı. Şimdi görüyoruz ki çekirdek değişiyor: Bu teoriye göre, kapitalizmin tarihi esas olarak tüketim kalıplarının değişiminin tarihidir; kapitalizm krizlerinden yüksek ücretler sayesinde çıkar; kapitalizm bir

13 *Grundrisse*, s. 420.

aşamasından sonra işçi dostu olmuştur, nereye girerse orada ücretler yükselir vb. vb. Bunlara çok açık bir örnek daha ekleyerek bitirelim: Boyer'e göre, Fordist dönemde "tekelci düzenleme" altında yedek sanayi ordusu ücretin düzenleyicisi olmaktan çıkar.[14] Oysa yedek sanayi ordusu kapitalizmin temel mekanizmalarından biridir. Marx'ın deyişiyle,

> Çalışan nüfus, kendi üretiminin sonucu olan sermaye birikiminin yanı sıra, kendisinin göreli olarak gereksiz hale getirilişinin, bir göreli artık nüfusa dönüştürülüşünün araçlarını da yaratır. (...) Bu, kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasasıdır. (...) Öte yandan, artık emekçi nüfus birikimin, ya da servetin kapitalist bir tarzda gelişiminin, **zorunlu** bir ürünü olduğu gibi, bu artık nüfusun kendisi kapitalist birikimin bir kaldıracı, daha da öte, **kapitalist üretim tarzının bir varlık koşulu** haline gelir.[15]

...ampirik yanlışlara

Düzenleme Okulu'nun kitle tüketimine dayanan Fordizm teorisi yalnız teorik olarak çelişik ve tutarsız değildir. Aynı zamanda, gerçek dünyadaki olgular tarafından da doğrulanmayan bir teoridir. Bu konu Brenner ve Glick'in daha önce sözü edilen makalesinde mükemmel bir tarzda ele alınmış olduğu için biz bu yazarları izleyerek düzenleme teorisini yanlışlayan ana olgusal verileri kısaca özetleyeceğiz.[16]

Düzenleme Okulu 1929'da patlak veren Büyük Depresyon'un ardında bir eksik tüketim krizi yattığını ileri sürer. Oysa krizi

14 "La crise actuelle...", a.g.m., s. 58.

15 Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul, 1986, s. 648-49.

16 Brenner/Glick'in ampirik verileri esas olarak ABD ile sınırlıdır. Ancak, Düzenleme Okulu'nun temel yapıtı olan Aglietta'nın çalışmasının da ABD ekonomisinin verilerine dayandığı hatırlanınca, genel bir teori açısından yetersiz sayılabilecek olan bu verilerin düzenleme teorisinin sınanması açısından bütünüyle yeterli olacağı ortadadır. Ayrıca, unutulmamalıdır ki ABD 20. yüzyılın hegemonik gücüdür; ABD için geçerli olmayan trendlerin başka ekonomiler için geçerli olmasını beklemek bilimsel bir anormallik olurdu.

önceleyen onyıla, yani 20'li yıllara bakıldığında, bir eksik tüketim durumunun göstergelerinden hiçbiri mevcut değildir: Gerçek ücretler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından çok hızlı yükselmiştir; toplam tüketimin artış hızında hiçbir yavaşlama görülmemiştir; tüketimin toplam üretim içindeki payı daha önceki dönemlere göre daha yüksektir; kapasite kullanımında hiçbir önemli düşüş görülmemektedir. Bütün bunlara karşılık, hem yatırımın getirisi olarak, hem de ulusal gelirin içindeki payı açısından kârlar 20'li yıllarda daha önceki döneme göre ciddi bir düşüş gösterir.[17] Yani ortada bir eksik tüketim krizinden söz etmek için hiçbir ciddi olgusal veri yoktur.

Düzenlemeciler ABD'de Roosevelt'in uygulamaya koyduğu New Deal'i dönüm noktası olarak kabul ederler. (Aynı şey, Almanya'da Hitler'in politikası, Fransa'da Halk Cephesi için söylenir.)[18] Oysa New Deal'in açık bütçeye dayalı kamu harcamalarına başvurmaması bir yana, ne Roosevelt'in politikası, ne de Amerikan işçi sınıfının, ifadesini CIO adlı yeni bir konfederasyonun kuruluşunda bulan mücadeleciliği Amerikan ekonomisini kurtaramamış, 30'lu yılların ortasında toparlanır gibi olan ekonomi, 1937-38'de yeniden çöküntüye uğramış ve işsizlik yeniden yüzde 20'lere fırlamıştır.[19] Bunun gösterdiği şey, kapitalizmin krizinden çıkabilmesi için tüketimin artışından çok başka koşulların gerekli olduğudur.

Fordizmin istikrarının koşulu olarak öne sürülen ücret artışı/üretkenlik artışı eşitliği savaş sonrası dönem boyunca sağlanmamıştır. 1948-70 arasında ücret endeksi emek üretkenliği endeksiyle oranladığında sürekli düşmüştür. Yani ücret artışı üretkenlik artışının gerisinde kalmıştır.[20] Böyle olması

17 Brenner/Glick, a.g.m., s. 83-86.

18 Boyer, a.g.m., s. 39; Harvey, a.g.y., s. 151.

19 Brenner/Glick, a.g.m., s. 91-92.

20 A.y., s. 93.

da olağandır: Yukarıda bu iki değişkenin paralel artışının göreli artık değer üretimini ortadan kaldırarak Taylorizm ve Fordizmi sermaye açısından anlamsız hale getireceğini saptamıştık. Veriler ise, bütün bu dönem boyunca, düzenleme teorisinin eksik tüketimci önyargılarına karşıt olarak, göreli artık değer üretiminin var olduğunu, ama buna karşılık canlı sermaye birikiminin bir pazar sorunuyla karşılaşmadan sürdürülebildiğini gösteriyor.

Düzenlemeciler tarafından Fordizmin istikrarının koşulu olarak sunulan tüketimin, "otuz şanlı yıl" boyunca rolü hiç de beklendiği gibi önemli olmamıştır. Tüketimin GSMH içindeki payı bütün bu dönem boyunca sözde eksik tüketimle lanetlenmiş 20'li yıllara oranla yüzde 20 daha düşüktür; ayrıca, 1890'lı yıllardan beri bütün dönemlerden gözle görülür biçimde daha düşüktür![21]

Bütün bunlardan yalın bir sonuç çıkıyor: Düzenleme Okulu bütün yüzyılın kapitalist tarihini tüketimin (ve ücretlerin) hareketiyle açıklamıştır; oysa tüketim (ve ücretler) gerek Büyük Depresyon'da, gerekse uzun canlı sermaye birikimi döneminde bu rolü oynamaktan uzaktır. Teoriden sonra olgular da Düzenleme Okulu'nun Fordizm teorisini çürütüyor.

21 A.y., s. 92-93.

Bölüm 19

Keynesçilik, "Refah Devleti", Sendikal Düzen

Bir birikim rejimi olarak alındığında Fordizmin hem emek sürecinde başvurulan yöntemlerle, hem de tüketim alanında kitle tüketimiyle tanımlandığını biliyoruz. Kitle tüketimi ve bir talep kaynağı olarak yüksek ücretler üzerinde yaptığımız tartışma, "Fordizm"in bir birikim rejimi olarak tutarlılığını ortadan kaldırmıştır. Şimdi geriye bir düzenleme tarzı olarak, yani üretim ile tüketim arasındaki uyumu sağlayacak bir dizi kurum niteliğiyle Fordizmi incelemek kalıyor.[1]

Bu alanda ne ile karşı karşıya olduğumuzu artık biliyoruz. Tartışılan tekelci düzenleme tarzının elbette bir sürü öğesi vardır. Bunlara yukarıda kısaca değinildi. Ama Düzenleme Okulu'nun omurgası olan kitle tüketimi sorunu açısından önemli olan "ücret ilişkisi"nin düzenlenişi ve devletin ekonomiye müdahale tarzı ve derecesidir. Dolayısıyla karşımızda üç temel alan var: Keynesçiliğin toplam talep yönetimine dayanan

1 Düzenlemecilerin gerçekliğin bu yönünü "tekelci düzenleme tarzı" başlığı altında ele aldığını biliyoruz. Harvey ise "Fordist-Keynesçi" dönemden söz ederek, düzenleme tarzına "Keynesçi" adını takmış oluyor. Dolayısıyla, biz burada Fordist düzenleme tarzından söz ederken amacımız terminoloji bakımından kolaylık sağlamak.

müdahaleci devlet politikaları; "refah devleti" olarak bilinen belirli hizmetler; emperyalist ülkelerdeki istikrarlı sendika ve toplu sözleşme düzeni.

Bu konularla birlikte çok hassas bir alana giriyoruz. Çünkü Düzenleme Okulu'nun bu noktalara yaklaşımı, bu okulla hiçbir ilgisi olmayan, hatta bu okulun adını dahi duymamış birçok sosyalistin İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan kapitalist yeniden yapılanma hakkındaki genel yargılarıyla, hatta deyim yerindeyse sezgisel düzeydeki kavrayışıyla büyük bir paralellik taşıyor. Bunun nedeni kısmen Düzenleme Okulu'nun dolaylı etkisi: Sonuç olarak, unutmamak gerekir ki Düzenleme Okulu'nun tarihi kırk yıllık bir süreye yaklaşıyor ve etkisi, Türkiye de dahil, bütün dünyada son derece yaygın. Ama bu sadece kısmen doğru. İşin öteki boyutu, Düzenleme Okulu'nun kendisinin de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sosyalist hareket içinde oluşan bir tür eksik tüketimci konsensüsün etkisi altında oluşmuş olması. Yani bir bakıma bu okul olmasaydı bile bu üç konuda sosyalist hareket içinde yaygın olarak kabul gören düşünceler yine de aynı olacaktı. Bu anlamda Düzenleme Okulu bu tür bir konsensüsün bugün en etkili temsilcisi ve aktarma kayışı.

Bu konsensüsü sarsmak gerekiyor. Çünkü bu fikirlerin bu kadar yaygın olması doğru oldukları anlamına gelmiyor. Tam tersine bu fikirler köklü biçimde yanlış ve sınıf mücadelesinin geleceği açısından zararlıdır. Dolayısıyla bu fikirleri eleştirel biçimde değerlendirmek gerekiyor.

"Kapitalizmin ihtiyaçları" teorisi

Düzenleme Okulu'nun İkinci Dünya Savaşı sonrasında emperyalist ülkelerde kurulan düzeni okuma tarzı, doğrudan doğruya, eksik tüketim teorisiyle ilgilidir. Bu bakış açısına

göre savaş sonrası düzenleme, Fordist üretim yöntemlerinin gerektirdiği kitle tüketiminin sağlanmasına yöneliktir. Büyük Depresyon eksik tüketimin sonucu olduğuna göre bu ihtiyaç zaten pratik olarak ortaya çıkmıştır. Savaş sonrasında yapılan düzenlemeler bu pratik ihtiyaca bir cevaptır.

Bu yaklaşımda, Keynesçilik, "refah devleti" ve yeni sendikal düzen hep toplam talebi ve en başta tüketimi yükseltme ihtiyacına karşılık veren birer araç gibi görülür. Çok popüler olan ve Düzenleme Okulu dışında birçok sosyalistin benimsediği bir tutum, bunların hepsini aynı torbaya yerleştirerek, hepsine toplu halde "Keynesçilik" adının verilmesidir.

Şimdi bunların her birini teker teker ele alalım. Dar anlamda Keynesçi politikaların, yani açık bütçeye dayalı kamu harcamaları, vergi politikası ve ucuz para politikasının işlevi bellidir: toplam talebi, hem kamunun doğrudan harcamalarını arttırarak, hem de öteki talep bileşenlerini (tüketim, yatırım vb.) teşvik ederek yükseltmek; böylece ekonominin bir eksik tüketim krizine düşmesini engellemek. "Refah devleti"nin işlevi, üretime talep yaratılabilmesi için, emeklilik, hastalık, işsizlik vb. dolayısıyla çalışamayan işçinin gelirinin ve dolayısıyla tüketiminin sürekliliğini güvence altına almaktır.[2] Böylece, örneğin işsizlik arttığında, işsizlere yapılacak işsizlik sigortası ödemeleri toplam talebin, "refah devleti"nın yokluğuna oranla daha az düşmesini sağlayacaktır. (Standart teori bu yüzden bu tür unsurlara "otomatik istikrar sağlayıcılar" adını verir.)

Kamu harcamalarının ve "refah devleti"nin önemi ne olursa olsun, Düzenleme Okulu için esas olan, yeni dönemin sendika ve toplu sözleşme düzenidir. Güçlü ve yerleşik sendikalar, çerçevesi katı biçimde belirlenmiş iş yasaları ve neredeyse ritüelleşmiş bir toplu sözleşme süreci, tekelci düzenlemenin asli

2 Bkz. A.Lipietz, "La crise de l'Etat-providence. Réalité et enjeux pour la France des années 80", *Les Temps Modernes*, 448, Kasım 1983.

unsurlarıdır. Bu toplu sözleşme düzenidir ki, ücretlerin otuz yıl boyunca yaklaşık emek üretkenliğiyle aynı oranda artmasını ve böylece Fordizmin kitle tüketimi ihtiyacının karşılanmasını olanaklı kılmıştır.

Böylece, savaş sonrası dönemde emperyalist ülkelerde işçi sınıfının ve geniş emekçi kitlelerin elde ettiği bazı kısmi mevzilerin (güçlü sendikalar, göreli olarak yüksek bir ücret düzeyi, işsizlik sigortası, yoksulluk yardımı, sağlık, eğitim, konut ve yaşlılık sigortası alanlarında kazanımlar vb.), doğrudan doğruya kapitalizmin kendi içsel eğilimlerinin ürünü olduğunu, eksik tüketim eğiliminin yarattığı sorunları giderme işlevini gördüğünü saptamış oluyoruz. Şimdi sormamız gereken soru şudur: Kapitalizmin doğası açısından oldukça şaşırtıcı, tarihî açısından ise istisnalar dışında bütünüyle orijinal olan bu durum pratikte nasıl gerçekleşmiştir? Yani tekelci düzenleme ya da popüler adıyla "Keynesçilik" somut olarak nasıl hâkim konuma yükselmiştir? İkincisi, toplu sözleşme düzeni sistemin ihtiyacı olan ücret artışlarını nasıl sağlamıştır? Daha somut olarak soracak olursak, sermaye toplu sözleşme masasına oturduğunda ücret artışlarının sistemin bütünü için iyi olduğunu bilerek ücretlerin yükselmesine bile bile izin mi vermiştir? Yok sermaye böyle yapmadıysa, bunu kim yapmıştır? Örneğin devlet mi? Kısacası elimizde iki dizi soru var: Tekelci düzenlemenin birer bileşeni olan kurumsal yapılar nasıl doğmuştur ve nasıl işlemektedir?

Bu konuda, birazdan üzerinde duracağımız nedenlerle, düzenlemeciler pek de açık değildir. Öncelikle tarihsel başlangıç sorununu ele alırsak, bu alanda birbirinden bir ölçüde farklı iki açıklamayla karşılaşırız. Birinci açıklama işçi sınıfı mücadelelerine değinir. (Somut inceleme alanımız yine düzenleme teorisinin asıl laboratuvarı olan ABD olacak.) Düzenleme Okulu'nun ilk temsilcisi Aglietta, Amerika'da savaş sonrası toplu sözleşme

düzeninin istikrarını ve sendikaların ücret pazarlığındaki gücünü, Amerikan işçi sınıfının 1930'lu yıllardaki mücadelesinin ürünü olan bazı olgularla açıklar: yeni ve mücadeleci bir konfederasyon olan CIO ile işçi sınıfına yeni kazanımlar getiren 1933 tarihli Wagner Yasası. Yani savaş sonrasında elde edilen kazanımlar 30'lu yılların mücadelelerinin ürünüdür.

Ancak bu tür bir yaklaşımda biri teorik, öteki ise ampirik iki sorun vardır. Önce ampirik soruna değinelim. Aglietta'nın CIO'yu ve Wagner Yasası'nı savaş sonrası düzenlemenin temeline yerleştirebilmesi için, ABD'de sınıf mücadelesi konjonktürünün bunların etkilerini silecek bir değişim geçirmemiş olması gerekirdi. Oysa tarihsel olarak tam tersi doğrudur. 1947'de Soğuk Savaş başlar başlamaz, ABD burjuvazisi sola ve işçi sınıfına karşı birçok cephede birden saldırıya geçmiştir. Amerikan Kongresi'nde McCarthy ve Nixon'un öncülük ettiği "Amerikan Karşıtı Faaliyetler" komisyonu, Komünist Partisi'ni ve sol aydınları perişan etmiştir. Wagner Yasası'nın getirdiği kazanımların büyük bölümü, 1952 tarihli Taft-Hartley Yasası ile işçi sınıfından koparılıp alınmıştır. Bugün bile ABD, iş ve sendika yasaları açısından dünyanın en geri ülkelerinden biridir. CIO ise savaş sonrasında, 30'lu yılların mücadeleci sendikacılığını terk ederek sınıf işbirlikçiliğin doruğunda dolaşan eski konfederasyon AFL ile birleşmiş, ortaya dünyanın en bürokratik ve düzen yanlısı konfederasyonlarından biri olan AFL-CIO çıkmıştır. Aglietta'nın tekelci düzenlemenin doğuşunu bütün bunları atlayarak açıklaması kolay anlaşılamaz.

Teorik soruna gelince, bu daha da önemlidir: Eğer tekelci düzenleme sermayenin ve kapitalizmin istikrarı için gerekli ise, bu düzenlemenin kurumlarını işçiler neden dişleriyle tırnaklarıyla mücadele ederek kazanmak zorundadırlar? (Bu çelişkinin bir benzeriyle sistemin nasıl işlediğini araştırırken karşılaşacağız.)

Tekelci düzenlemenin doğuşuna ilişkin asıl açıklama başkadır. Düzenleme Okulu'nun dışında da çok yaygın olan bir anlayışa göre, savaş sonrası düzenleme kapitalist sınıfla işçi sınıfı arasında bir toplumsal uzlaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Burada, Boyer'nin kullandığı ifadeyle, "bir dizi uzlaşma" söz konusudur: toplu sözleşme düzeni, "refah devleti", kamu harcamaları, vergi düzeni vb.[3] Harvey de sorunu şöyle koyar: "...savaş sonrası uzun canlılık döneminde görülen göz kamaştırıcı büyüme, kapitalist gelişme sürecinin baş aktörleri arasında bir dizi uzlaşmaya ve konumların yeniden tanımlanmasına bağlıydı."[4] Bu ikinci açıklamanın Aglietta'nın açıklamasından farklı olduğu açıktır.

Bir uzlaşma teorisi, belki bir mücadele teorisiyle bütünleştirilebilir. Mücadelenin belirli bir aşamasında her iki taraf, güçlerinin daha ileri kazanımlara izin vermeyeceğine karar vererek bir orta noktada buluşabilir. Örneğin Harvey tam da bu ikisini birleştirir: "Örgütlü işçi hareketi, büyük sermaye ve ulus-devlet arasında süregiden ve savaş sonrası uzun canlılık döneminin iktidar tabanını oluşturan gergin ama yine de sağlam güç dengesine kazara ulaşılmamıştı. Yıllar boyu süren mücadelelerin ürünüydü bu."[5] Ancak bu durumda da demin sorduğumuz teorik soru yeniden karşımıza çıkar: Burada tarafların mücadele anında savunduğu "uç noktalar" nelerdir? Yüksek ücret ve genel olarak tekelci düzenleme burjuvazinin de çıkarına olduğuna göre, mücadele ne üzerine veriliyor ki, sonunda taraflar ortada bir yerlerde uzlaşsınlar?

Düzenleme teorisi bu konuda suskundur. Aynen sistemin günbegün işleyişinin mekanizmaları konusunda olduğu gibi.

3 R. Boyer, "Technical Change and and the Theory of 'Regulation'", G. Dosi vd. (der.), *Technical Change and Economic Theory*, Londra, 1988, s. 79. Aktaran: Brenner/Glick, a.g.m., s. 87.

4 Harvey, a.g.y., s. 155.

5 A.y.

Düzenleme Okulu'nun öğrencisi bir türlü ünlü toplu sözleşme düzeninde hangi aktörün üretkenlik artışına eşit bir ücret artışını sağlamak için uğraştığını, bu ikisi arasındaki eşitliğin bir kaza sonucu mu ortaya çıktığını, yoksa hesaplı bir biçimde mi elde edildiğini anlayamaz. Örneğin "uzlaşma" teorisinin savunucularından Harvey, sistemin işleyişini anlattığı uzunca bölümde anlaşılmaz bir akıl yürütmede ısrar eder. Harvey'e göre büyük sermaye, örgütlü işçi sınıfı ve devletin oluşturduğu üç "partner", "...efektif talebi kapitalist üretimin düzenli büyümesini emmek açısından yeterli düzeyde tutmak için gerekli olan ne varsa" yaparlar.[6] Sendikalar, sanki amaçları efektif talebin üretimi karşılamasıymış gibi, "Ford'un başlangıçta düşündüğü gibi, efektif talebi canlandıran ücret kazanımları karşılığında üyelerini denetlemeyi ve üretkenliği arttırmayı" kabul ederler.[7]

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Düzenleme Okulu'nun savaş sonrası oluşturulan düzenlemenin tarihsel köklerine ve işleyiş mekanizmalarına ilişkin ciddi bir açıklaması olmadığı ortadadır. Devasa düzenleme yazınından bu konuda tek bir önerme çıkartılabilir: Sınıflar karşılıklı bir uzlaşma içindedirler ve bu uzlaşma toplam talebin toplam üretimi massetmesini sağlar. Bu tek önerme ise bütünüyle yanlıştır.

Sınıf mücadelesi mi, "partnerler" mi?

Düzenleme Okulu'nun "tekelci düzenleme" ya da popüler biçimde Keynesçilik olarak anılan kurumsal yapılanmaya ilişkin tartışmasından iki önerme çıkmış durumda. Birincisi, bu yapılanma kapitalizmin talep yetersizliği sorununu aşma işlevine yöneliktir, yani sermayenin **ekonomik** ihtiyaçlarıyla

6 A.y., s. 157.
7 A.y.

örtüşür. İkincisi, bu yapılanma, hem tarihsel oluşumu, hem de işleyişi bakımından sınıflar arası bir uzlaşmanın ürünüdür.

Gerçek dünya bu iki önermenin çizdiği tablodan çok farklı tarzda biçimlenmiştir. Her şeyden önce, düzenlemenin ve sosyalist hareket içinde yaygın olan anlayışın hepsini tek bir torbaya yerleştirdiği farklı kurumsal biçimlenmeleri birbirinden ayırmalıyız. Keynesçiliğin işçi sınıfının çıkarlarıyla dolaysız hiçbir ilişkisi yoktur. Elbette Keynesçi kamu harcamaları işsizliği azaltarak ve bu sayede sınıfın pazarlık gücünü yükselterek sınıfların güç dengelerinde işçi sınıfı lehine dolaylı bir olumlu etki yaratabilir, ama bu, olasılıkların sadece biridir. Keynesçi politikalar enflasyonist bir basınç yarattığında gerçek ücretlerin düşmesi, bu politikaların işçi sınıfı açısından olumsuz sonuçlar da verebileceğini gösteren bir örnektir. Bu tür ekonomik sorunların dışında, örneğin Keynesçilik askerî harcamaların arttırılması biçiminde sürdürülürse, bunun yaratacağı militarizmin işçi sınıfına politik olarak zarar vereceği açıktır. Örnekler çoğaltılabilir, ama durum açıktır. Burada söylenenlere ilaveten, yukarıda bir düşünür olarak Keynes'in işçi ücretleri sorununa yaklaşımına ilişkin söylenenler de hatırlanırsa, Keynesçilikle işçi sınıfının çıkarları arasında hiçbir dolaysız olumlu bağ kurulamayacağı açıkça ortaya çıkar.

Tartışılan öteki iki kurumsal düzenlemenin doğası bambaşkadır. Bunlar doğrudan doğruya işçi sınıfının çıkarlarıyla ilgilidir. "Refah devleti", işçi sınıfının ve emekçilerin bir dizi temel ihtiyacının karşılanmasını toplumsallaştırdığı veya parasız biçimde ya da sübvansiyonlu ucuz fiyatlar karşılığında elde edilmesini sağladığı için, işçi sınıfının yaşam standartlarında göreli bir iyileşmeye yol açacağı gibi, ihtiyaçların kolektif karşılanması dolayısıyla sınıf dayanışmasını pekiştirir ve atomizasyona karşı bir etki yaratır. Elbette, bu tür hizmetlerin devlet tarafından ucuz ya da parasız sağlanıyor olması burjuva

devletinin bir sınıf tahakkümüne dayandığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla, devletin doğa değiştirdiğini ve bütün vatandaşların refahı için çalıştığını ima eden "refah devleti" ideolojik bir kavramdır. ("Refah devleti"ni neden hep tırnak içinde kullandığımız da böylece açıklanmış olmaktadır.) Ve bu niteliğiyle, gerçekleştiği ölçüde, aynı zamanda sınıf mücadelesini yumuşatıcı bir gerçek işlevi de vardır.

Sendika ve toplu sözleşme düzeni de elbette doğrudan doğruya sınıflar arasındaki ilişki alanındadır. Güçlü ve istikrarlı bir sendikal yapılanma, koşullar uygun olduğu takdirde, ücret, iş koşulları, üretim süreci üzerinde kontrol gibi konularda sınıfın gücünü arttıracağı için büyük bir kazanımdır. Ancak tarihsel olarak büyük mücadeleler vererek gelişmiş olan, bazı dönemlerde bazı ülkelerde illegal örgütler olarak çalışmak zorunda bırakılan sendikaların, savaş sonrası dönemde sisteme giderek özümsenmesi ve bürokratikleşmesi de sınıf mücadelesinin törpülenmesi yönünde bir etki yaratacaktır.[8]

Bir yanda kamu harcamaları ve para politikası aracılığıyla talep yönetimi anlamında Keynesçilik, öte yanda sendikal düzen ve "refah devleti" arasında yapılan bu ayrımın derhal çıkartılabilecek sonuçları var. Birincisi, bunların yerleşmesinin ardındaki tarihsel dinamik, bazı ortak boyutlar taşımakla birlikte farklılaşır. İkincisi, bunların hepsine birden Keynesçilik denmesi yanlıştır. Keynesçiliğin olmadığı yerde diğer ikisi olabileceği gibi, Keynesçiliğin varlığı beraberinde ötekileri getirmez.[9]

---

8 Bu konuyu bir yazımızda ayrıntılı olarak ele almıştık: Bkz. "Sendikal hareketin krizi mi, sosyalistlerin krizi mi?", *Devrimci Marksizm*, 8, Kış 2008/2009.

9 Aynı şey kamu mülkiyeti ile Keynesçilik arasındaki bağ için de geçerlidir. Türkiye'de yaygın olarak bu ikisinin birbirine bağlı olduğu düşünülür. Oysa kamu mülkiyetini dışlayan bir Keynesçilik mümkündür. En çarpıcı örneği ise uzun genişleme döneminin ABD'si dir.

Bir kez bu ayrım yapıldığında, dar anlamda Keynesçiliğin tarihsel yükselişini, Büyük Depresyon'un kapitalizm için oluşturduğu tehdit bağlamında kavramak kolaylaşır. Büyük Depresyon kapitalist toplumun hayat damarı olan sermaye birikiminde yarattığı dehşet verici tıkanıklıkla burjuvazi açısından tam anlamıyla bir yıkım olmuştur. Bu durumun tekrarlanmasının önüne geçmek için uluslararası burjuvazinin Keynesçi teori temelinde geliştirilen kriz yönetimi tekniklerini benimsemesi son derece anlaşılır bir şeydir. Elbette bu dar anlamda ekonomik faktör temel olmakla birlikte, 30'lu yıllarda yaşanan işsizliğin dev sorunları, sınıf mücadelesinin ve faşizmin yükselişi gibi faktörler, burjuvaziyi politik nedenlerle de krizlerin engellenmesinin gereğine inandırmakta önem taşımıştır. Ama belirleyici faktör ekonomiktir. Başka biçimde söyleyelim: 30'lu yıllarda hiçbir sınıf mücadelesi olmasa da, burjuvazi Keynesçiliği benimserdi.

Buna karşılık, savaş sonrası sendikal düzen ve "refah devleti" uygulaması, uluslararası düzeyde sınıf mücadeleleri göz önüne alınmadan anlaşılamaz. Burada sorunun püf noktasına geliyoruz. Düzenleme Okulu, savaş sonrasında kapitalist düzenin yeniden yapılanmasında rol oynayan en önemli faktörü bütünüyle ufkunun dışında bırakmıştır. Bu faktör, 1917 Ekim devrimi ve sonuçlarıdır. Sadece Düzenleme Okulu değil, 20. yüzyılın kapitalizminin tarihini Ekim devrimine ve onu izleyen gelişmelere hiç değinmeksizin yazmaya kalkışan bütün düşünce akımları bu tarihten hiçbir şey anlayamamışlardır. Ekim devrimini temel almayan hiçbir 20. yüzyıl tarihi, dünyanın gerçek gelişimini kavrayamaz.

Savaş sonrasında dünyanın görüntüsü şudur: 30'lu yıllarda kapitalizm ekonomik depresyon, işsizlik ve yoksulluk ile boğuşur ve dev sınıf mücadelelerine sahne olurken (Amerika, Almanya, Fransa, İspanya vb.), Ekim devriminin ürünü Sovyet

ekonomisi planlı bir ekonomi temelinde tarihin gördüğü en hızlı büyüme oranlarına ulaşıyordu. Kapitalizm kendi krizini çözmek için tarih sahnesine faşizmi çıkarıyor, bir süre sonra, tarihin gördüğü en barbar rejimlerden biri olan faşizmi, "demokratik kapitalizm" değil, Ekim devriminin ürünü olan Sovyet devleti ve faşizmin işgali altındaki ülkelerin proletaryasının direnişi (Fransa, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan vb.) yenilgiye uğratıyordu. Savaştan çıkıldığında kapitalist Avrupa yoksulluk içindeydi, faşizmin ve savaşın yaraları hâlâ kanıyordu. Sovyetler Birliği'nde ise sermaye düzeninin ilga edilmiş olması sayesinde işsizlik kalıcı biçimde ortadan kaldırılmıştı, sağlık ve eğitim genel ve parasızdı, toplumsal eşitsizlikler adım adım geriliyordu. 1950'li yılların başına gelindiğinde Sovyet sistemine benzer sosyo-politik rejimler Doğu Avrupa'ya, Çin'e, Vietnam'a ve Kore'ye yayılmıştı. Fransa ve İtalya gibi İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında proleter partilerinin pratik olarak her an iktidara el koyabileceği ülkelerde burjuvazinin düzenini Sovyet bürokrasisinin uluslararası politikası kurtarmıştı. Nihayet, sömürge imparatorlukları çöküyordu. Kapitalizm savunma içindeydi, sosyalizm ise prestijinin doruğunda. "Refah devleti" uygulaması ve yüz yıldan fazla bir süredir sürekli ezilmeye çalışılan sendikaların yepyeni bir anlayışla sistemin bir parçası haline getirilmesi, işte bu koşulların ürünüdür: **Bunlar kapitalizmin kendini sınıf mücadelesine ve sosyalizm tehlikesine karşı savunma mekanizmalarıdır.**

Bu anlamda savaş sonrası kurumlaşma burjuvazinin işçi sınıfını devrimci mücadeleden ve sosyalizmden uzak tutmak için verdiği bir tavizdir. Ama bu tavizin verilebilmesi için burjuvazinin bu tavizi verebilecek durumda olması gerekiyordu. Burjuvazi sermaye birikimi canlı yürürken işçi sınıfının taleplerine çok daha kolay taviz verebilir. Bu olsa olsa artık değerin ve kârın biraz daha düşük olması anlamına gelir. Ama kriz dö-

nemlerinde sınıflar arasındaki çelişki kural olarak tavizlerle değil sert mücadelelerle çözülür. Öyleyse savaş sonrasında burjuvazi işçi sınıfına bu tavizleri nasıl verebildi? Bunun basit bir açıklaması vardır: Kriz "tekelci düzenleme" ve yüksek ücretlerin sağladığı talep canlılığı sayesinde aşılmamıştır. Kriz bunlardan önce ve bağımsız biçimde sona ermişti.[10] Krizi sona erdiren savaştır. Yani, **"refah devleti" ve yeni sendikal düzen krizin ortadan kalkmasının nedenleri değildir; krizin ortadan kalkması ve canlı sermaye birikiminin rayına oturması, burjuvazinin bu savunma önlemlerini almasını olanaklı kılmıştır.**[11]

Sistemin ilk kuruluşundan sonra işleyiş tarzına gelince: Her şeyden önce, düzenlemecilerin argümanının bütünüyle teleolojik bir nitelik taşıdığını belirtelim. Yukarıda yaptığımız alıntılarda Harvey'in söylediği gibi, ekonominin ana aktörlerinin "...efektif talebi kapitalist üretimin düzenli büyümesini emmek açısından yeterli düzeyde tutmak için gerekli olan ne varsa" yapmakta olduğunu söylemenin ne anlamı vardır? Daha çarpıcısı, Boyer'nin şu söyledikleri: "...karmaşık bir dizi kurum, teamül ve kural, sürekli olarak efektif talebin üretim kapasitesiyle aynı hızda gelişmesini hedefler..."[12] Herhalde büyük sermaye ve sendikalar hesaplarını buna göre yapmamaktadırlar. Onların amacı ücret/kâr çekişmesinde mümkün olan en avantajlı sonucu yakalamaktır. Öyleyse sonuç nasıl tam da istenen gibi oluyor?

Ama bundan daha önemlisi, Düzenleme Okulu'nun eksik tüketimci önyargıları yüzünden, sınıfların çıkar çelişkisinin yerine çıkar ortaklığını geçirme eğilimidir. Oysa gerçek dün-

10 Savaş sonrası uzun genişleme döneminin hangi dinamikler temelinde ortaya çıktığını ve dar anlamda Keynesçiliğin bile bu dinamikler arasında ne kadar sınırlı rol oynadığını yukarıda ele almıştık. Bkz. Bölüm 3.

11 Benzer bir yargı için bkz. Brenner/Glick, a.g.m., s. 116.

12 "Technical Change...", a.g.m., s. 79. Aktaran: Brenner/Glick, s. 87.

yada hiçbir şey böyle yaşanmamıştır. Bütün uzun genişleme dönemi boyunca sınıf mücadeleleri sınırlı bir alanda olmakla birlikte devam etmiştir. Sermayenin talep yaratsın diye yüksek ücrete kuzu kuzu davetiye çıkardığı görülmemiştir. Zaten düzenlemeciler de işçilerin bütün kazanımları için hep mücadele etmeleri gerektiğini zaman zaman teslim ederler.[13] Yine aynı soruya dönüyoruz: Eğer yüksek ücret sermayenin lehine ise, sermaye neden bu kadar direniyor? Anlaşılan düzenlemeciler sermayenin çıkarını ondan daha iyi biliyorlar!

Şimdi bu bölümün sonuçlarını sentetik biçimde özetleyelim: (1) Keynesçilik, "refah devleti" ve yeni sendikal düzen, kapitalist sistemin içsel eğilimlerinin bir ürünü olmak bir yana, sınıf mücadelesinin ve sosyalizm tehdidinin sonucu olarak kapitalizmin olağan gelişmesinin dışında bir yöneliştir. Ekim devrimi ve sosyalizm deneyimi göz önüne alınmaksızın kapitalizmin 20. yüzyıl deneyimi yazılamaz. (2) "Refah devleti" ve yüksek ücretler krizin sona ermesinin nedeni değildir; tersine krizin sona ermesidir ki, bunları olanaklı kılmıştır. (3) Savaş sonrası kapitalizmin yapılanması sınıflar arasında bir uzlaşmanın ürünü değildir. Sınıf mücadelesinin belirli tarihsel koşullar altında belirli bir biçimde kristalleşmesinin ürünüdür. Burjuvazi ile işçi sınıfı "Keynesçi" ya da Fordist olarak anılan dönemde de "partnerler" değildi. Sınıf mücadelesi düşük düzeyde de olsa devam ediyordu.

Bu sonuçlarla birlikte, Düzenleme Okulu'nun Fordizm kavramının tüketim boyutundan sonra, düzenleme boyutunun da savunulabilecek bir yanı kalmıyor.

13 "İşçiler çoğu zaman, patronlara ister toplu sözleşmeyi, ister sendikayı kabul ettirmek için uzun ve zorlu mücadeleler vermek zorundadırlar." Granou vd., a.g.y., s. 57.

Sonuç

Kitabın bu kısmında ortaya konulan görüşlerin sonucunu mümkün olduğunca kısa ve yalın biçimde ve ana başlıklar halinde çıkarmaya çalışalım.

- Burada yazılanlar, 20. yüzyılda, özellikle de yüzyılın ikinci yarısında, dünya kapitalizminin gelişimi konusunda solda ezici biçimde hâkim hale gelen yerleşik yorumun bir reddiyesidir. Yerleşik yorum, üretim sürecinin çelişkileri yerine dolaşım sürecinin sorunlarını, sınıf mücadelelerinin yerine sınıf uzlaşmalarını geçirmekte, Ekim devriminin 20. yüzyıl tarihinde oynadığı ayrıcalıklı rolü bütünüyle görmezlikten gelmektedir. Bu iki yorum arasındaki fark basit bir değerlendirme farkı değil, Marksist metodoloji konusunda taban tabana karşıt iki yaklaşımın ürünüdür.
- Buradaki eleştirel yaklaşım, "Fordizm" kavramının teori tarihinin çöplüğüne atılması gerektiğini ortaya koymuştur. Elbette "Fordizm" ile birlikte bugünün üretim süreçlerini açıkladığı öne sürülen "post-Fordizm" kavramı da tasfiye edilmelidir. Bunun yerine, bugünün üretim ilişkilerinde ve üretim süreçlerinde görülen özgüllüğü "yalın üretim" ve "esneklik" kavramlarıyla açıklamak gerekir.[14]
- Marksist teori içinde başlangıcından bu yana önemli bir yer tutmuş olan eksik tüketimciliğin terk edilmesi gerekir. Eksik tüketimcilik, teori alanında kapitalizmin krizlerinin doğru kavranmasında bir engel, politika alanında ise reformizmin ekonomi politikalarının bir beslenme kaynağıdır. Eksik tüketimin teoriden tasfiyesi, talebe, artık değerin geçekleşmesine, makro ekonomi politikalarına ilişkin her şeyin analiz dışına çıkarılması demek değildir. Sadece bunların ardında yatan sorunların başka nitelikte olduğu anlamına gelir.

14 Bu meseleye ilişkin olarak bkz. Sungur Savran, "Yalın üretim ve esneklik: Taylorizmin en yüksek aşaması", *Devrimci Marksizm*, 3, Mart 2007.

- Marksizmin Keynesçilikten kopuşu gereklidir. Keynesçilik teori alanında bizi Marksizmin kapitalist üretim sürecinin çelişkileri konusundaki tarihsel önem taşıyan saptamalarının gerisine götürür. Politika alanında ise sınıfların çıkarlarının en çıplak biçimde karşı karşıya geldiği kriz anında sınıflar arasında bir çıkar birliği olduğu yanılsamasını yaratarak işçi sınıfını ve devrimci hareketi çıkmaz sokaklara sürükler.

Günümüzde en önemlisi de budur. Kapitalizm 1930'lu yılların Büyük Depresyon'undan sonra yaşanan en büyük krizinin içindeyken işçi hareketi ve sosyalist harekette Keynesçi fikirler, hem krizin anlaşılması bakımından hem de benimsenecek politikalar bakımından büyük sorunlara gebedir.

Bölüm 20

Marx, Schumpeter, Keynes

Buraya kadar Keynesçiliği temel alarak sadece krizleri değil kapitalizmin bütün tarihini yanlış okuyan ama solda çok etkili olan bir yaklaşımın boşluklarını, çelişkilerini ve yanlışlarını sergiledik. Şimdi Keynes'in düşüncesi ile Marx'ınkini kısaca da olsa karşılaştırmalı biçimde ele almamız yararlı olacaktır. Keynes'in düşüncesinin Marksist teori ve politika üzerindeki ciddi etkisi bunu anlamlı kılıyor. Biz bu etkinin Marksistlerin krizi kavraması bakımından önemli bir engel olduğu kanaatindeyiz. Benzer bir şeyi bir başka burjuva iktisatçısı olan Schumpeter için de yapmak gerekir, çünkü aşağıda göreceğimiz gibi, bu düşünürün genel çerçevesinin bazı Marksistlerce hafif bir tarzda ele alınması, Marksistlerin krizleri kavramasının önünde bir engel olarak dikilmektedir. Her iki burjuva düşünürünün etkisinin tipik bir örneği, son dönemde Marksist iktisat ve genel olarak Marksist sosyal teori konusunda dünya çapında en önde gelen otoritelerden biri olarak kabul edilen David Harvey'nin Türkçe'de yayınlanan son kitabında görülebilir.[1]

1 David Harvey, *Sermaye Muamması*, çev. Sungur Savran, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012, tamamı.

Schumpeter'in etkisi sadece ideolojiktir. Avusturyalı iktisatçı Joseph Schumpeter, 20. yüzyılın en önemli burjuva düşünürlerinden biridir. Kapitalizmi, üniversitelerde okutulan neoklasik iktisadın dar sınırları dışında, çok daha geniş ufuklu bir tarzda, sosyal ve politik yaşama çok daha fazla yer vererek kavramaya yönelmiş bir düşünür. Schumpeter'i sıradan burjuva iktisatçılarından ayıran çok sayıda noktadan biri de kapitalizmin krizlerine yaklaşımıdır. Neoklasik iktisat (kendinden önce klasik ekonomi politiğin ana damarı için de geçerli olduğu gibi) sistemik nedenlerden kaynaklanan krizleri yadsır, gerçek dünyada yadsınamayacak tarzda var olan krizleri de sistem dışında birtakım faktörlerle veya yanlış ekonomi politikalarıyla açıklarken, Schumpeter krizlerin kapitalizmin doğasında var olduğunu kavramıştır. Ona göre, evet, kapitalizm Marx'ın ısrarla vurguladığı gibi ancak krizlerle bezenmiş bir patikadan geçerek gelişebilir, ama bu krizler aslında tarihte yararlı bir işlev görmektedir. Krizler, kapitalizmin yeni bir teknolojik temele doğru geçebilmesi için eski teknolojik temelin tasfiye edildiği anlardır. Yeninin yerleşebilmesi için eskinin temizlenmesi gerekir. Bu yüzden krizler kendilerini birer "yıkım" anı olarak ortaya koyarlar, ama bu yıkım yeni bir şeyin yaratılmasının da yoludur. Bu yüzden Schumpeter krizlere birer "yaratıcı yıkım" süreci olarak bakar.

Buradaki ideolojik operasyonu görmemek mümkün değildir. Mesele iki boyutludur. Birincisi, Schumpeter tarih boyunca gerek büyük işçi-emekçi kitlelerin, gerekse aydınların gözünde kapitalizmin prestijini ağır şekilde sarsmış olan ve hâlâ da sarsmaya devam eden krizleri yararlı göstermekte, kapitalizmin bir eksiği değil, neredeyse dehasının bir veçhesi olarak sunmaktadır. Bunu Marksistlerin hiç eleştirel olmayan biçimde kucaklaması, bu tuzağa düşmektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, krizlerin bir yönüyle kapitalizmin birikmiş sorunlarının

çözümü olduğunu ilk ortaya koyan Marx'ın kendisi olmuştur. Ama Marx'ta bu konuda herhangi bir özürcülüğe yer yoktur. Tersine, krizlerin kapitalizmin ileri doğru gelişmesinin yolu olması, kapitalizmin olumlu bir yönü değil, en büyük zaafının bir ürünüdür. Kapitalizm son derecede karmaşık bir ekonomik yapıyı ve her geçen gün daha fazla toplumsallaşmakta olan bir üretici güçler bütününü planlı tarzda değil de piyasanın, olaydan sonra, körcesine işleyen mantığına göre yönettiğinden, eskinin yerine yeninin konulması sancılı bir biçim almaktadır. Yani yaratıcılık bilinçli biçimde uygulanacağına körce bir yıkım temelinde uygulanmaktadır. Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" kavramı, "yıkım var ama yaratıcıdır" demek amacıyla gelişmiştir. Marksistler ise "kapitalizmde yaratıcılık bile yıkım biçimini alıyor" demelidirler.

İşin ikinci yönü, Schumpeter'in kavramlaştırmasının krizlerin tek yönlü olarak kavranmasına yol açmasıdır. "Yaratıcı yıkım" kavramı, krizlerin ortaya çıkardığı her yıkımın "yaratıcı" olacağını ima eder. Oysa krizler ikinci mertebeden yıkıcı bir karakter de taşıyabilir. Bununla kastettiğimiz, krizle tıkanan kapitalist sistemin, ihtiyaçlarını karşılayamadığı alt sınıflar, en başta da işçi sınıfı tarafından devrilebileceğidir. Marx, krizlerin yeni bir kapitalist merhaleye geçişin yatağı olabileceğini keşfetmiştir, ama aynı zamanda krizlerin kapitalizmin tarihsel sınırlılığını ortaya koyduğunu da vurgulamıştır. (Bu konuya aşağıda döneceğiz.) Yani, bir kez daha, kriz, kapitalizm için bir karar anıdır. Ya yeniden sağlığına kavuşacak ya da tarihe karışacaktır. Oysa Schumpeter'in kavramlaştırması kapitalizmin her krizden muzaffer biçimde çıkacağını tek yanlı olarak ilan etmektedir. Marx'ın kavrayışına göre deterministtir, dardır. Marksistler için Schumpeter'le birlikte keşfedilen yeni bir şey yoktur, geriye düşüş vardır. Onda doğru olan Marx'ta vardır, yanlış olanı da yine Marx'ın bakışı ortaya koyar.

Keynes meselesinin ne kadar çetrefilli ve karmaşık bir iş olduğunu yukarıda gördük. Şimdi çubuğu ters yöne bükecek, Keynesçiliğin kapitalist krizlerin anlaşılmasındaki olumlu yanlarına değineceğiz. Keynesçi teorinin bir çeşitlemesinin burjuva iktisadında krizlerin açıklanması bakımından en yararlı düşünce damarı olduğuna işaret etmek gerekiyor. Keynes'in izleyicisi Hyman Minsky'nin adıyla özdeşleşmiş olan bu damar, esas olarak para ve kredi sisteminin kriz yaratmasının neredeyse kaçınılmaz olduğu görüşünden hareket eder. Marx'ın "aşırı kredi" ve "hayalî sermaye" kavramlarına benzer biçimde, para sisteminin kırılganlığını ve felâket yaratma potansiyelini işler.[2] Minsky'nin bu yaklaşımı, piyasanın her zaman rasyonel biçimde işlediği, işleyişine engeller olmadığı takdirde ortalıkta asla satılamayan fazlalar bırakmayacağı türünden safsatalarla krizlerin olasılığını yadsımaktan başka bir iş yapmayan ve her büyük krizde mahcup olduktan sonra kriz bitince ortalığı yüzsüzce yeniden kaplayan özürlemeci ana damardan kat kat üstündür. Ayrıca, kapitalizmin krizlerini bu temelde kavrayan, kaçınılmazlıklarını teslim eden, tarihteki yerlerini bu temelde inceleyen çok önemli çalışmalara da esin kaynağı olmuştur.[3]

Sorun şudur ki, ne Keynes'in kendisinde, ne de Minsky'de kriz eğilimleri üretim alanının çelişkileriyle ilişkilendirilir. Oysa, Marx'ın özellikle "aşırı kredi" kavramıyla açtığı para ve kredi dünyasındaki aşırı şişkinlik kapısının temelinde, genişleyen yeniden üretimin karşılaştığı sorunlar ve bunların aşılması için sermayenin kredi alanında yaptığı zorlamalar vardır. Aşırı kredi, tam da sermayenin verili bir anda üretim alanının

2 Hyman P. Minsky, *John Maynard Keynes*, Columbia University Press, New York, 1975.

3 Charles Kindleberger ünlü yapıtının (*Finansal Krizler Tarihi*, a.g.y.) 2. bölümünde teorik esin kaynağı olarak Minsky modelini gösterir.

sağladığı olanakların ötesine geçme yolundaki zorlamalarının ürünü olduğu için aşırıdır. Bir kez bu zorlama başladığında, spekülasyon, balonlar ve bunların patlaması kredi şişkinliği içinde gündeme gelecektir. Ama Keynes ve Minsky'de üretim alanı ile böyle bir ilişki kurulmadığı için, şişkinliğin, spekülasyonun, balonların kaynağı gizli kalır. Kapitalizmde finans alanı ile üretim alanı arasındaki çelişik ilişki teorileştirilmemiş olur. Bu durumda, Keynes'in keyfi kavramı "hayvansal güdüler" bir *deus ex machina* olarak tabloya sokulur.[4] Kapitalist üretim alanına eleştirel biçimde girmekten kaçınan, daha doğrusu burjuva bakış açısı dolayısıyla bu tür bir kapasitesi olmayan Keynesçilik psikoloji alanına kaçar.

İkinci ve daha önemli mesele, Keynesçi devlet müdahalesinin depresyon içindeki bir ekonomi üzerindeki etkisinin dakik biçimde formüle edilmesi gerekliliğidir. "Dakik biçimde" diyoruz, çünkü Keynesçi müdahalenin krize etkisi, öyle kolay kolay "var" ya da "yok" diye nitelenebilecek bir basitlikle ele alınamaz. Tekil ekonomilerin özgüllüğünü, dünya ekonomisinin bir parçası olarak ulusal ekonomilerin üzerindeki tahditleri vb. bir kenara bırakmak amacıyla, bir soyutlama düzeyi olarak, dış dünyası olmayan bir ekonomiyi göz önüne alacak olursak, etkiyi en genel hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz. Devlet müdahalesi her şeyden önce finans sisteminin bütünüyle batmasını ve böylece ödemeler sisteminin geçici bir krize düşmek yerine bütünüyle kilitlenmesini önlemek bakımından hayati bir rol taşır. Merkez bankasının sistemde oynadığı nihai kredi mercii ("lender of last resort") görevi, kapitalist banka, borsa ve genel olarak finans sistemi için vazgeçilmez bir güvencedir. Neoliberal budalalık yıllarında devlet müdahalesini aşağılayan iktisatçılar sürüsünün, finansal çöküş başlar başlamaz, kamu-

4 Bkz. George A. Akerlof/Robert J. Shiller, *Hayvansal Güdüler*, çev. Neşenur Domaniç ve Levent Konyar, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2010.

laştırma dâhil devletin her yöntemle ve bu arada yıllarca küçümsenmiş "para basma"nın yeni adı olan "miktar genişlemesi" ("Quantitative Easing" ya da QE) aracını da kullanarak finans kesimini kurtarmasına taraftar hale gelmesi, ham ervahın başını bu hakikate çarpmasından başka bir şey değildir.

Dar anlamda Keynesçilik bunun ötesinde bir şeydir. Nihai kredi mercii olarak merkez bankası, Keynes öncesi bir kurumdur. Keynesçilik, başka ekollerden, para politikası (faiz oranı ve para miktarı üzerinde oynamalarla üretim miktarını ve fiyatları düzenleme) ve maliye politikası (aynı düzenlemeyi vergiler ve harcamalar üzerinde oynamalarla gerçekleştirme), ama özellikle de bu sonuncusu ve onun da kamu harcamaları ayağı ile ayrılır. Yani elimizdeki esas soruna asıl şimdi geliyoruz. Meseleyi dar anlamda kamu harcamalarıyla sınırlayarak ele alacağız. Başka yerlerde Keynesçilik hakkında söylediklerimizin düşündürebileceğinden farklı olarak belirtelim: Kamu harcamaları, krizdeki bir ekonomi üzerinde canlandırıcı bir etki yaratır, büyüme oranını negatif alandan pozitif alana çekebilir ya da zaten pozitif olan bir büyüme oranını yükseltebilir. İki ayrı dönemden iki çarpıcı örnek. Bilindiği gibi, 1930'lu yıllarda F. D. Roosevelt iktidara gelince uygulamaya koyduğu *New Deal* programının bir parçası olarak kamu harcamalarını arttırdı. Bu sayede 1933'e dek daralmış olan ekonomi, 1933-37 arasında hızla büyüdü. Ama 1937 yılında kamu harcamaları azaltılır azaltılmaz büyüme yine daralmaya döndü.[5] İkinci örnek yine ABD ekonomisinden ama günümüzden. Fitch derecelendirme kuruluşu ve Oxford Economics'in birlikte yaptığı bir çalışmaya göre, ekonomiyi canlandırma amaçlı kamu harcamaları 2008'den bu yana ABD'de büyümeyi 4 yüzde puanı arttırmış bulunuyor. Yani bu harcamalar olmasa idi, son yıllarda % 2-3 bandında büyü-

5 Marcel ve Taïeb, a.g.y., s. 150.

mekte olan ABD ekonomisi, 2008'den bu yana sürekli olarak resesyonda olacaktı.[6]

Keynesçi maliye politikasının bu etkiyi yaratıyor olması, birçok Marksist iktisatçının depresyonun Keynesçi politikalarla aşılabileceği yanılsamasına kapılmasına yol açıyor. Monthly Review ekolü, Düzenleme Okulu ya da David Harvey gibi, bütün kapitalizm ve kriz analizlerini eksik tüketim teorisi üzerine yerleştirmiş odakların bu yanılsamaya kapılması kolayca anlaşılabilecek bir şey. Ama Anwar Shaikh gibi, hayatı boyunca eksik tüketim teorisine karşı mücadele vermiş, krizi geçmişte de bugün de kâr oranının düşüş eğilimi yasası temelinde açıklamış bir Marksist iktisatçı, doğru biçimde bir depresyon olduğunu tespit ettiği günümüz krizinin kamu harcamaları temelinde aşılabileceğini savunuyorsa, burada deşilmesi gereken bir sorun var demektir.[7] İşçi hareketinde ve solda Keynesçilik genel anlamıyla sosyal demokratik bir sınıflar arası uzlaşma ve reform politikasının teorik temelidir.[8] Çünkü kamu harcamaları, başka hiçbir maliyet getirmeden büyümeyi arttırıyorsa, her iki ana sınıfın da çıkarınadır demektir. Shaikh'in kendi teorisinin genel mantığına aykırı olarak Keynesçi kamu harcamalarına bu kadar güven duyması, ancak politik ufkunun son yılların ve

6 *The Economist*, 5 Mayıs 2012, s. 8.

7 Shaikh'in güncel krizi ele aldığı makalesi "The First Great Depression of the 21st Century", *Socialist Register 2011* Türkçe'de de yayınlanmıştır: *Socialist Register 2011: Bu Defaki Kriz*, Haz. Leo Panitch/Greg Albo/Vivek Chibber, Yordam Kitap, İstanbul, 2011. Bu yazıyı şu kaynaklarla karşılaştırınız: Anwar Shaikh, "Günümüz Dünya Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *Onbirinci Tez*, sayı 1, Kasım 1985 ve Anwar Shaikh, "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş", N. Satlıgan/S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde.

8 Tek tek teorisyenler ile bu politik tavır arasında bire bir zorunlu bir bağıntı olmadığını yukarıda Rosa Luxemburg üzerinden ortaya koymuştuk. Bu sefer de yukarıda saydığımız odaklardan en azından *Monthly Review* ekolünün böyle bir sosyal demokrat reformizm hayaline kucak açan bir ortam olmadığını ekleyelim. Harvey, son kitabında "ne yapmalı?" sorusunu tartışırken bu yöne meyletmiyor. Buna karşılık, Düzenleme Okulu'nun düzen içi karakterinden en ufak bir kuşku duyulamaz.

onyılların umutsuz manzarası dolayısıyla "gerçekçi" reformlarla sınırlanmış olmasından kaynaklanabilir.

Depresyon döneminde ekonominin kamu harcamaları (veya para politikası) yoluyla Keynesçi yöntemlerle canlandırılması ancak geçici olabilir. Çünkü kamu harcamaları da, para miktarı da devletin özgürce, hiçbir tahdit olmaksızın arttırabileceği bedava armağanlar değildir. Bunları kullanmanın bedeli vardır. Kısaca değinelim. Birincisi, kamu harcamaları tam da daralan üretim dolayısıyla vergi gelirlerinin azaldığı bir dönemde bütçe açıklarına yol açarak kamu borçlarını şişirir. Şayet üretim alanında bir tahdit yoksa, artan üretim vergi gelirlerini de yükselteceğinden, bütçe açıkları da borçlar da bir süre sonra kapatılabilir. Ama şayet üretim alanında birtakım sorunlar tahdit oluşturuyorsa, büyüme yeniden tökezler, bütçe açığı yeniden büyür, kamu borcu ekonomiyi sıkıştırmaya başlar. Kamu harcamalarının kısılması zorunlu hale gelir. Bunu devlet kaale almayacak olursa, tahvil piyasasında yaşanan sarsıntılar sonucunda devlete verilen borcun faizinin aşırı yükselmesi, "piyasalar"ın (yani finansal sermayenin) devleti köşeye sıkıştırmasıyla sonuçlanır.[9] İkincisi, para miktarının arttırılması ya da faiz oranının (bugün hemen hemen bütün ileri kapitalist ülkelerde olduğu gibi) sıfıra düşürülmesi, büyüme her şeye rağmen sınırlı kalırsa ciddi bir fiyat ya da varlık enflasyonu tehlikesi yaratır.[10] Üçüncüsü, hem maliye politikası, hem de para politi-

9 Biz burada dış dünyası olmayan bir kapitalizm varsayımı altında çalışıyoruz. Bu varsayım kaldırıldığı takdirde, metinde söylenenler, Avrupa'nın güney çeperindeki ülkeler ve İrlanda için somut açıklamalar haline gelir.

10 Aslında, bugün ileri kapitalist ülkelerde faiz oranı sıfır değildir, negatiftir. Çünkü, düşük de olsa, her ülkede bir miktar enflasyon vardır, dolayısıyla nominal sıfır faiz oranı, negatif reel faiz oranı demektir. Yani borçluya borç aldığı için üzerine para ödenmektedir! Metinde argümanı zorlaştırmamak için değinmediğimiz bir komplikasyona da bu vesile ile değinelim. Negatif reel faiz oranı politikası, devletin borçluluğunu arttırmasını teşvik ederek bir önceki sorunun daha da keskinleşmesine yol açar. (Bkz. *The Economist*, 24 Mart 2012, s. 68.)

kası, şayet büyüme oranını ve üretimi arttırıyorsa, istihdamın artmasına ve ücretlerin yükselmeye başlamasına yol açar. Oysa, sermayenin krizini aşmak için ücretlerin geriletilmesi gerektiğine yukarıda değinmiştik. Dolayısıyla, büyümenin önünde yeni bir tahdit oluşur.

Kısacası, bir depresyon döneminde kamu harcamaları ve para politikası büyüme ve işsizlik alanlarında geçici bir rahatlama sağlayabilir, ama bu rahatlamanın kalıcı olabilmesi için üretim alanındaki sorunların çözülmüş olması gerekir. Oysa bu sorunların çözülmesi için önkoşulun sermayenin değersizleşmesi olduğunu yukarıda görmüştük. Büyümenin geçici olarak yükselmesi ise bu süreci engeller. Dolayısıyla, kriz çözülmemiş olarak kalır. Kalınca da aşırı kamu borçluluğundan, ucuz para politikasından ve ücret artışından doğan bütün sorunlar yeniden ve yeniden su yüzüne çıkar. Keynesçilik, bir ilk adımda depresyona çare olarak görünür, ama onu sürekli olarak yeniden depreştirir.

TÜRKİYE'DE KRİZLER

Bölüm 21

Dünya Ekonomisi, Ulusal Ekonomi, Krizler

Marksist teorinin en güçlü yanlarından biri, soyutlama düzeyleri arasındaki farklılıklardan kaynaklanır. Soyutlama, incelenmekte olan nesnenin, ilişkinin, alanın bütün ikincil, rastlantısal, arızi faktörlerden yalıtılarak kendi arılığı içinde incelenmesini olanaklı kılan bilimsel işlemdir. Marx'ın kapitalist üretim tarzını incelerken bu işlem sayesinde başka iktisatçıların düştükleri birçok tuzaktan kurtulmayı başardığı, en önemlisi de sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkiyi her türlü yan etkenden bağımsız biçimde kendi dinamiği temelinde incelemeyi başardığı biliniyor.

Bu söylenenler, Marx'ın *Kapital*'inin yapısı açısından birçok insanın kavrayabildiği şeylerdir. Ama iş Marx'ın kendisinin derinlemesine inceleme şansını bulamadığı alanlara gelince, Kapital örneğinde berrak olan ayrımlar bulanıklaşmaya başlamaktadır. Marx'ın belirli bir soyutlama düzeyi için ileri sürdüğü görüşler, kendisi o soyutlama düzeylerini başka düzeylerle ilişkilendirecek sergilemeyi tamamlayamadığı için olduğu gibi alınarak mekanik biçimde başka soyutlama düzeyinde yer alması gereken alanlara uygulanmaktadır.

Kriz teorisi için bu belirgin biçimde geçerli olmuştur. Marx'ın kriz teorisi olduğu gibi alınarak tekil ülkelerin ekonomilerine uygulanmaya çalışılmıştır. Akıl yürütme şöyledir: Marx, kapitalizmin krizlerini esas olarak kâr oranının düşüş eğilimi yasası temelinde açıklamıştır. Öyleyse, Türkiye ekonomisini krizlerini incelemek için de Türkiye'de kâr oranının iniş çıkışları ile ekonomik çevrimin hareketi arasında bir ilişki kurmamız gerekir. Türkiye'nin ya da başka ülkelerin ekonomilerinin krizlerini başka türlü anlamaya kalkışmak, Marksist iktisat alanını terk etmek ve burjuva iktisadının kavram ve teorilerini benimsemek anlamına gelir.

Bu yaklaşım bütünüyle yanlıştır. Yanlış olmasının nedeni de yukarıda önemini vurgulamış olduğumuz farklı soyutlama düzeylerinin birbirine karıştırılmasıdır. Marx'ın krizleri bir bütün olarak ele aldığı düzey ulusal ekonomiler düzeyi değildir. Marx sermayenin bütünsel hareketini incelerken esas olarak dünya pazarı düzeyini temel alır. Ulusal ekonomiler kendilerine özgü somutluklar içeren bir düzeyi temsil ettikleri için dünya pazarı düzeyinde arılığı içinde gözlenebilecek olan ve sermayenin genel karakterini temsil eden ana eğilimlerin dışında birçok başka faktör ve tahdit işin içine girecektir. Bu yüzden ulusal ekonomilerin yaşadığı krizlerde Marx'ın genel kriz teorisinde ortaya koyduğu yasayı olduğu gibi, bire bir, dolaysız tarzda bulmaya çalışmak beyhude bir çaba olacak, araştırmanın yönünü baştan yanlış yola sokacaktır. Bu önermeyi biraz somutlaştırarak ele alalım.

Bilindiği gibi, Marx, *Kapital*'in ilk planını oluşturduğunda (1857) bölümlenme altı kitaptan oluşuyordu. Bu altı kitabın ana konularını, ayrıntılarını bir kenara bırakarak şöyle sayabiliriz: sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret,

dünya pazarı ve krizler.[1] Görüldüğü gibi, krizler dünya pazarı ile aynı kitapta ele alınıyordu. Bu kendi başına epeyce bir anlam taşıyor. Ama biz burada durmayacak, krizlerin ele alındığı soyutlama düzeyini daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Marx'ın kapitalist üretim tarzını incelerken soyuttan somuta doğru hareket ettiğini biliyoruz. İlk soyutlama düzeyi olan "genel olarak sermaye" yalnızca sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkiyi ele alır, değişik sermayelerin kendi aralarındaki ilişkileri, özel olarak da rekabeti işin içine sokmaz. İlk iki ciltte inceleme bu düzeyde yürütüldükten sonra Marx rekabeti işin içine sokar. Böylece somut dünyaya çok daha fazla yaklaşılmış olur, ilişkilerin kendilerini sundukları tezahür (görünüş) biçimleri gündeme gelir.

Şayet Marx üçüncü cildin ötesine geçerek 1857 planında yer alan diğer konulara girebilseydi, sırasıyla devlet ve dış ticareti ele alacaktı. Özellikle dış ticaretin gündeme girmesi, devletin sadece genel olarak değil, ulusal ekonomilerin de tanımlanacağı biçimde, çok sayıda devlet olarak da ele alınacağını gösteriyor. Yani Marx'ın 1857 planındaki "dış ticaret" kategorisi, dış ticaret zorunlu olarak iki ayrı ulusal ekonomi gerektirdiğinden ulusal ekonomilerin artık tanımlanmış olacağını gösteriyor. Marx bunu yaptıktan sonra dünya pazarı düzeyine yükseldiğinde ulusal ekonomilerin birer parçasını oluşturduğu bir bütün olarak dünya pazarına (ekonomisine) ulaşacaktır. Burada çok ince bir nokta ile karşı karşıyayız: Dünya pazarı (ekonomisi) ulusal ekonomilerin belirlenimlerinin yanı sıra başka belirlenimlerin de etkisini taşıdığı için daha somuttur, ama bütün ulusal ekonomileri bağrında topladığı için de daha az tek yanlıdır, daha tamdır, daha temsilidir.

---

1 Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital*, Pluto Press, Londra, 1977, s. 12. Türkçesi: *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*, çev. Münevver Çelik, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2011. Bu plan daha sonra ilk üç kitabın iç ilişkileri açısından değişecektir.

Bunun anlamı şudur: Dünya pazarı (ekonomisi) sermayenin tarihî eğilimlerini ortaya koyması bakımından esas arenadır. Çünkü orada aslında yine bütünü soyut biçimde temsil eden ilk iki (hatta ilk üç cilde) geri dönmüş gibiyizdir. Ama bu defa bütün çok daha somut ve zengindir, çünkü çok sayıda belirlenim içermektedir. Onun içindir ki, sermayenin tarihî eğilimleri tekil devletler ve ekonomiler düzeyinde kavranamaz, ancak dünya pazarının (ekonomisinin) bütünlüğü içinde kavranabilir.

İşte bu yüzdendir ki Marx krizlerin esas olgun biçimini dünya pazarında bulacağını vurgulu biçimde belirtir: "Dünya pazarının krizlerinde burjuva ekonomisinin bütün çelişkilerinin gerçek yoğunlaşmasını ve şiddetli biçimde düzenlenmesini görmek gerekir."[2] Burada birkaç noktaya dikkat etmek gerekir. Önce "bütün çelişkilerin gerçek yoğunlaşması" fikri üzerinde durmak gerekir. Bu fikir birden fazla boyut içerir. Bunlardan biri, bütün çelişkiler burada yoğunlaştığına göre, tekil ülkelerin krizlerinde bu çelişkilerin tamamını görmemiz gerekmez. Bu her türlü çelişki için geçerli olduğu gibi, krizlerin ardındaki belirleyici dinamik olan kâr oranının düşüş eğilimi (KODE) için de geçerlidir. Yine "bütün çelişkilerin gerçek yoğunlaşması" fikrinden çıkartılması gereken bir başka boyut, krizin ortaya çıkış nedeninden (KODE) ayrı olarak, bir kez kriz patlak verdiğinde kapitalizmin belirli bir dönem boyunca biriktirmiş olduğu bütün çelişkilerin kendilerini ortaya koymalarına ilişkindir. Yani krizler tek boyutlu, basit, yalın olaylar değildir, çok boyutlu, karmaşık, anlaşılması ve başa çıkılması zor olaylardır. Nihayet, bu cümlenin dikkatli bir okunuşu, aslında krizlerin dünya pazarındaki biçimlenişinin kapitalizmin gerçek karakteri konusunda en fazla bilgiyi sunan olgu olduğunu düşündürür. Başka anlarda gizli kalan çelişkilerin hepsi, krizlerde ken-

2 K. Marx/F. Engels, *La crise*, der: Roger Dangeville, Union Générale d'Editions, Paris, 1978, s. 307.

dilerini ortaya koyarlar. "Şiddetli biçimde düzenlenme" fikri de çok önemlidir, ama bizim buradaki konumuz açısından ilki gibi açıklayıcı değildir. Önemi, kapitalizmin düzenlemelerini sarsıntılarla, şiddet içinde yaptığını vurgulamasından gelir.

Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç açıktır: Tekil ulusal ekonomilerin, özel olarak da Türkiye'nin krizlerinin incelenmesinde dünya pazarı düzeyinde gündeme gelen özelliklerle aynı şeyleri beklememek gerekir. Tekil ulusal ekonominin krizlerinin ortaya çıkış nedenleri de, çözüme ulaştırdığı sorunlar da farklı olacaktır.

Bunun nedenini daha da somut olarak şöyle ifade edebiliriz: Kâr oranının düşüşü eğilimli (KODE) yasası, sermayenin gelişimi içinde canlı emeği (değişir sermayeyi) gittikçe artan oranlarda cansız emek (değişmez sermaye) ile ikame etmesinin sonucu olarak ortaya çıkar. Oysa tekil ulusal ekonominin gelişimini belirleyen çok daha somut faktörler de vardır. Bunlar ulusal ekonomiyi tanımlayan ödemeler dengesi (döviz kuru), mali denge (faiz oranı), sermaye-işçi sınıfı ilişkileri (ücret düzeyi) vb. konularında kendisini öteki ulusal ekonomilerden farklılaştıran ve ustalıkla yönetilmediği takdirde büyük sorunlar doğuracak olan faktörlerdir. Dış ticarette bozulma veya sermaye kaçışı cari açığı aniden büyüterek ulusal ekonomiyi derin bir krize sokabilir. Kamu açığının veya toplam kamu borcunun olağanüstü düzeylere yükselmesi ülkenin tahvil piyasasında zor duruma düşmesine ve krizle karşılaşmasına yol açabilir vb. vb. Ulusal ekonominin krizleri bu nedenlerden kaynaklanıyorsa, bunların temellerini dönüp KODE yasasında temellendirmeye çalışmak için hiçbir neden yoktur.

Demek ki KODE yasasının ürünü olan krizler esas olarak dünya pazarının (ekonomisinin) krizlerinde gözlemlenecektir. Buna karşılık, ulusal ekonomilerin krizleri çok daha somut, o ekonomilerin dünya pazarı (ekonomisi) ile ilişki bi-

çiminde ortaya çıkabilecek çelişkilerle açıklanacaktır. Bunu saptadıktan sonra şu soruyu sormalıyız: Ulusal ekonomilerdeki krizlerin dünya ekonomisinde ortaya çıkan krizlerle hiç mi ilişkisi yoktur?

Elbette vardır. Bu ilişki birden fazla biçimde ortaya çıkar. Birincisi, KODE yasası dolayısıyla doğan krizler tekil ulusal ekonomileri, bu etkiden pay aldıkları oranda elbette krize sürükler. Yani adı üzerinde dünya krizleri, başka koşullar aynı kalmak şartıyla, aynı zamanda tekil ülkelerin krizleridir. Ancak, krizin ardındaki dinamikler dünya ekonomisinin birbirinden farklı ulusal birimlerini somut nedenlerle farklı oranlarda etkileyebilir. Bugün gelişmiş kapitalist ekonomiler (ABD, AB, Japonya vb.) kabaca sıfır büyüme çevresinde kalakalmışken, Çin, Hindistan ve genel olarak (Japonya dışındaki) Asya ülkelerinin ekonomileri oldukça yüksek bir büyüme performansı sergileyebiliyor. Ayrıca, dünya krizinin gelişmesinin belirli aşamalarında dünya ekonomisinin bazı yörelerinde düşük birikim ve büyümeye yol açan faktörler, başka bölgelerde tam tersine büyümenin dinamiklerini oluşturabilirler. 2010-2012 arasında, ileri kapitalist ülkelerde çok düşük büyümeye sıfır faizin eşlik etmesi, para piyasalarındaki kısa vadeli sermayeyi Türkiye gibi faizlerin göreli olarak daha yüksek olduğu ülkelere yönlendirerek buralarda özel olarak yüksek bir büyüme temposunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yani dünya ekonomisinin krizi tekil ekonomilerin de krize doğru sürüklenmesi yönünde güçlü bir eğilim yaratmakla birlikte burada otomatizm aramak doğru değildir.

İkinci bir ilişki tarzı, esas olarak ulusal ekonomilere özgü dinamiklerle ortaya çıkan krizlerin dünya ekonomisinin canlı sermaye birikimi yaşadığı dönemlerde farklı, kriz içinde olduğu dönemlerde farklı sonuçlar doğurmasıdır. Dünya ekonomisinin canlılık dönemi, tekil ekonominin kendine özgü krizleri-

nin daha çabuk ve hasarsız atlatılmasına katkıda bulunurken, kriz dönemleri tekil ülkeye özgü krizlerin çok daha sert ve uzun yaşanmasına yol açabilir.

Aşağıda Türkiye ekonomisinin krizleri ve bunları dünya ekonomisi ile ilişkileri ele alınırken bütün bu bölümde ortaya konulan metodolojik yaklaşım bize yol gösterecektir. Bu yöntem sorunlarına dikkat etmeyen analizler ise kendilerini gelişmeleri yanlış biçimde değerlendirmeye mahkûm etmiş olurlar.

Bölüm 22

30 Yıl Krizinde Türkiye

Türkiye, son otuz yıllık gelişmesi içinde, dünya kapitalizminin büyük krizlerinin ortaya çıkardığı eğilimleri en güçlü biçimde ifade eden ülkelerden biri oldu. 1974-75'te dünya ekonomisi krize girdiğinde, emperyalizme bağımlı bir dizi başka ülke gibi Türkiye de dış borç sayesinde krizin etkilerini bir ölçüde ertelemiş oldu. Ancak, 1977'de patlak veren kriz, ülke burjuvazisini ve politik kadrolarını daha önceki gelişme stratejisini, dünya pazarıyla daha derinlemesine bir bütünleşme yönünde köklü biçimde değişikliğe uğratmaya yöneltti. 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarıyla neoliberal yöneliş ilk kez devlet politikası olarak tescil edildi. Bunu izleyen 12 Eylül askeri diktatörlüğü işçi sınıfını ve geniş emekçi kitleleri sulta altına alarak ekonomik krizi sermaye lehine çözmüş ve yeni stratejinin önünü açmış oldu. Şimdi Türkiye'nin 30 yıl krizinde ve Üçüncü Büyük Depresyon'da dünya ekonomisi içindeki konumunu belirleyen zemini oluşturmuş olan bu krizi biraz daha yakından inceleyelim.

1977-81 krizi

Bu kriz Türkiye kapitalizminin ulaştığı evredeki bütün ana çelişkilerinin sentetik bir ifadesi idi. Bu karakteri dolayısıyla farklı vadelerde etkili olacak türden boyutlar içeriyordu. Bunların her birini ayrı ayrı analiz etmek durumu bir bütün olarak kavrayabilmek açısından önem taşır. Krizi üç ana uğrağın karmaşık bir bütünü olarak ele almak mümkündür.

Kapitalizmin dönemsel krizlerinden biri: Sermayenin çevrimsel gelişimi, kapitalizmin hâkim üretim tarzı haline gelmesinden itibaren Türkiye ekonomisinde de belirgin bir özellik olarak gözlenebilmektedir. İkinci Dünya Savaşı ertesinde, Türkiye yedi ana çevrim yaşamıştır: 1947-61, 1962-1971, 1972-1981, 1982-1994, 1995-2001, 2002-2009, nihayet 2010'da başlayan ve günümüzde sürmekte olan çevrim. Bu çevrimler şu yıllarda resesyonlar veya durgunluklarla sona ermiştir: 1957-61, 1970-71, 1977-81, 1994, 1999-2001, 2008-2009. Bunlardan ilk üçü, birazdan değineceğimiz gibi Türkiye kapitalizminin iç pazara dönük ve dış dünyanın etkilerine karşı tamponlarla korunmuş olduğu bir aşamada ortaya çıktığı için birbirine daha yakın özellikler gösterir. 1980 sonrası çevrim ve krizleri aşağıda ele almak üzere, şimdi esas olarak ilk üç çevrim üzerinde duralım. Türkiye kapitalizminin 1980'e dek yaşadığı üç dönemsel kriz de Türk lirasının devalüasyonunu da içeren istikrar programlarıyla (1958, 1970, 1978-81) sonuçlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, dünya çapında 30 yıl krizinin başlamasının ertesinde Türkiye'nin ilk krizi olan 1977 krizi de aslında yerleşik bir kalıbın tekrarlandığı dönemsel bir krizdi.

Ne var ki, ortaya çıkmalarına yol açan ana neden ve tetikleyici faktör ne olursa olsun her kriz sistemde birikmiş olan bütün çelişkilerin gün yüzüne çıkmasına yol açtığından dolayı, her bir dönemsel kriz sermayeyi farklı türden özgül çelişkilerle yüz yüze

getirir. Yani ortak yanlarının ötesinde dönemsel krizler tarihin tekerrürü değildir; her biri kendi özgül karakterine sahip tarihî epizotlardır. 1957-61 krizi, tarımın Türkiye kapitalizminde tuttuğu öncelikli konumun sorgulandığı dönüm noktası oldu. 1970-71 durgunluğu iç pazara yaslanan sermaye birikimi sürecinin sınırlarının ilk kez hissedildiği an olacaktı. Her iki kriz de ekonomik hayatta yarattıkları çalkantının yanı sıra farklı biçimlerde de olsa siyasi sarsıntılara zemin oluşturacaktı. Ama her ikisi de 1977-81 krizinden çok daha az derindi. Özellikle 1970-71 krizi kısa süre içinde atlatılacaktı. Bu karşıtlığın ardında, ilk iki krizin dünya kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki uzun genişlemesi bağlamında ortaya çıkmış olması, dünyadaki canlı sermaye birikiminin Türkiye ekonomisine hızla toparlanma fırsatı yaratması yatıyordu. 1977-81 krizi diğerlerinden daha derin ve daha uzun yaşandıysa bunun nedeni hem dünya düzeyinde hem de Türkiye ekonomisinde yeni bir dizi çelişki ile iç içe geçmesi ve aynı zamanda bunların ifadesi olmasıydı.

İç pazara dayalı sermaye birikiminin krizi: Sanayi kapitalizmine 20. Yüzyılda geçen birçok başka ülke gibi Türkiye'de de sermaye birikiminin ilk aşamaları ağırlıklı olarak iç pazara odaklanan, kontrollü, korumacı bir sermaye birikimi stratejisi temelinde gerçekleşiyordu. Ne var ki, bu tür bir sermaye birikimi, başlangıçta ülke sermayesinin güçlenmesine uygun bir ortam oluşturmakla birlikte, zamanla kısıtlayıcı bir karakter kazanmaya başlıyor, daha önce sermaye birikiminin önünü açan koşullar adım adım sürecin önünde birer engel halini alıyordu.[1] Bu engeller kendilerini ilk kez 1970-71 durgunluğunda

1 Bu konuda daha fazla ayrıntı için başka çalışmalarımıza bakılabilir. Sorunu genel bir düzeyde ele aldığımız bir kaynak için bkz. "Devlet ve Sermaye Birikimi: Brezilya Deneyiminden Esinlenen Düşünceler. 2. Yeni Liberalizm, Azgelişmiş Kapitalizm, Devlet", *Yapıt*, sayı 4, Nisan-Mayıs 1984. Türkiye özelinde bu dönemin çelişkilerinin incelenmesi için ise şu çalışmamıza bakılabilir: *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, c. 1: 1908-1980, 3. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, Bölüm 3, özellikle 168-177.

hissettiriyordu. 12 Mart 1971 askerî müdahalesi, başka şeylerin yanı sıra, sermaye birikimi sürecinin bu sorunlarına çözüm arama yolunda başarısız bir girişim oldu. Ancak, bu başarısızlığa rağmen bir dizi faktörün etkisi altında 1970'li yılların ilk yarısında ekonomi toparlanacaktı. Bu faktörlerin arasında en önemlisi, 30 yıl krizinin 1974-75'te başlamasından hemen önce kapitalist dünya ekonomisinin 1972 ve 1973 yıllarını bir aşırı ısınma süreci içinde sıçramalı bir canlılık göstermesi idi. Birçok yarı sanayileşmiş ülke bu konjonktürden yararlanarak ihracatını arttırıyordu. Türkiye'nin sermayesi de bu olumlu konjonktürden yararlanacaktı. Hem ihracat artıyor, hem de imalat sanayisi ürünleri ihracatı görülmemiş bir hızda büyüyordu. 1960'lı yıllarda sıfıra yakın olan sanayi malları ihracatı, 1970-73 arasında reel olarak toplam yüzde 36 büyüyecekti. Yalnızca 1973 yılında sanayi ürünleri ihracatının dolar değeri neredeyse iki katına çıkıyordu.[2] 1970'li yılların ilk yarısında bir başka özel gelişme Avrupa'da göçmen işçi olarak çalışmakta olan işçileri döviz transferlerinde ortaya çıkan muazzam artış oldu. 1968-72 arasında beş yıl boyunca toplam 1,7 milyar ABD doları tutarında olan bu transferler, yalnızca 1974 yılında 1,4 milyar ABD dolarına erişecekti.[3] Bu faktörler 1970-71 durgunluğunun kısa süre içinde aşılmasına ve eski sermaye birikimi sürecinin bir süre daha ayakta kalmasına olanak sağlayacaktı. Ne var ki, 1974-75'te yaşanan ani konjonktür değişikliği eski sermaye birikim sürecinin çelişkilerini tekrar ve büyük bir hızla su yüzüne çıkarıyordu.

Dünya kapitalizminin krizinin Türkiye'deki ifadesi: Dünya kapitalizminin genelleşen krizi, Türkiye'de ölüm döşeğinin eşiğine gelmiş olan eski sermaye birikimi stratejisinin

2 OECD, Turkey, OECD Economic Surveys, Paris, 1981, s. 62, Tablo H.

3 Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Ankara, 1983, s. 273, Tablo IX.1 ve OECD, a.g.y., s. 67, Tablo M.

son dayanaklarını da ortadan kaldırıyordu. Türkiye krizin etkisini şu aktarma kayışlarının etkisi altında sert bir şekilde hissedecekti: işçi döviz transferlerinin yükselen işsizlik ve durgun ücret düzeyleri dolayısıyla gerilemesi; 1973-74'te ve 1979-80'de petrol fiyatlarının keskin artışı; Türkiye'nin dış âlem ile ilişkilerinde ticaret hadlerinin daha genel olarak kötüleşmesi; dünya pazarındaki daralma dolayısıyla ihracatın duraklaması. Ama her ülke gibi Türkiye de dünya krizini kendine özgü bir tempoda ve özgül biçimler altında yaşayacaktı. 1972-74 döneminin olumlu bilançosu ve kısa vadeli borçlanmanın çarpıcı biçimde artışı[4] temelde yatan güçlüklerin belirmesini ertelerken aynı zamanda nihai çöküşün daha da sert olmasına yol açıyordu.

Sonunda kriz 1977'de patlak verdiğinde, 15 milyar dolarlık dev bir dış borç,[5] büyük bir ticaret açığı ve cari açık ve yükselen enflasyonu biçimleri altında ortaya çıkıyordu. Bu parasal göstergelerin altında da sert bir resesyon vardı: Krizden önceki on beş yıl boyunca ortalama yüzde 6 dolayında büyümüş olan GSMH 1977'de yüzde 3,9, 1978'de yüzde 2,8 büyüyecek, ama ondan sonraki iki yıl boyunca gerileyecekti. Sermaye birikiminin en sadık göstergesi olan özel sabit sermaye yatırımlarında durum daha da çarpıcı idi: Özel yatırımlar 1977'den sonra her yıl azalıyor ve 1980'e gelindiğinde 1972 düzeyine geriliyordu.

1970'li yılların sonunda doğmuş olan bu kriz, en temelde Türkiye sermayesinin kendini dünya sermayesinin bir bölüğü olarak yeniden üretme konusundaki yetersizliğinin bir ifadesiydi. Yani iç ekonomideki kriz dolaysız biçimde Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmi ile ilişkilerinde bir kriz niteliği

4 "Dövize çevrilebilir mevduat" olarak anılan hesaplar, 1974'te yalnızca 145 milyon ABD doları tutarında iken, 1975'te 1 milyara fırlıyor, 1978'de ise 3,1 milyar dolara erişiyordu. Bkz. Kepenek, a.g.y., s. 289.

5 Bu miktar bize bugün çok küçük, hatta bugünün standartlarıyla (Türkiye'nin şu anda dış borç stoku 367 milyar ABD dolarıdır) görünebilir, ama o günün koşullarında bu çok yüksek bir rakamdı.

taşıyordu. Dolayısıyla, bu krize kalıcı çözüm sermaye birikiminin temeli olabilecek yeni bir yönelişi, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisi ile ilişkilerinde yeni ve daha derinden bütünleşmeye yönelen bir tarzı gerektiriyordu. Süleyman Demirel'in başbakan olarak sorumluluğunu aldığı, Turgut Özal'ın imzasını taşıyan, artık tarihe geçmiş olan ünlü 24 Ocak 1980 Kararları işte bu ihtiyaca cevap vermek amacıyla ilk adımları atıyor, ihracata dönük, dünya ekonomisiyle daha derin bir bütünleşmeyi amaçlayan, devlet müdahalesini ve korumacılığı geride bırakarak piyasa disiplinini kurmaya yönelen bir doğrultuyu gündeme getiriyordu. Ne var ki, bu yönelişin aynı zamanda işçi sınıfının iki onyıldır ateşli mücadelelerle elde ettiği mevzilerin yerle bir edilmesinden bağımsız olarak uygulanması son derecede zordu. 24 Ocak'ı tamamlayan 12 Eylül askeri diktatörlüğü idi. Çok sık söylendiği gibi, 12 Eylül 24 Ocak'ın sonucu değildir. Her ikisi de burjuvazinin aynı programının araçlarıdır: işçi sınıfının yenilgisi, sendikaların ve sosyalist solun tarumar edilmesi sonucunda dünya pazarında büyük bir atak yaparak sermaye birikiminin sorunlarını çözmek. Türkiye burjuvazisi, bütün iniş çıkışlara rağmen bu projesinde belli bir başarıya ulaşmıştır. 1977-81 krizinin 1981 yılından itibaren aşılmasını da bu olanaklı kılmıştır.

1994 krizi

1980'li yılları 12 Eylül'den aldığı hızla büyük ölçüde krizsiz atlatan Türkiye 80'li yılların sonunda yeniden bir kriz evresinin ilk işaretlerini vermeye başlamıştır. 1982'den sonra, düşük ücretler, suskun bir işçi sınıfı, ihracat patlaması ve uluslararası finans kuruluşlarının desteği sayesinde ekonomi önce orta, ardından yüksek bir hızla büyümeye başlamıştı. Reagan ve Thatcher dönemlerine benzer bir Özal "zaferi" yaşanıyor-

du Türkiye'de. 1988, dalganın döndüğü yıl oldu. Yılın başında yaşanan döviz krizi, 4 Şubat kararları olarak bilinen yeni bir istikrar paketiyle aşıldı ama bunun maliyeti, 1986'da yüzde 8,1 ve 1987'de yüzde 7,4 olan büyüme hızının, 1988'de yüzde 3,4, 1989'da ise yüzde 1 dolayına düşmesi oldu. Bu zikzak doğrudan doğruya üretim alanında ortaya çıktığı ölçüde kriz belirtileri açıktı. 1989 yalıtılmış bir duraklama yılı olsaydı, belki önemsiz olarak kabul edilebilirdi. Ama bu yıldan itibaren ekonomi tam bir "tahterevalli" salınımına girdi. O yılki yüzde 1'i, 1990'da anormal bir yüzde 9,7 izliyor, ama 1991'de büyüme oranı yine derin bir düşüşle yüzde 0,3'e geriliyordu. Çanlar bir kez daha çalmıştı. Burjuvazi işareti almış, bir ağızdan "istikrar paketi" talebini yükseltiyordu. Aşağıda ele alacağımız nedenlerle istikrar tedbirleri yerine uygulanmaya devam edilen borçlanmaya ve parasal şişkinliğe dayalı politika 1992'de yüzde 5,9'luk, 1993'te ise yüzde 7,3'lük büyüme oranlarıyla sonuçlanıyordu.

1993'e gelindiğinde, kapitalist ekonomilerde sık sık görülen bir olgu ortaya çıkmıştı: aşırı **ısınma**. Bu kavramın ifade ettiği, bir kriz evresinde, sermaye birikiminin önündeki engellerin aşırı bir borçlanma ve parasal şişkinlik temelinde geçici biçimde etkisizleştirilmesi sonucunda, üretim ve tüketimin artan bir hızla sürdürülmesidir. Kapitalist ekonominin çelişkili doğasının en çarpıcı görünümlerinden biridir bu: Duraklaması, hatta daralması yönünde güçlü eğilimler harekete geçmiş olduğu halde, ekonomi, son bir parlamayla, hızlı bir büyüme temposuna kavuşur. Bu son atılım, krizi geciktirmekle birlikte, çelişkileri derinleştirerek sarsıntının daha da sert olmasına yol açar. Türkiye ekonomisinin 1993'te eriştiği yüzde 7,3'lük büyüme hızı tam da böyle bir aşırı ısınmanın ürünüdür.

Türkiye'nin dünya ekonomisiyle daha derinden bütünleşmesine dayanan yeni gelişme patikasının ilk krizi bunun ardından 1994'te yaşandı. İfadesini yüzde 150'ye yükselen bir enflas-

yon ve ekonominin yüzde 6,1 daralmasında bulan 1994 krizine burjuvazinin yanıtı daha fazla neoliberalizm ve köklü bir özelleştirme programını cisimleştiren 5 Nisan kararları oldu.

Büyüme hızlarındaki bu dalgalanma, 1994 başında patlak veren krizin basit bir parasal ya da finansal bunalım olmadığını, köklerinin üretim alanında yattığını ortaya koyuyor. Krizin köklerinin üretim alanında yattığını gösteren daha güçlü bir gösterge ise yatırımların seyrinde bulunabilir. Yatırımların yıllık artış hızı, sermaye birikiminin bire bir sadık bir yansıması olmamakla birlikte, milli gelir hesapları çerçevesi içinde elde edilebilecek en doğrudan göstergesidir. Bu açıdan, bu oranın 1980'li yıllardaki gelişmesini izlemek, büyüme hızından çok daha anlamlı sonuçlara ulaşılmasını olanaklı kılacaktır. 1977'den itibaren, 1982 yılı da dâhil olmak üzere üst üste düşen toplam yatırım, 1983 ve sonrasında önce yavaş, sonra da hızlı bir artış geçirir. 1985 yatırım artış oranı yüzde 16,9, 1986 oranı ise yüzde 11'dir. 1987'de oran gerilemekle birlikte hâlâ pozitiftir: yüzde 5,5. 1988 ile birlikte toplam yatırımda gerileme başlar. O yıl yüzde -l,6 olan oran, 1989'da sıfıra yakın ama eksidir. 1990'da ani bir sıçramayla yüzde 7 dolayına yükseldikten sonra, 1991'de yeniden eksi değer kazanarak yaklaşık yüzde 3 daralır. Buraya kadar, büyüme oranıyla yatırımların artış oranı paralel gelişmiştir. Asıl ilginç olanı bundan sonra başlar: 1992'de büyüme hızı yüzde 5,7 iken yatırımlar yalnızca yüzde 2 dolayında, 1993'te yüzde 7,3'lük büyümeye karşılık sadece yüzde 2,5 dolayında olmuştur.[6]

Burada iki noktanın altını çizmek gerekiyor. Birincisi, 1980'li yılların ortalarının tersine, 1988'den itibaren yatırım artış oranı her yıl büyüme oranının altında kalmıştır. Buradan çıkan sonuç açıktır: 1988-93 arası dönemde, ekonomi büyüme ve durgunluk arasında salınmakla kalmamıştır; daha da

6 *OECD Economic Surveys. Turkey 1989-90*, Paris, 1990, s. 16.+

önemlisi, elde edilen büyümenin ardındaki esas itici güç sermaye birikimi değildir. Nitekim, kapasite kullanım oranlarında görülen gelişme bu dönemin büyümesinin ardındaki gerçek dinamiğin ne olduğunu ortaya koyar. 1989'da imalat sanayiinde yüzde 74 olan kapasite kullanım oranı, 1993'e ulaşıldığında yüzde 80'e yükselmiştir.[5] Bu iki verinin birleşmesi ortaya şunu çıkarır: 1988-93 arasının büyümesi, üretim kapasitesinin büyümesinden, yani sermaye birikiminden çok, var olan kapasitenin daha yüksek oranda kullanılmasından kaynaklanır.

İkincisi, üretim artışı açısından değil de, toplam talep ve kullanım açısından bakıldığında, bu yılların büyümesi esas olarak toplam tüketimdeki hızlı artış tarafından harekete geçirilmiştir. Yatırımlardaki göreli durgunluğa karşılık başta özel tüketim olmak üzere toplam tüketim hızla büyümüş, 1989'da milli gelire oranı yaklaşık yüzde 75 iken, 1993'te yüzde 85'lik bir paya sahip olmuştur.[6]

Burada sayılarla saptanan her iki eğilim de aşırı ısınma döneminin tipik özellikleridir. Temelde yatırım eğilimi zayıflarken, kapasite kullanımının yükselişine ve tüketime dayalı büyümenin artışı, ekonominin üretime ilişkin sorunlarının geçici olarak aşıldığını, ama ortadan kaldırılamadığını gösterir. Öyleyse şu sonuçla bağlayabiliriz: Türkiye kapitalizmi, 1988 yılından itibaren, çevrimsel gelişmesinin ürünü olarak yeni bir kriz evresine girmiş, ama çeşitli biçimlerde ertelenen kriz 1992-93'te yaşanan bir aşırı ısınma ara evresinden sonra nihayet 1994 başında patlak vermiştir. Krizin salt parasal ya da finansal olduğu doğru değildir. Kökleri üretim alanında, sermaye birikiminin zaaflarında yatmaktadır.

Üretim alanının çelişkilerinden kaynaklanan (ve tam bir teşhis açısından daha derinlemesine araştırmaları gerektiren) 1994 krizi, aynı zamanda Türkiye'nin girdiği yeni yolda neoliberalizmin ilk krizi de olmuştur. Bunu kavrayabilmek için neo-

liberalizmin 1980'li yıllarda Türkiye ekonomisi ile emperyalist dünya arasındaki tampon mekanizmaları adım adım ortadan kaldırmaya yöneldiğini, gümrük duvarları, döviz kuru, banka sistemi, sermaye akımları gibi alanlardaki gelişmelerin, 1989 yılında TL'nin konvertibiliteye geçmesiyle (yani dövizle değiştirilmesinin serbestleşmesiyle) taçlandığını hatırlatmak gerekiyor. Bu son gelişmeyle birlikte, Türkiye kapitalizmi yalnızca meta (yani dış ticaret) ve doğrudan yatırım hareketleri aracılığıyla değil, finans alanında da dünya ekonomisinde ortaya çıkacak gelişmelere son derecede hassas hale geliyordu. Eskiye göre dünya ekonomisiyle çok daha sıkı bir bütünleşmeye yönelen bir ekonominin gelişmesi elbette dünya ekonomisinin iniş çıkışlarından derinden etkilenecekti.

Bu etkilenme, dünya ekonomisinin bir uzun krizden geçtiği bir dönemde yaşadığı çelişkilerin Türkiye'ye yansıması biçiminde olacaktı. Depresif eğilimli uzun kriz içinde emperyalist ülkelerde görülen ekonomik duraklamanın bu ülkelerde kârlı yatırım olanaklarını daraltması, aynen 70'li yıllarda uluslararası kapitalizmin krizi başladığında olduğu gibi, para sermayeyi alternatif kârlı alanlar bulmaya itmekte, emperyalist dünyanın bankaları, finans kurumları ve kurumsal yatırımcıları, dünyanın dört bir yöresine kredi aktarabilmek için büyük bir hareketlilik içine girmektedirler. Koşullar geçici bir dönem için de olsa böyle bir "plasman" için elverişli olduğundan yabancı yatırımcılar Türkiye'ye de oldukça büyük miktarlar aktarmayı kendi lehlerine görmüşlerdir.

Bunun sonucunda tarihinde ilk kez İstanbul borsası "yükselen borsalar" arasında yerini alıyor ve 1993 yılında çok özel bir performans gösteriyordu. Ünlü ekonomi gazetesi *Financial Times* bunu şöyle özetliyordu:

> Dünya Bankası'na bağlı Uluslararası Finans Kurumu'na göre, son 14 ay boyunca İstanbul, dünyanın yeni yükselen borsalarının

hepsinden daha büyük bir performans göstererek rekor düzeylere erişmiştir...[7]

Uluslararası Finans Kurumu'nun hesaplamalarına göre, 1992 sonu 100 olarak alınırsa, İstanbul Borsası'nın endeksi 1993 yılı sonunda 400'ü geçmiştir. Bir tek yılda yüzde 300'ün üzerinde bir artış! Oysa dünyanın en hızlı yükselen borsaları arasında Filipinler bir tek 1993'te değil beş yıl boyunca ancak yüzde 431, Hong Kong ise yüzde 410 büyümüştür.

Sadece olguyu saptamak yetmez, ardında yatan nedenleri de araştırmak gerekir. Uluslararası para sermayenin İstanbul borsasına ve daha genel olarak Türkiye ekonomisine olan bu ilgisinin ardında elbette soğuk çıkar hesapları var. İlginin temeli, Türkiye'de para sermayenin elde edebileceği faiz getirişinin son yıllarda emperyalist ülkelere göre daha yüksek oluşunda yatıyor. Bu ise konvertibilitenin kaçınılmaz bir sonucu. Ekonomisinin rekabet gücü ve ulusal parası zayıf bir azgelişmiş ülkenin konvertibiliteye geçmesi, sürekli bir sermaye kaçışı riskiyle birlikte yaşaması demek. Bu kaçışı önlemenin yolu, dövizin hızla değerlenmesinin (tersinden söylenirse TL'nin hızla değer yitirmesinin) engellenmesinden ve paranın TL cinsinden getirişinin (faiz oranının) göreli olarak yüksek tutulmasından geçer. Bu ise döviz cinsinden varlıkların Türkiye'de değerlendirilmesini para sermaye açısından anlamlı kılarak aşırı ölçüde borçlanmış bir ekonominin yaratılmasına yol açar.[8] Ekonominin üretimden gelen gücünün bu borçlanma üzerinde yükselen döviz kuru/faiz ilişkisini kaldıramayacağı ortaya çıktığında bütün akımlar tersine döner, eski dengeler yıkılıp gider. Hızla dövize kaçış başlar, döviz kurları yükselir,

7 *Financial Times*, 7 Şubat 1994.

8 Korkut Boratav henüz kriz patlak vermeden bu mekanizmaya ve yarattığı tehlikelere ısrarla dikkat çekiyordu. Bir örnek olarak bkz. "Devleti Küçültme Süreci Avanta Mekanizmasına Dönüştü", *İktisat Dergisi*, sayı 345, Ocak 1994, s. 12-13.

ulusal para serbest düşüşe geçer. "Alem" sona ermiştir, sarhoşluk arkasında "akşamdan kalma"nın sıkıntılarını bırakacaktır sadece. İşte Ocak ayından itibaren Türkiye'de olan da budur.

Burada dünya ekonomisiyle korunaksız biçimde bütünleşmeye yönelik neoliberalizmin ağır bir kriziyle karşı karşıya olduğumuz hiç kuşku duyulamayacak bir açıklıkla ortaya çıkıyor. 1994 krizi bu bakımdan bir ilktir. Neoliberalizmin ve "küreselleşme"nin mantığının yarattığı çelişkilerin ürünü olan bir krizi Türkiye ilk kez 1994'te yaşamıştır.

1997 Asya ve 1998 Rusya krizlerinin Türkiye'deki yansıması ise 1999 yılının 1994'ten de büyük bir ekonomik krize tanık olması oldu. Krizin aşılması ve AB'ye ekonomik uyum sağlanması amacıyla aynı yıl sonunda İMF ile imzalanan üç yıllık stand-by anlaşması, önce Kasım 2000'de yaşanan mali krizle tökezledi. Ardından 2001 Şubat'ında Türkiye, Cumhuriyet tarihinin en büyük krizinin (yüzde 12 dolayında daralma) içine yuvarlandı.

Otuz yıllık büyük kriz içinde yaşanan bu sarsıntıları, bu dönemi önceleyen otuz yıllık dönem bırakılırsa, savaş ertesinden 1974'e kadar Türkiye ekonomisi kapitalizmin canlı sermaye birikimi yaşadığı süreler boyunca dahi dönemsel olarak içine düştüğü krizlerden üç tane yaşamıştır: 1946, 1957-58 ve 1970-71 yıllarında yaşanan bu krizler, son otuz yıldır yaşanan krizlerden çok farklıdır. Her üç kriz de, birikimin koşullarında ve devletin ekonomi politikalarında ciddi hiçbir değişikliğe gidilmeksizin Türk lirasının değerinin yabancı dövizler karşısında düşürülmesi (devalüasyon) yoluyla kolayca aşılmıştı. Üstelik bu krizlerin boyutları da son otuz yıldakilerle karşılaştırılmayacak kadar küçüktür. Böylece, Türkiye'nin son altmış yılda yaşadığı ekonomik evrim, Marksist teorinin kapitalizmin uzun kriz evrelerinde dönemsel iniş çıkışların çok daha sert ve sarsıcı olacağı yolundaki öngörüsünü çıplak biçimde doğrulayan bir örnektir.

Şu olgu hiç gözden uzak tutulmamalıdır: Türkiye ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki uzun canlılık döneminde de bazı durgunluk ve daralma epizotları yaşamıştır. Ancak, son yıllarda yaşanan krizlerin her biri bu eski dönem krizlerinden daha derin olmuştur. 1945-75 canlı büyüme döneminde Türkiye, biri 1949'da (yüzde 5), biri 1954'te (yüzde 3) iki defa küçüldü. Dünya ekonomisinin uzun krizi başlayalı beri ise, küçülme sadece sık sık tekrarlanan bir olgu olmakla kalmıyor. Üst üste rekorlar kırıyor. 1994 krizi İkinci Dünya Savaşı'ndan beri milli gelirin daralması (yüzde 6,1) bakımından bütün rekorları kırmıştı. 1999 krizi onu aşmayı başardı (yüzde 6,4). 2001 krizi bu rekoru yeniden ve açık farkla kırmış, yüzde 12 ile zor erişilir bir resesyonu tarihe geçirmiştir. Bu, bütün kapitalist dünyanın kırılgan bir patikada yürümekte olmasının Türkiye'deki yansıması olmuştur.

Şimdi, Türkiye'nin ekonomik gelişmesinde bir dönüm noktası olacak olan 2001 krizinin daha ayrıntılı olarak analiz edilmesine geçebiliriz.

Bölüm 23

2001 Krizi

Burjuvazi ve sözcülerinin krizin nedenleri konusundaki açıklamaları üç noktada özetlenebilir. Elbette, her açıklama aynı zamanda bir eylem programının temeli işlevini görmekteydi. Krizin kökeninde yatan nedenler konusunda topluma yayılan bu fikirler de son tahlilde bazı amaçların gerekçelendirilmesini hedeflemekteydi.

Burjuvazinin kriz açıklamalarından biri, krizin ardında ülkeyi yöneten politik kadroların yarattığı güven bunalımının yattığını iddia ediyordu. Bu, bütün burjuva ideologlarınca öne sürülen, ama maalesef solda da bir miktar kabul gören bir açıklama idi. Buna göre Türkiye'nin ekonomik krize girmesinin nedeni, politik yapının ve kadroların topluma güven vermemesi idi. Bunun sonucu, bu yorumun koskoca ekonomik krizi, Cumhurbaşkanı Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında Milli Güvenlik Kurulu'nda patlak veren kavganın bir sonucu olarak sunmasıydı. Oysa Sezer-Ecevit kavgası sadece patlamayı tetikleyen olay olmuştu. Yoksa ekonomi zaten her an krize düşecek kadar kaygan ve kırılgan bir yoldan ilerlemekteydi.

Burjuvazinin krize ilişkin ikinci açıklaması, politik kadroların, "popülizm"den, oy avcılığından, kendi çıkarlarını

koruma kaygısından, beceriksizlikten, çağdışı fikirlere sahip olmaktan dolayı, ekonomiyi düze çıkaracak "reform"ları zamanında ve yeterli derecede kapsamlı tarzda gerçekleştirememiş olmasına bağlamıştır. Bu açıklama çok belirgin bir işlev görür: Eğer eski program hükümetin "yapısal reformlar" konusunda yeterince radikal ve hızlı davranmaması yüzünden çöktüyse, o zaman şimdi aynı tehlike ile karşılaşılmaması için emperyalizmin, IMF'nin ve tekelci burjuvazinin talepleri çok daha hızlı biçimde uygulamaya sokulmalıdır.

Politikanın krizini ve politik kadroların popülizmini ekonomik krizin temeline yerleştiren bu iki görüşün yanı sıra, krizin, diğerlerinden çok daha yaygın kabul gören bir başka açıklaması daha vardı: hortumculuk ve yolsuzluk. Çeşitli bankaların içinin sahiplerince bütünüyle boşaltılarak birer kabuk haline getirilmesi, devletin bu bankaları Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na alarak bunların zararını üstlenmesi, iç borcun da bu yüzden artması, burjuva düzeninin bazı güçlerince, kapitalizmin krizinin bu ahlâksız bireylere göz yumulmasının bir sonucu olarak sunulmasına yol açıyordu. Bu açıklama, düzenle ve büyük burjuvazi ile ilişkilerini iyi tutmak isteyen sendika bürokrasisi saflarında geniş bir kabul görmüştü.

Hortumlama ve yolsuzluk vakalarının sınıflar ve siyaset açısından çok çelişik etkileri vardı. Burjuvazi açısından bu konu iki ucu pislikli bir şeydir çünkü bu tür faaliyetlere sadece suçüstü yakalanmış bankalar değil, birçok başka banka da karışmıştı; daha da önemlisi, yolsuzluk vakalarının saptanması ve cezalandırılması ötesinde bu tür faaliyetleri engellemek için getirilebilecek kurallar holding tipi yapılanmaların bankacılık faaliyetlerini yaralama riski taşıyordu.

Hortumculuk ve yoksuzluk faaliyetleri, burjuvazinin içinde iki ayrı kanadın varlığı konusunda bir hayal yaratmanın vebirine saldırırken ötekini kayırmanın gerekçesi olarak kullanılıyordu. Genellikle yapılan, bir tarafta ahlâksız, hırsız, yolsuzluklara karışmış, mafyavari bir öbeğin karşısına, öteki tarafta, "namus"u ile para kazanan, vergisini ödeyen, yasalara uyan, memleketin iyiliği için çalışan, kendi kazanırken bir yandan da istihdam yaratan bir saygıdeğer "işverenler" sınıfını koymaktı. Veriler, durumun hiç de böyle olmadığını açıkça gösteriyordu. Kriz öncesi yıllarda olan biten her şey gözden geçirildiğinde, sadece mafyavari burjuva kesimlerinin değil, tekelci burjuvazinin en muteber kesimlerinin bir bölümünün de yolsuzluk ve hortumlama eylemlerinde faal olduğunu görmek mümkündü. Etibank'ı hortumlayan Dinç Bilgin, Ege'nin çok köklü bir kapitalist ailesinden gelerek Türkiye'nin iki numaralı medya grubunun sahibi oldu. Bu olay patlak verene kadar, Sabah ve ATV'nin ve sayısız başka medya organının sahibi Bilgin'e "mafya" demek kimsenin aklına gelmezdi. Şirketinin hisselerini Wall Street'te satan Karamehmet ve daha önceki dönemin "altın çocuğu" bankacı ve medya patronu Erol Aksoy, Sabah grubu sarsılınca, yıllarca karanlık işlere girmiş olduğu iddia edilmiş olan Turgay Ciner (Havaş, Park Holding, bugün Habertürk grubu) ile birlikte hareket ediyordu. Karamehmet'in Turkcell'i hakkında hisselerini Wall Street'te satışa çıkarmadan önce yatırımcıları yanılttığı gerekçesiyle ABD'de dava açılıyordu. Erol Aksoy'un İktisat Bankası'nın da hortumlanmış olduğu daha sonra ortaya çıkacaktı. Hortumlama faaliyetleri dolayısıyla New York'ta tutuklanarak Türkiye'ye getirilen Cavit Çağlar, Bursa'nın en büyük iki kapitalist holdinginden birinin patronu, ayrıca bir zamanlar milletvekilliği ve bakanlık yapmış, Demirel'in en

yakınında bulunmuş biri idi. Esbank'ın patronu Zeytinoğlu ailesi, Eskişehir'in en köklü ailesi, hatta 1960'lı ve 70'li yıllarda "milli burjuvazi"yi mumla arayan bazı solcuların sevgilisi idi. Yani Türkiye'de biri "kötü", öteki "iyi" iki burjuvazi yoktu. Hortumlama olayları, mafya babalarınca, bazılarının pek sevdiği burjuvazinin has adamlarınca gerçekleştirilmişti.

Burjuvazinin krize açıklama olarak sunduğu kolaycı yaklaşımların hem yanlış, hem de saptırıcı olduğu açıktır. Gerçekte kriz, kapitalizmin dünya çapındaki ve Türkiye'deki işleyişinin çelişkilerinden kaynaklanır. Emperyalist burjuvazi ile Türkiye'nin tekelci burjuvazisinin işbirliği içinde uyguladığı ve esas amacı uzun krizi çözüme ulaştırmak için işçi ve emekçilere taarruz olan ekonomi politikaları ek çelişkiler doğurur, böylece kriz somut biçimlere bürünür. Türkiye'nin 2001 krizi üç (savaş faktörü göz önüne alındığında dört) ayrı belirlenimin bir sentezi olarak düşünülmelidir. Bunları genelden özgül olana doğru sırayla ele alalım.

Dünya kapitalizminin uzun krizinin bir parçası: Türkiye ekonomisinin 1977-81 krizinin ardından, 1988'den 21. yüzyılın başına, bir yıl büyüme, bir yıl daralma yaşaması, 1994, 1999 ve 2001'de derin krizlerle sarsılması, kapitalist dünya ekonomisinin uzun krizinin Türkiye'de ortaya çıkan somut bir ürünü olmuştur. 30 yıl krizi, uzunca bir süre boyunca karşılaştığı bir dizi çöküntü tehlikesini, krizin derinleşmesinin parasal şişkinlikle engellenmesi sayesinde atlatmıştır. Ama tam da bu yüzden madalyonun öteki yüzünde dünya çapında finansal sistemin kırılganlığı ve zayıf ülkelerde ani çöküntülerle karşılaşması yatmaktaydı. Türkiye'nin finans siteminin de sık sık yara alması kapitalist dünya ekonomisinin bu genel durumu ile doğrudan doğruya ilgili olmuştur.

Küreselleşmenin krizi: 2001 krizi aynı zamanda emperyalizmin "küreselleşme" olarak anılan evresinin özgül çelişkilerinin bir ürünüydü. "Küreselleşme" kavramının ima ettiği gibi, bu evre dünya ekonomisinin bütünleşmesinde ulusal ekonomilerin ortadan kalkmaya yüz tuttuğu bir evre değildir. Bu yüzden de bütünleşme yeni çelişkiler taşımıştır. Bu çelişkiler dolayısıyla, sürecin belirli bir aşamasında bir dizi ülke gelişme tarzı ve dinamikleri ortak yeni bir sermaye birikimi çevrimi ile karşı karşıya kalmıştır: 1994 Meksika, 1997-98 Asya, 1998 Rusya, 1999 Brezilya, 1999-2001 Arjantin ve 2001 Türkiye krizleri, en azından bir boyutu ile bu özgül çevrimin damgasını taşır.

Sorunun temelinde, finansal işlemlerin dünya çapında liberalleşmesi ile birlikte, yüksek düzeyde spekülatif bir sermayenin, yukarıda sözü edilen parasal şişkinlik koşullarında, kendine sürekli olarak daha iyi "plasman" koşulları araması yatmaktadır. Popüler dilde "sıcak para" olarak anılan bu para akımları, bir ulusal ekonomiye girdiğinde doğal olarak canlanma yaratır. Ne var ki, bunun koşulu, çoğu zaman, yatırılan fonların söz konusu ülkenin ulusal parasına çevrilmesidir.[1] Öyleyse, her ülke, bu para akımlarını cezbedebilmek amacıyla ulusal parasının değerini istikrara kavuşturmaya çalışmak zorundadır. Bu bir kez sağlandı mı bir süre için kendi kendini sürdüren bir sürece dönüşür, çünkü bu spekülatif sermaye akışı, döviz arzında bir bolluğa yol açarak ülkenin ulusal parasının değerlenmesiyle sonuçlanır. Ancak, tekil ülkelerin koşulları, eşitsiz gelişme dolayısıyla, kendine özgü faktörlerin etkisi altında değişkenlik göstereceği için, üstelik ulusal parayı istikrarlı tutma çabası özellikle rekabet gücü sınırlı olan bu ülkelerde ulusal paranın aşırı değerlenmesine yol açarak

1 Bunun istisnası, ülkenin yabancı döviz cinsinden devlet tahvili çıkarmasıdır.

bir süre sonra bu ekonomilerin ciddi cari açık basıncı altında bıraktığı için, ulusal paralarının istikrarı tehdit altına girmektedir. Bu tehdidin ortaya çıkışının belirli bir noktasında, o paranın değer yitiminden kurtulmak isteyen kısa dönemli para sermaye (sadece yabancılar değil yerli sermayedarlar da) ülkeden kaçmakta, finans sistemi bir çöküşle karşılaşmakta, bu da bütün ekonomide derin bir krizle sonuçlanmaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir nokta şudur: Söz konusu ekonomi dünya sisteminin içine bir kez yerleştikten ve finansal liberalizasyonu (konvertibiliteyi) kabul ettikten sonra, söz konusu dinamik **izlenen somut ekonomi politikalarından bir ölçüde bağımsız** olarak gelişecektir. Yani burada tek tek ekonomi politikalarının yanlış olmasının ötesinde, kapitalist dünya ekonomisinin liberal tarzda uluslararasılaşmasına ayak uydurma kendiliğinden bir kriz dinamiği içermektedir.

Neoliberalizmin krizi: Türkiye'nin 1994, 1999 ve 2001 krizleri, dünya kapitalizminin 30 yıl krizi ve "küreselleşme"nin çelişkileri veri iken, aynı zamanda, 24 Ocak 1980'den itibaren adım adım derinleştirilen neoliberal yönelişin de bir ürünüdür. 2001 krizi, dış açığın Türk lirasının yüksek değeri ile çelişkiye girmesi sonucunda Türk lirasından kaçışın ve bankacılık sisteminin zaaflarının bir ürünüdür. Ne var ki, bunların her ikisini de mümkün kılan, 1980'den itibaren izlenmiş olan neoliberal yöneliştir. Bu bakımdan 1989'da konvertibilitenin kabul edilmiş olması kilit önem taşır. Türkiye gibi rekabet gücü sınırlı, istikrarsız, finansal piyasaları genç ve sığ bir ekonomide konvertibilite, yukarıda sözü edilen türden hızlı "sıcak para" giriş ve çıkışını olanaklı kılarak ekonomiyi bu akımların kaprisine terk eder. Dolayısıyla, 2001 krizinin dolaysız nedenleri arasında yer alan TL'den kaçış doğrudan doğruya neoliberal politik stratejinin ürünüdür.

Aynı şey bankacılık sistemi için geçerlidir. Bu sistem 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren aşırı ölçülerde bir deregülasyon (kuralsızlaşma) yaşamıştır. Finansal çöküş tehlikesi yaratma riski dolayısıyla birçok ülkede ciddi biçimde denetim altında olan bankacılık sektörü, Türkiye'de tam anlamıyla başı boş bir gelişme göstermiştir. Sektöre girişler neredeyse bütünüyle serbest bırakılmış, banka sahiplerinde birçok özellik aranmasına, bankaların sıkı sıkıya denetlenmesine ilişkin başka kapitalist ülkelerde geçerli kurallar hiçe sayılmıştır. Bu, bir yandan sermaye yeterliliği bakımından son derecede zayıf, holdinglerin bünyesinde birer holding finans şirketi gibi davranan ve/veya son derecede tehlikeli finansal operasyonlara giren bankaların doğmasına yol açmış, bir yandan da banka sahiplerinin bazılarının bankalarının içini boşaltarak bunları birer kabuk haline getirmelerini olanaklı kılmıştır. Yani, ünlü "hortumlama" operasyonları, basit birer ahlâksızlık vakası değildir; ekonomik sistemin bütünü açısından bakıldığında, neoliberal gevşekliğin ve kuralsızlığın öteki yüzüdür, neoliberalizmin özbeöz evladıdır! Hem bankacılığın ihtiyat kurallarının çiğnenmesi, hem de "hortumlama" vakaları böylece neoliberal politikanın birer bedeli olarak 2000 yılında başlayan, 2001 yılında derinleşen bir süreç içinde bankacılık sistemini ve Türkiye ekonomisini vurmuştur.

İşin ironik yanı, 2001 krizinin bu açıdan 1994 krizinin bir bakıma doğrudan sonucu olmasıdır. 1994 krizinde de üç banka ile bir finans kuruluşu iflas etmişti. Yani daha o erken aşamada kuralsızlaştırılmış bir banka sektörünün patlamaya hazır bir bomba olduğu ortadaydı. Ne var ki, o aşamada Çiller hükümeti, kısa dönemde genelleşmiş bir finansal çöküş tehdidini engellemek amacıyla bankalardaki bütün mevduatı devlet güvencesi altına alıyordu. Böylece, kâr etme bakımın-

dan bütünüyle liberalleştirilmiş bir banka sistemi, zarar durumunda bütünüyle devlet güvencesine bağlanmış oluyordu. Bu, uzun vadede bir intihar stratejisiydi.[2] Daha o dönemden öngörülebilir olan bu durum hükmünü ekonominin en zayıf döneminde ifa etmiştir.

2 1994'te yaşanan ekonomik kriz sırasında şöyle yazmıştık: "Üstelik, [Çiller] hükümetin[in] banka sistemini kurtarmak için attığı adımlar, kısa dönemi kurtarma yönünde olanaklar yaratsa bile, orta dönemde daha büyük felaketler yaratabilecek nitelikte. Bilindiği gibi, Merkez Bankası'na verilen banka kurtarma yetkisi 25 Nisan'da uygulamaya girdiği halde, hükümet bununla yetinmedi ve 5 Mayıs'ta yeni bir adım atarak bankalardaki bütün mevduatı devlet güvencesi altına aldı. (...) Bir kez bütün mevduat güvence altına alındığında ve halkın bankalardan korkusu giderildiğinde, batak durumda olan bankaların daha fazla mevduat elde etmek amacıyla mevduat faizlerini yükseltmelerinin önünde, mudi psikolojisi açısından hiçbir engel kalmamış olur. Böylece mevduat faiz oranları, bankaların kredi maliyetleri ve nihayet kredi faizleri hızla yükselir. Sonuç batak kredilerin artması ve banka sisteminin daha da büyük bir krize düşmesi olabilir." Bkz. Sungur Savran, "Türkiye kapitalizminin krizi" *Sınıf Bilinci*, sayı 15, Temmuz 1994, s. 39-40. "Orta vade" 2000-2001'de geldi çattı!

Bölüm 24

Üçüncü Büyük Depresyon'da Türkiye Ekonomisi

2007 yılında ilk işaretlerini veren, 2008'de Lehman Brothers'ın çöküşü ile birlikte bir deprem, bir tsunami gibi dünya ekonomisini kavrayan finansal çöküş ertesinde ve onun tetiklediği Üçüncü Büyük Depresyon döneminde Türkiye ekonomisinin performansı epeyce yoğun, epeyce de gülünç biçimde tartışıldı. AKP hükümetinin, özellikle başbakanın ağzından savunduğu tez, krizin Türkiye'yi "teğet geçeceği", sonra da "geçtiği" oldu. "Kriz mriz" yoktu.

Gerçek çok farklıdır. Türkiye ekonomisinin finansal çöküş sonrası dünyayı pençesine alan derin ekonomik kriz sonucunda yaşadığı süreç iki karşıt, kolay kolay bağdaşmayacak eğilimi bir araya getirmiştir. Bunlardan biri, Türkiye ekonomisinin dünyanın büyük ekonomileri arasında krizden bir ilk aşamada en derinden etkilenen ekonomilerden biri olmasıdır. Ama bunun tam tersi kutupta, ekonomi 2008-2009 döneminde içine girdiği krizden hızla çıkmış ve 2010-2011 döneminde büyük ekonomiler arasında Çin'den sonra en hızlı büyüyen ekonomi unvanını kazanmıştır. Bu bölümün amacı, bu çelişik tablonun ardından yatan faktörleri kavramak ve bunun sonucunda Türkiye'nin önümüzdeki dönemde dünya ekonomisinde yaşa-

nacak gelişmeler bakımından nerede durduğunu özet olarak değerlendirmektir.

Türkiye'nin 2008-2009 krizi

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye 2008-2009 döneminde G-20 ülkeleri arasında İtalya ve Meksika ile birlikte en büyük ekonomik daralmayı yaşayan ekonomi olmuştur. Daralmanın yüzde 5,7 ile cumhuriyet tarihinin dördüncü sırasına yerleşmesi (rekor sırasıyla 2001, 1999 ve 1994'ündür), başbakanın "teğet" kavramının ne denli hakikatten uzak olduğunu hiçbir tartışmaya gerek olmayacak derecede açık biçimde ortaya koyar. 2009'un ilk çeyreğinin büyüme hızı kendi başına ele alınırsa, yüzde 14'lük daralma oranı ile bu dönem cumhuriyet tarihinin rekorunu kırmaktadır! Aslında kapitalizmde krizlerin toplam üretimden çok daha sağlam bir göstergesi olarak kabul edilmesi gereken imalat sanayinin performansı bakımından durum tam bir sefalettir. 2009 Şubat ayında imalat sanayi üretimi yıllık oran olarak yüzde 25 gerilemiştir. Bu bakımdan rekor 2008-2009 krizinindir. Sanayi üretiminde yaşanan küçülme son yılların en sert daralması olmuştur. Sanayi üretimi 1994 krizinde yüzde 16.3, 1999 krizinde yüzde 10.2, 2001 krizinde ise yüzde 11.4 küçülmüştür. Sermaye birikiminin en iyi göstergesi olan özel sabit sermaye yatırımları ise 2009'un ilk çeyreğinde yüzde 33 oranında (üçte bir!) gerilemiştir. Krizin başka göstergeleri arasında ihracatta belirgin azalış, şirket ve bankaların net dış borç ödeyicisi (yurtdışına net kaynak aktarımı) konumuna düşmeleri, içerde bankaların açtıkları kredi miktarında azalma (kredi daralması) ve ekonomiye duyulan güvende düşüşten söz etmek gerekir.[1]

1 Burada kullanılan bütün veriler şu kaynaktan aktarılmıştır: Salim Tanıl, "Dünya Ekonomisinde Kriz ve Türkiye Kapitalizmi", *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010.

Bu veriler, Türkiye'nin 2008-2009 krizinin hiç de Tayyip Erdoğan'ın "teğet" terimi ile küçümsenebilecek boyutlarda olmadığını, tersine dünya ölçeğinde en derin sarsıntılardan biri olduğunu tartışmasız biçimde ortaya koyuyor. Öyleyse, yapılması gereken, Türkiye'nin krizi neden bu kadar derin yaşadığını araştırmak. Burada az sayıda ironi olmadığını birazdan göreceğiz.

Kapitalist ekonominin her krizi, bir dizi somut faktörün bir araya gelişinin ürünüdür. Somut, her zaman karmaşıktır; tek bir nedene indirgenemez. Türkiye'nin 2008-2009 krizi de bu anlamda bir dizi değişik faktörün bir araya gelerek oluşturduğu bir tarihsel gelişmedir. Ancak bu değişik faktörler arasında belirleyici bir ağırlık taşıyan, bütün öteki faktörlere rengini ve gelişme biçimini veren bir temel faktör vardır. Bu faktör ortaya çıkmasaydı, öteki faktörler bir süre boyunca ekonomiyi kendiliklerinden bir krize sürüklemeyebilirlerdi. 2008-2009 krizinde bu temel faktör elbette kapitalist dünya ekonomisinin 2008 sonbaharında yaşadığı mali çöküş ve onu izleyen ekonomik kriz olmuştur.

2008-2009 krizi, bu açıdan, Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı öteki krizlerden bir ölçüde farklıdır. 1994, 1999 ve 2001 krizleri, her ne kadar kapitalizmin 1974-75'te dünya çapında yaşanan daralma (resesyon) ile başlayan uzun krizinin dinamiklerinin ürünü ise de, dünya ekonomisindeki gelişmelerin etkisi hiçbirinde bugün olduğu kadar **dolaysız** değildi. Hiç kuşku yok ki, bu üç krizin de arka planında dünya kapitalizminin 70'li yılların ortasında başlayan uzun krizi, uluslararası sermayenin bu krizi aşmak için benimsediği strateji (neoliberalizm ve "küreselleşme") ve kriz içinde finansal alanın yaşadığı şişkinliğin yarattığı çelişkiler **belirleyici** rol oynuyordu. Ama sadece diğer bütün faktörleri belirleyen bir temel faktör olarak. Bunlardan farklı olarak, 2008-2009 krizinde dünya ekonomisi, **hem** temel

faktör rolüne sahiptir, hem de krizi tetikleyen faktördür, yani aynı zamanda Türkiye ekonomisinin krizinin dolaysız nedenidir. Elbette, bu bakımdan bile 1994, 1999 ve 2001 krizleri arasında göreli farklar vardır. Bu açıdan bakıldığında, 1994 krizi içinde bulunduğumuz krizin karşı ucunda yer alır. Dünya ekonomisinin konjonktürü 90'lı yılların başındaki daralmayı atlattıktan ve canlı bir büyüme patikasına girdikten sonra patlak vermiştir. 1999 krizi ise bu açıdan bugünkü krize en yakın olanıdır, çünkü dünya ekonomisinin bugün yaşamakta olduğu bütünsel krizin bölgesel bir provasının dümen suyunda ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin 1999 krizi, kısmen, 1997'de bütün Asya ülkelerini sarsan, 1998'de Rusya'ya, 1999'da ise başta Brezilya ve Arjantin olmak üzere Latin Amerika'ya sıçrayan krizin bir sonucudur. Bu anlamda dünya konjonktürü onun da, kısmen, dolaysız nedeni olarak görülebilir. 2001 krizi ise arada bir yerde yer alır. Bu kriz daha çok Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisine (ve AB'ye) adapte olmasının bir krizidir, ama yaşandığı dönemde "dot.com balonu" olarak anılan borsa çöküşü ve onu izleyerek uluslararası bir daralma yaşanıyor olduğu için kısmi olarak bundan da etkilenmiştir.

Bütün bunları bir sonuca bağlayacak olursak, şunu açık biçimde ifade etmeliyiz: **İçinden geçmekte olduğumuz kriz, doğrudan doğruya dünya ekonomisinin yaşadığı derin krizin Türkiye topraklarındaki ifadesidir.**

Ne var ki, sorunu bu genellik içinde ele almak yeterli değildir. Çünkü bu genellik düzeyi, bize ne Türkiye'nin yaşadığı ekonomik krizin gerçekten özgül karakterini kavramaya olanak verir, ne de bu krizin neden bu kadar şiddetli olduğunu açıklar. Öyleyse, şimdi bu temel saptamadan sonra, Türkiye krizinin özgül yanlarına girelim.

Dünya kriziyle Türkiye krizi arasındaki temel bir uyumsuzluk, Türkiye'deki ekonomik krizin özgül karakterinin en

dikkat çekici yanını ortaya koyuyor. Bilindiği gibi, dünya krizi kronolojik açıdan ve biçimi bakımından bütünüyle finansal bir kriz olarak başlamış, banka, sigorta ve mortgage sektörlerinin çöküşü daha sonra üretim alanında yaşanan krizi ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de ise finansal alanda ortaya çıkan, "kriz" olarak anılabilecek tek gelişme, borsadaki (55 bin dolayından 25 binin altına) muazzam düşüş olmuştur. Buna karşılık banka sisteminde, bırakalım başka ülkelerdeki banka iflas ve kurtarmalarını, hiçbir büyük sarsıntı doğmamıştır. Ödemeler sisteminin öteki veçhesi olan uluslararası ödemeler açısından da, zorluklar yaşansa da büyük bir sarsıntı yaşanmadığını hatırlatmak gerekir. Borsanın finans sistemindeki özgüllüğü ise şudur: Her ne kadar borsa, finans dünyasının en "hayalî" denebilecek sektörü olsa da,[2] üretimdeki bir çöküşten zorunlu olarak etkilenecektir. Bütün bu faktörleri göz önüne alarak diyebiliriz ki, Türkiye bir finansal çöküş yaşamaksızın ağır bir üretim krizine girmiştir.

Bunun nedenleri üzerinde biraz durmak gerekir. Burada yukarıda sözünü ettiğimiz ironilerden biri ile karşı karşıya geliyoruz: Tarihin daha sonraki gelişimi ışığında, 2001 krizi Türkiye kapitalizmi için büyük bir şans olmuştur. Hatırlanacağı üzere, 1994 krizinde bazı bankalar batmıştı. 1999-2001 krizleri arasında da banka sistemindeki sorunlar devam etti. Ama 2001 krizi her şeyden önce bir banka krizi idi. Onlarca banka "Fon'a devredildi", yani devlet muhafazasına alındı. On binlerce banka çalışanının işine son verildi. "Hortumlama", yanıltıcı biçimde, krizin en yaygın açıklaması haline geldi. 1994-2001 yılları arasında bankacılık sistemi bu kadar büyük bir sarsıntıdan

2 Bununla şunu kastediyoruz: Borsa değerleri, "hayali sermaye" niteliğiyle, üretim sisteminde ortaya çıkan değerlerden en çok kopma potansiyeli taşıyan değerlerdir. Borsada oluşan "balon" olgusunu düşünmek bunu somut olarak anlamak açısından yararlıdır.

geçtiyse, bu, Türkiye burjuvazisinin neoliberal stratejiyi bankacılık sektöründe çılgınlık düzeyine ulaşan bir aşırılığa vardırmış olmasının bir ürünüydü.

Bankacılık sektörü, kapitalizmin tarihinin de ortaya koyduğu gibi, öteki sektörlere benzemez. Çünkü banka sisteminin çöküşü, ödemeler sisteminin işlemez hale gelmesine yol açarak ekonominin işleyişini durdurur. Bu yüzden bankacılık tarihsel deneyimlerin, en önemlisi de Büyük Depresyon'un derslerinin ışığında ileri kapitalist ülkelerde devlet tarafından en çok düzenlenmiş sektör olagelmiştir. Türkiye burjuvazisi yeni yetme neoliberalizminin bu gevşekliğini üç büyük krizle ödedikten sonra, nihayet 2001'den sonra bankacılığa gerçek bir düzenleme getirmiştir. Hatta "sütten ağzı yananın yoğurdu üfleyerek yemesi" gibi, 2001 krizinin travması altında, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) zaman zaman ileri kapitalist ülkelerden de daha sıkı bir dizi politika izlemiştir. Örneğin ileri kapitalist ülkelerde yasal olarak zorunlu sermaye yeterlik rasyosu genellikle yüzde 8 dolayında iken, BDDK Türkiye'de asgari düzeyi yüzde 12 olarak saptamıştır. Bankalar da risk değerlendirmesinde geçmişe göre çok daha titiz yöntemler uygulamaktadır. Tabii, 2001 krizinin bir başka etkisi, zayıf bankaların elenmesini sağlayarak, Türkiye bankacılık sisteminin 2008-2009 krizini en güçlü bankalarıyla karşılamasına olanak sağlaması olmuştur.

Ama kapitalizmin finansal spekülasyon gerçeği ve sermaye birikiminin doğasında içkin "aşırı kredi" eğilimi dolayısıyla, devlet ne kadar düzenleme ve denetleme yaparsa yapsın, banka sistemleri çöküşe karşı mutlak bir bağışıklık kazanamaz. Bir başka faktörün de mutlaka sözünü etmek gerekir. Türkiye bankaları ABD ve Avrupa bankaları gibi büyük bir sarsıntı yaşamadıysa bunun nedeni, onları krize sürükleyen türden işlemlerin Türkiye'nin bankacılık sisteminde yaygın olmamasıdır.

Bu işlemlerin en önde gelenleri türev ürünler ve mortgage'dir. Bilindiği gibi, ABD finans sisteminin krizini tetikleyen, gayrimenkul piyasasında aşırı şişmiş olan değerlerin çöküşü dolayısıyla bankaların mortgage kredilerinin önemli bir bölümünün batak hale gelmesi, ayrıca bu mortgage kredileri temelinde yaratılan türev menkul değerlerin de bütünüyle değersiz duruma düşmesi idi. ABD bankaları için geçerli olan, başta Britanya, İrlanda ve İspanya olmak üzere, Avrupa bankaları için de geçerliydi. Oysa Türkiye'de, herkesin bildiği gibi, mortgage yepyeni bir alan. Türev piyasaları ise henüz Türkiye'de ileri kapitalist ülkelerde olduğu gibi yaygın değil. Dolayısıyla, Batı'nın banka krizinin kaynakları Türkiye'de mevcut değildi. Bankaların krizi sarsıntısız atlatmasının asıl nedeni buydu. Eğer Türkiye bankacılık sektörü, İrlanda ya da İspanya'daki gibi gayrimenkul ve ona bağlı menkul değerler spekülasyonuna batmış olsaydı, en iyi düzenleme sistemi bile onu kurtaramazdı!

Bunun altını çizmek, bizi iki sonuca götürüyor. Birincisi, Türkiye bankacılık sektörü, burjuvazinin büyük bir övünçle ileri sürdüğü gibi, bu bakımdan hiç de benzersiz değildir. Türkiye bankacıları zaman zaman gülünç iddialarda bulunuyor: Bizim bankacılık sistemimiz, dünyada bu krizi devlet desteğine gerek duymadan geçiren iki-üç bankacılık sektöründen biriymiş! Verilen örnekler, iddianın gülünçlüğünün ipucunu veriyor: Öteki iki ülke Kanada ve Avustralya imiş! Türkiye burjuvazisi, kendini dev aynasında görmeye, emperyalist ülkelerle aynı ligdeymiş gibi konuşmaya başladı. Emperyalist ülkeler arasında gerçekten pek azında bankalar kriz yaşamamıştır. Ama Türkiye ile aynı ligde yer alan bir dizi ülkede, örneğin Güney Kore'de ve başta Brezilya olmak üzere Latin Amerika'da da büyük banka krizleri yaşanmamıştır.[3] Dolayısıyla, karşılaştırma grubu doğru seçildiği takdirde, Türkiye'nin deneyimi hiç

3 Brezilya için bkz. *The Economist*, 14 Kasım 2009, Brezilya özel eki, s. 6-7.

de benzersiz değildir! İkinci sonuç da buradan çıkıyor: Türkiye bankacılık sistemi 2008-2009 krizinde (henüz) büyük bir sarsıntı yaşamadıysa, bunun nedeni "geriliği"dir. Yani kapitalizmin finans sektöründeki bütün gelişmelerine henüz adapte olamayışıdır. Diyelim on sene sonra benzer bir kriz yaşanırsa Türkiye'nin bankacılık sistemi de muhtemelen şimdi Britanya ya da İrlanda'da olduğu gibi yerlerde sürükleniyor olacaktır!

Bir kez bankacılık sisteminin neden sarsılmamış olduğunu anladıktan sonra, şimdi de ikinci bir ironi üzerinde durabiliriz. Bankacılık sisteminin krizi neredeyse yarasız beresiz atlatmış olmasının ışığında, üretimde yaşanan krizin ağırlığı daha da çarpıcı hale geliyor. AKP hükümetinin "krizin Türkiye'yi teğet geçtiği" yolundaki (içi boş) böbürlenmeleri bu bağlamda daha da gülünç görünüyor. Eğer bankacılık sisteminin krizi sarsıntısız geçirmesinin nedenleri 2001 krizi travmasından sonra BDDK'nın izlediği politika, zayıf bankaların elenmiş olması ve sistemin içsel "geriliği" ise, bunların hiçbiri hükümetin politikasına bağlanamaz. (BDDK, sonuç olarak, politikadan bağımsızlaştırılmış bir "özerk kurul"dur.) O zaman, sağlam bir banka sistemine rağmen krizin üretim alanında böylesine ağır yaşanması, hükümeti durumdan daha da sorumlu kılar!

Öyleyse üretim alanındaki krizin ya da başka bir deyişle finansal krizden farklı olarak ekonomik krizin Türkiye'de neden bu kadar ağır yaşandığına ana hatlarıyla değinelim. Burada, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile bütünleşme tarzı krizin bu kadar derin yaşanmasının esas sorumlusudur. Başka bir şekilde söylersek, Türkiye burjuvazisinin amentüsü haline gelmiş olan neoliberalizm, ekonomiyi kaldıramayacağı kadar korunaksız hale getirdiği içindir ki Türkiye krizi bu kadar ağır yaşamıştır.

Burada ilk ele alınması gereken nokta Türkiye ekonomisinin 1989'dan itibaren konvertibiliteye geçmiş olmasıdır. Teknik olarak ödemeler bilançosunda sermaye hareketlerinin

serbestleştirilmesi olarak anılması gereken bu önlem, Türkiye gibi rekabet gücü belirli sınırların tahdidi altında olan bir ülkede ekonominin işleyişinde büyük çelişkiler yaratmaktadır. Bu çelişkiler, daha önce 1994, 1999 ve 2001 krizlerinde de hükümlerini icra etmişlerdir. Bu sefer de krizin birçok başka ülkeden daha derin yaşanmasının ardındaki dinamikleri oluşturmuşlardır.

Konvertibiliteden doğan ilk büyük sorun, Türkiye ekonomisinin bütünüyle dış finansmana bağımlı hale gelmesi, büyümenin ciddi ölçüde dış finansmana dayanması, bu yüzden de kriz eğilimleri baş gösterdiğinde ve dış finansman çekildiğinde ekonomideki sarsıntıların son derecede sert olmasıdır. Rakamlarla ifade edecek olursak, Eylül 2007 ile Eylül 2008 arasında Türkiye'nin 50 milyar dolara yaklaşan cari dış açığı, yine 50 milyar dolara yaklaşan bir dış finansman ile kapatılmıştır. Bu dış finansmanın büyük bölümü (eskisinden farklı olarak) özel finansmandır. Doğrudan yabancı yatırımlardan (2008'de 20 milyar dolara yaklaşmıştır), banka ve şirketlerin dış dünyadan borçlanmasından ve kısa vadeli portföy yatırımlarından, yani borsaya yatırıma gelen "sıcak para"dan oluşur. Bir kez dünya ekonomisinde sarsıntı başladığında, sermaye kriz dönemlerinde en güçlü paralara yatırım yapmak, yani "güvenli liman"lara sığınmak eğiliminde olduğu için, gelişmekte olan ülkelere dış finansman kurur. Nitekim Türkiye'ye 2008'in ilk dokuz ayında giren doğrudan yatırımların miktarı 14 milyar doların üzerinde iken, 2009'un ilk dokuz ayında bu yüzde 60'a yakın bir düşüş göstererek 6 milyar dolar dolayına düşmüştür.[4] Bankaların ve şirketlerin dış borçlanmaları, krizin bastırmasından önceki 12 ay boyunca yaklaşık 20-25 milyar dolarken Eylül 2008'den itibaren akım tersine dönmüş, Türkiye bankaları ve şirketle-

4 *BirGün*, 14 Kasım 2009.

ri dışarıya birlikte 7 milyar dolarlık net kaynak aktarmıştır.[5] ("Sıcak para" hareketine birazdan döneceğiz). Bunun anlamı, Türkiye banka sistemi bir sarsıntı yaşamasa dahi, bir kredi sıkışmasının doğal olarak yaşanmış olmasıdır. Hem bankaların hem de şirketlerin kaynakları kurumuştur.

Türkiye gibi bir ekonomide konvertibilite bir de ekonominin rekabet gücünü doğrudan doğruya etkileyen bir ikinci çelişkiye yol açar. Bu, Türk lirasının uluslararası değeri üzerinde odaklaşan bir çelişkidir. Bir ülkenin yabancı sermaye çekebilmesi için ulusal parasının istikrarlı ve değerli olması gerekir. Buna karşılık, dış ticarette rekabet gücünün belirleyenlerinden biri, o ülkenin ulusal parasının aşırı değerli olmamasıdır. Türkiye ekonomisinin yabancı sermaye akımlarına bütünüyle açık hale getirilmiş olması ve yabancı sermaye ve finansmanın her türlü yoldan teşvik edilmesi, canlı büyüme dönemlerinde döviz arzının bollaşması yoluyla Türk lirasının aşırı değerlenmesine yol açmaktadır. Bunun ihracatçıların Türkiye'nin ihracat ürünlerini pahalılaştırarak rekabet gücünü azalttığı yolunda sürekli şikâyetlerine konu olduğu zaten biliniyor. Buna rağmen, Türkiye'nin ihracatı yıllar üzerinden gerçekten ciddi bir artış göstermiştir. Asıl vahim sonuç ihracat değil ithalat üzerinde gerçekleşir: Aşırı değerli Türk lirası ithal malları ucuzlattığı için, Türkiye'nin ithalatı hem tüketim mallarında, hem de "ara malı" ve "yatırım malı" olarak bilinen üretim girdilerinde büyük bir patlama yaşamıştır. Bu, kendine bağlı olarak yeni bir çelişki doğurur: **İhracatın artışı dış ticaret ve dolayısıyla dış ödemeler dengesini düzeltmek yerine bozar.**

Bunun sonucu **dev bir dış ödemeler açığıdır.** Yukarıda belirttiğimiz gibi, krizin bütün gücüyle patlak vermesinden önceki dönemde, Türkiye'nin cari açığı tarihî bir rekor olan 50 milyar dolara yaklaşıyordu. AKP hükümetinin çok övündüğü

5 Aktaran: Uğur Gürses, *Radikal*, 13 Kasım 2009.

2002-2006 arası yüksek büyüme temposu böyle bir çelişki ile malûldü. Oysa bu hızlı büyüme aynı dönemde Türkiye benzeri başka ekonomilerde de görülmüştü; Ama onlarda ek olarak dış açık ortadan kalkmış, döviz rezervleri patlama göstermişti. Türkiye bu yüzden uluslararası karşılaştırmalarda dış kaynak ihtiyacı en yüksek ülkeler arasında yer almaktadır. Bu kadar büyük dış açığı olan bir ülkenin ulusal parası aşırı bir değer yitimi tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla, sermaye kaçışı birçok başka ülkeye göre daha hızlı olacaktır.

Buraya bir not düşmek gerekiyor. Dış finansmana bu kadar bağımlı bir ekonomide dış finansman aniden kurursa, normal olarak yukarıda belirttiğimiz gibi o ülkenin parası birdenbire ağır bir değer yitimine uğrar. (Örneğin 2001 krizinde tam da bu yaşanmıştır.) Ne var ki, bu kez bu durum yaşanmamıştır. Böylece yukarıda finansal çöküşün öteki veçhesini oluşturduğunu belirttiğimiz dış kaynaklı bir ödemeler sistemi krizi de ortaya çıkmamış, finans piyasalarındaki sarsıntı borsadaki büyük düşüşle sınırlı kalmıştır. Bu neden böyle olmuştur? Bunun üç nedeni vardır. Birincisi, üretim alanında öylesine bir daralma yaşanmıştır ki, ithalat gereği hızla daralmış, dolayısıyla finanse edilecek dış açık süratle düşmüştür. Nitekim bir önceki yıl 50 milyar dolar seviyesine yaklaşan cari açık, kriz döneminde yıllık 15 milyar dolar düzeyine düşmüştür. İkincisi, 2002-2007 yılları, dünya ekonomisi açısından o kadar olumlu bir konjonktüre tanık olmuştur ki, Türkiye gibi çok açık veren bir ülke bile döviz rezervlerini önemli miktarda arttırmayı başarmıştır. Kriz döneminde dış finansmandan yararlanamayan ülke, rezervlerindeki bu artış sayesinde durumu tehlikeye atmadan açığın 5 milyar dolarlık bir bölümünü rezervleriyle karşılayabilmiştir. Üçüncüsü, dış ödemeler dengesinde soldan iktisatçıların keşfederek işaret ettiği anormal bir durum vardır. Ödemeler bilançosunun normal olarak birkaç yüz milyonluk

bir tutar gösteren "Net hata ve noksan" kaleminde son yıllarda düzenli olarak milyarlarca dolarlık bir içe akım görünmektedir! Açığı kapayan asıl budur.

Bu konuda akla iki açıklama geliyor: Birinci olasılık, bu paranın İran ile dış ticarete ilişkin kayıtlarda ABD ambargosunu dolaylı yoldan delmek amacıyla uygulanan saptırmaların sonucu olmasıdır. İkinci olasılık, AKP hükümeti fon bolluğu içindeki Körfez ülkelerinden belirli bir miktarda destek elde etmiştir, ama siyasi nedenlerle bunu açıklayamamaktadır. Bu düşük bir olasılıktır. Daha yüksek olasılığa sahip bir üçüncü açıklama ise şudur: Kapitalistler, krizin büyüklüğü karşısında, geçmişte yasal olmayan yollardan yurtdışına kaçırdıkları paraların bir bölümünü ülke içinde kullanmak üzere geri getirmişlerdir. İşte Türkiye'nin dış ödemeler sorununun kaynaklanan bir finansal krize düşmemesinin, Türk lirasının büyük bir değer kaybına uğramamış olmasının nedenleri bunlardır.

Ama finansal kriz yaşanmamasına rağmen, para ve sermaye akımlarının yarattığı bu çelişkiler Türkiye'nin üretim alanında çok sert bir kriz yaşamasıyla sonuçlanmıştır. Dış kaynağa bağımlılık, dış kaynak kıtlığında doğrudan doğruya yatırımların azalmasıyla ve ekonominin durma noktasına gelmesiyle sonuçlanmıştır.

Nihayet, Türkiye'de ekonomik krizin bu derece sert yaşanmasının üçüncü bir nedeni de ekonominin Avrupa pazarlarına yüksek derecede bağımlı olmasıdır. Gümrük Birliği'nden (anlaşma 1995, uygulanması 1996) bu yana, Türkiye'nin dış ticaretinde Avrupa'nın ayrıcalıklı bir yeri olagelmiştir. Avrupa Birliği ülkeleri krizi çok sert biçimde yaşadığı için, Türkiye'nin ihracatında çok büyük bir düşüş ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Türkiye'nin ihracatı ağırlıklı olarak sanayi mallarında yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla sanayi üretiminde görülen iki haneli düşüşlerin ardında ihracatın bu düşüşü önemli bir rol oynamıştır.

2010-2011 büyümesi ve gelecek

2008-2009 krizi, dünyada finansal krizin kontrol altına alınması ve ilk resesyonun atlatılması sürecine paralel olarak sona erdi. Bundan sonraki iki yıl, Türkiye ekonomisinin çok yüksek büyümeler yaşadığı yıllar oldu. Başlangıçta iki haneli olarak ilan edilen 2010 büyümesi yüzde 9,5, 2011 büyümesi ise onun az altında yüzde 8,5 oldu. Çok övünülen bu rakamlarda şaşırtıcı hiçbir şey yoktur. 2008'de başlayan depresyon, ileri ülkelerde merkez bankalarını Miktar Genişlemesi (*Quantitative Easing*) politikası temelinde düzenli olarak para basmaya zorluyordu. Ortaya büyük miktarlarda "plasman" olanağı arayan para sermaye çıkıyordu. Ama öte yandan aynı merkez bankaları depresyon karşısında toparlanmayı desteklemek amacıyla faiz oranını sıfır dolayında (aslında düşük düzeyde de olsa bir enflasyon olduğuna göre negatif bölgelerde) tutmak zorunda kaldığından Türkiye ve benzeri, faiz oranlarının çok daha yüksek olduğu ülkelere muazzam bir "sıcak para" akışı yaşanıyordu. Böylece, krizden önceki "saadet zinciri" geri dönmüştü. "Sıcak para"nın Türkiye'ye akışı ülkede yüksek bir likidite yaratıyor, bu sayede bankaların kredi miktarı büyük bir artış gösteriyor, tüketim ve üretim hızla artıyordu. Burada Türkiye ekonomisine özgü hiçbir şey yoktu. Dünya kapitalizmi sapkın denebilecek bir patikada ilerliyordu. Depresyon en ileri ifadesini ileri ülkelerde bulduğu için, "yükselen piyasa" olarak anılan ülkelerde hızlı büyüme etkisi yaratan bir sermaye akışı yaratmıştı.

Ama dış finansmana dayalı büyümenin tahditleri yine birer tehdit haline gelmeye başlamıştır. Bunların başında tabii ki büyüme ile birlikte yeniden hızla artan cari açık geliyor. Ayrıca, başbakanın sık sık övünme konusu yaptığı gibi kamunun borcu eskisine göre çok düşük bir seviyeye gerilemişti,

ama şirketler Avrupa finans piyasalarında çok düşük faizle borçlanabildiği için döviz cinsinden büyük bir borç biriktirmişlerdi, bu her gün daha da fazla büyüyor. Bu satırların yazılmakta olduğu Ekim 2013'te Türkiye'nin toplam brüt dış borç stoku 367 milyar ABD dolarıdır. Bunun yüzde 70'ine yakın bölümü (250 milyar doların üzerinde) özel sektör borçlarından oluşuyor.[6] Türkiye'nin dış borcu içinde kısa vadeli borçların oranı da yüksektir.[7] Kısa vadeli borç ile rezervler arasındaki ilişki bir ülkenin ödeme güçlüğüne düşme ihtimali bakımından çok önemlidir. Türkiye'nin döviz rezervlerinin son yıllarda çok yükseldiği sık sık söylenen bir şeydir. Merkez Bankası brüt döviz rezervlerinin 120 milyar ABD dolarına yaklaştığı ileri sürülmektedir.[8] Oysa bu, adı üzerinde brüt döviz rezervidir. Bunun kullanılabilir (net) kısmının çok daha düşük olduğu, 40 milyar doları geçmediği (muhtemelen abartılmış bir rakam) Merkez Bankası Başkanı Erdem Başçı'nın kendi açıklamasıyla sabittir.[9] Öte yandan, bir ekonominin uluslararası finansa açıklık derecesinin yüksekliği de o ekonominin finansal kırılganlığını arttırır. Türkiye bu konuda en açık ülkelerden biridir. "Yükselen piyasalar" olarak bilinen ülkelerin bir bölümü (örneğin Türkiye ile sık sık birlikte anılan Brezilya) sermaye hesabı üzerinde kontroller uygularken Türkiye buna hiç yanaşmamaktadır. Nihayet, kredi artış oranı da Türkiye'de son yıllarda çok yüksek seyretmektedir.

6 Bloomberg HT, 30 Eylül 2013. http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1433983-dis-borc-stoku-367-3-milyar-dolar. (İndirilme tarihi: 20 Ekim 2013.) Bunun içinde 110 milyar dolar dolayındaki bölümü kısa vadelidir.

7 Merkez Bankası rakamlarına göre halihazırda kısa vadeli olarak tanımlanan toplam borç stoku 125 milyar dolardır. http://www.tcmb.gov.tr/kvdb/kvbulten.pdf. (İndirilme tarihi: 20 Ekim 2013.)

8 http://evds.tcmb.gov.tr/cgi-bin/famecgi. (İndirilme tarihi: 20 Ekim 2013.)

9 http://www.ntvmsnbc.com/id/25462824/. (İndirilme tarihi: 20 Ekim 2013.)

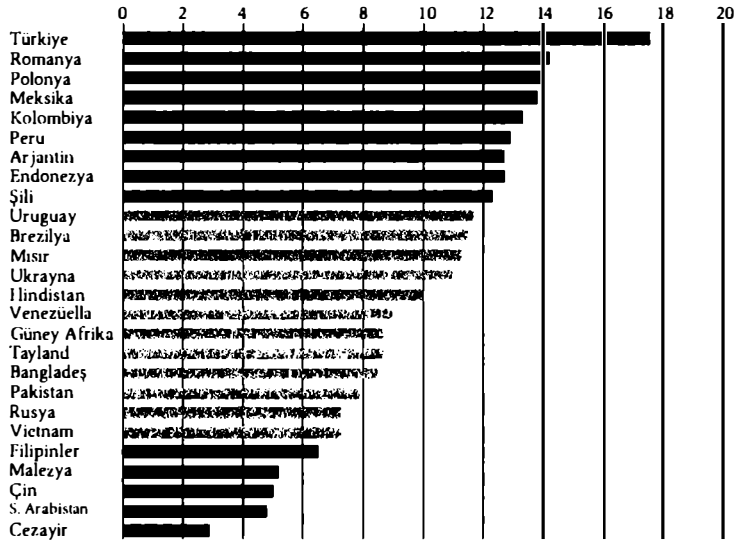
Ekonomi yönetimi bütün bunları göz önüne alarak 2012'den itibaren ekonominin aşırı ısınmasını engellemek üzere bazı tedbirler almıştır. Bunun sonucunda, 2012'de büyüme hızı aniden yüzde 2,5 düzeyine gerilemiştir. 2013 yılında da bunun biraz üzerinde bir büyüme beklenmektedir. Bu kitabın amaçları açısından bu konjonktürel gelişmelerin tek önemi şudur: Ekonomik büyüme gemlendiği ve bu sayede dış açık, kredi artış hızı vb. faktörlerin biraz daha kontrol altına alınmasıyla birlikte finansal kırılganlık geriletildiği halde, uluslararası sermaye hareketlerinde bir durgunluğun doğması durumunda, Türkiye dünya çapında en tehlikeli konumda olan ülke olarak öne çıkmaktadır. Britanya'nın *The Economist* dergisinin yaptığı karşılaştırma bu bakımdan son derecede uyarıcıdır. (Şekil 1) **Türkiye bütün dünya ekonomileri arasında risk bakımından birinci sırada görünmektedir!** Üstelik azami risk 20 ölçeğinde verilmişken 18'e yakın bir notla. Kendinden bir sonraki ülke olan Romanya 14 risk notuna sahipken!

Bu, kısa dönemde Türkiye ekonomisinin uluslararası finans piyasalarında ABD Federal Reserve'ünün Mayıs ayında Miktar Genişlemesi'nin azaltmaya başlayacağını açıklamasından doğan kargaşa dolayısıyla büyük risklerle karşılaşması anlamına gelebilir. Daha şimdiden Türk lirası ABD doları karşısında epeyce değer yitirmiştir. Ama sorunu bununla sınırlı tutmak yanlış olur. Esas mesele Federal Reserve'ün Miktar Genişlemesi politikasından geri adım atıp atmayacağı değildir. Bu, birçok somut faktöre bağlıdır. Mesele Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisinin şu ya da bu nedenle ortaya çıkacak en ufak çalkantısında büyük sorunlarla karşılaşma potansiyeli taşımasıdır.

Şekil 1

Sermaye buz kesme endeksi

Yükselen piyasalara sermaye akışının aniden durması halinde kırılganlık, 2012 ya da en son ölçüm, maksimum risk = 20.

Türkiye, Avrupa sisteminin kıyısında bir ülkedir. Dış ticaret ülkeler bakımından dağılım son yıllarda bir ölçüde çeşitlenmiş olsa bile hâlâ büyük ölçüde AB'ye bağımlıdır. Doğrudan sermaye yatırımlarında AB ülkeleri aslan payını ellerinde tutuyorlar. Banka sisteminde yabancı varlığı sürekli artmaktadır, dış aktörler büyük ölçüde AB ülkelerinin bankalarıdır. Turizmde çeşitlenme çok artmıştır, ama başta Almanya ve Britanya olmak üzere AB ülkeleri hâlâ önemli bir ağırlık taşıyor. Avrupa ülkelerinde, buradaki yakınlarıyla ve ülke ile ekonomik ilişkileri hâlâ devam etmekte olan milyonlarca TC vatandaşı yaşıyor. Yukarıda gördük: Avrupa Birliği, güney çeperinden başlamak üzere, dünya ekonomisinin zayıf halkasıdır. Şayet en sarsıcı olasılık gerçekleşir de avro sistemi çökerse ya da en azından

bazı ülkeler avrodan kopmak zorunda kalırsa, Türkiye'nin bu kırılganlıkla ne derecede derin bir ekonomik krize düşebileceğini hayal bile etmek zordur.

Demek ki, Üçüncü Büyük Depresyon içinde Türkiye ekonomisinin konumu ve geleceği üzerine tartışmamızı büyük bir uyarı ile bitirmemiz en doğrusu olacaktır: Önümüzdeki dönem büyük tehlikelerle doludur. Türkiye ekonomisinin dünya çalkantılarının da etkisiyle bugünden öngörülemeyecek, hatta tarif edilemeyecek derinlikte krizler yaşaması bir olasılıktır. İşçi sınıfının kendisini ve bütün toplumu böyle bir felaketten korumak üzere yığınak yapması elzemdir.

Bölüm 25

Türkiye Kapitalizminin Krizleri: Genel Sonuçlar

Son bölümlerde Türkiye kapitalizminin son otuz küsur yıldır yaşadığı krizler üzerine yaptığımız tartışmadan bazı genel sonuçlar çıkarmak yararlı olacaktır. Bu krizlerin her birini bir ölçüde kendi içine kapalı biçimde ele almış bulunuyoruz. Şimdi uzaktan bir bakışla daha sentez türü sonuçlar çıkarmanın zamanı gelmiş bulunuyor.

Her şeyden önce, krizleri tartışırken şu ana kadar bilinçli biçimde hiç değinmediğimiz bir konuya değinmemiz gerekir: Kürt savaşı. Türkiye solunda ekonomik krizlerin tartışması yapılırken iki tavır belirgin olarak öne çıkıyor. Solun Kürt hareketine biraz mesafeli duran akımları krizlerde savaşın ve askerî harcamaların yerine hemen hemen hiç değinmiyor. Buna karşılık, Kürt hareketine yakın yayınlar ve yazarlar ile Türkiye solunda görüşleri bakımından Kürt hareketinden ayrıştırılması zor bazı akımlar bütün ekonomik krizleri doğrudan doğruya savaşın etkilerine atfediyor. Her iki tavrın da önemli yanlışlar içerdiğini vurgulamamız gerekir.

Solun savaşı ve askerî harcamaların etkisini yok sayan kesimlerinin bu davranışı gerçekten anlaşılmaz bir sessizliktir.

Sadece bu faktörlerin ekonomik akımlar ve konjonktür üzerinde etkisi olabileceği herkes tarafından ayan beyan görülebilir bir şey olduğu için değil. Daha da önemlisi, sola hâkim olan (ve bu kitap boyunca eleştirilmiş olan) Keynesçilik-eksik tüketimcilik karması iktisadi analizde, genel olarak devlet harcamaları, özel olarak da askerî harcamalar hep çok önemli görüldüğü için. Söz gelimi Türkiye'ye bakarken savaşın etkisini görmezlikten gelen yazarlar, dünya ekonomisini veya Vietnam savaşı dönemde Amerikan ekonomisini inceliyor olsalar, hemen askerî harcamaların ekonomiye etkisini vurgularlar, duruma göre bu harcamaların durgunluğa karşı bir önlem olduğunu veya enflasyonist etkiler yarattığını ileri sürerlerdi. Bizim bakış açımıza göre, bu tür yaklaşımlar tipik Keynesçi-eksik tüketimci hataları da içerir. Bizim için mesela askerî harcamaların durgunluk eğilimlerini aşmak için bilinçli olarak arttırıldığı tezi, sadece kuşkulu değil, belki ender istisnalar dışında düpedüz yanlıştır. Ama burada solun başka akımlarını konuşuyoruz. Bu tür Keynesçi-eksik tüketimci argümanlara bu kadar ağırlık tanıyanların, iş Türkiye'ye gelince Kürt savaşının etkileri konusunda bu kadar suskun olmalarını, iktisadi düşünüşlerinde bir boşluğun belirtisi saymak biraz zordur. Daha ziyade dile getirilmemiş politik kaygıların ürünü olarak anlamak gerekir.

Madalyonun öteki yüzünde, Kürt hareketinde ve onu tıpatıp adımlarla izleyenlerde ekonomideki her tür sarsıntının savaşa atfedilmesi konusundaki acelecilik ve tek yanlılığın da bir tek anlamı olabilir: Marksist teoriye karşı benimsenen mesafeli tutum, hatta kayıtsızlık. Krizlerin tek bir defa için değil sürekli olarak, yani neredeyse otuz yıllık bir süre içinde bu şekilde sadece savaş ve askerî harcamalar temelinde anlaşılmaya çalışılmasının tek bir anlamı olabilir: Savaş olmasaydı, Türkiye ekonomisinde krizler yaşanmayacaktı, ya da en azından yaşanmayabilirdi. İki biçimi altında da bu düşüncenin Marksizmin ka-

pitalist üretim tarzının dinamikleriyle taban tabana zıt olduğu tartışma götürmez. Savaşın bir kriz faktörü olarak kriz eğilimlerine katkıda bulunduğu, krizleri başka koşullarda yaşanacak olduğundan daha derin hale getirdiği, çözümlerini güçleştirdiği vb. türü açıklamalar, somut veri ve analizler temelinde ileri sürüldüğü takdirde gayet anlamlı olabilir. Ama "kriz" denince "savaş" diye cevap vermek: Bu kapitalizmin eleştirel değerlendirmesinden en azından bu konuda bütünüyle vazgeçmek anlamını taşır.

Biz 29 yıldır süren Kürt savaşının Türkiye ekonomisinin sadece krizlerinde değil, bu dönem boyunca yaşadığı gelişmelerin tamamında belirli etkiler bıraktığı kanaatindeyiz. Daha önceki bölümlerde son otuz yılın krizlerini tartışırken bundan hiç söz etmediysek bunun nedeni her defasında kendimizi tekrarlamak yerine konuyu etraflı biçimde burada ele almayı tercih etmemizdir. Geçmişte, özellikle 1994 ve 2001 krizlerini henüz bu krizler yaşanırken analiz ettiğimiz çalışmalarımızda savaşı krizin belirleyenlerinden biri olarak her defasında vurgulamışızdır.[1] 1994 krizini o zaman köşe yazıları yazmakta olduğumuz Özgür Gündem gazetesinde "Palaska Sıkmak!" başlıklı bir yazı ile karşılamıştık.

Savaşın genel olarak ekonomi, özel olarak krizler üzerindeki etkilerini hızla tarayacak olursak, en azından şu ağır maliyetlerden söz edebiliriz: savaş harcamalarının bütçe açığına katkısı; bu nedenle kamu borcunun yıllar üzerinden birikimli biçimde büyümesi; askerî harcamalar dolayısıyla yapılan ithalat sonucunda cari açığın büyümesi; bunun katkısıyla dış borcun artması; savaşın Kürt bölgelerinde yarattığı ekonomik travma (köylerin zorla

1 1994 krizinin analizi için bkz. Sungur Savran. "Türkiye Kapitalizminin Krizi", *Sınıf Bilinci*, 15, Temmuz 1994. 2001 krizi için ise şu kaynağa bakılabilir: Sungur Savran, "İkinci Düyun-u Umumiye Dönemi", *İşçi Mücadelesi*, eski dizi, 1, Ocak-Şubat 2002. Her iki makale de açıkça savaş faktörünü ana belirleyenlerden biri olarak hesaba katar.

boşaltılmasının tarım ve hayvancılık üzerinde etkisi, Batı'ya ve bölgenin büyük kentlerine göçün bu kentlerin ekonomileri üzerinde yarattığı ağır yük, hayvancılığın yayla yasağı vb. biçimlerde zarar görmesi, sınır ticaretinin altüst olması vb. vb.), savaşın derin devlet, pişmanlık yasasından yararlanan unsurlar, mafya ve faşist güçlerin ortaklığıyla kışkırttığı ve kalkan olduğu kaçakçılık faaliyetlerinin ekonomik maliyetleri vb. Bu mesele aslında derinlemesine incelenmesi gereken bir sorun olarak Türkiye iktisatçılarının gündeminde durmaktadır. Savaşa ilişkin başka meseleler gibi, bu da araştırmacının kariyerine, hatta güvenliğine zarar getirebileceği kaygısından ve ideolojik körlüklerden dolayı toplumsal bilimlerde ele alınmayı bekleyen sayısız konunun arasındadır. Bu konuda bu aşamada, yani daha somut araştırmalar yapılmadan önce, metodolojik açıdan sorunu reddetmemek ve önemine dikkat çekmekten öte pek bir şey yapılamayacağı kanaatini taşıyoruz.

Konuyu kapatmadan önce yeniden vurgulayalım: Savaşın ekonomi üzerindeki etkilerini ve krizleri alevlendirme kapasitesini, ancak ekonominin derinlerinde yatan dinamiklerle, kapitalizmin çelişkileriyle birlikte ele almak anlamlıdır. Bırakalım Marksist teorinin kazanımlarını, aksi takdirde şu basit soruya bile cevap verilemez: Savaş otuz yıldır devam ettiği halde neden krizler sadece bazı dönemlerde oluyor? Bu dönemselliği kapitalizmin çevrimsel hareketinden başka yoldan açıklamak mümkün değildir. Savaş ve askerî harcamalar ancak güçlendirici ve tetikleyici faktörler olarak ele alınabilir.

Dünya ekonomisinin 30 yıl krizi adını verdiğimiz, Üçüncü Büyük Depresyon'u da içine katınca 40 yılı bulan bir dönemi boyunca (1974-2013) Türkiye ekonomisinin yaşadığı krizlere toplu halde bakınca ortaya çıkan tablonun ana özelliklerini de vurgulamak yararlı olacak. Her şeyden önce, bilgilerimizi tazeleyecek olursak, bu 40 yılda Türkiye ekonomisinin şu çevrimleri yaşa-

mış olduğunu hatırlayalım: 1972-1981, 1982-1994, 1995-2001, 2002-2009, nihayet 2010'da başlayan ve günümüzde sürmekte olan çevrim. Bunların krizle noktalanmasında yıllar şöyle sıralanabilir: 1977-81, 1994, 1999-2001, 2008-2009. Demek ki, en yalın düzeyde beş çevrimden ve dört krizden söz ediyoruz. Beşinci krizin de kaçınılmaz olarak geleceğini, kapitalizmin hâkim üretim tarzı olarak kaldığı sürece böyle hızlı büyüme ve kriz dönemlerin birbirinin yerini almasıyla gelişeceğini bu kitaptan çıkarılacak en yalın ders olarak bir kenara yazalım.

Şimdi, Bölüm 22'de Türkiye'nin krizlerine girmeden önce yaptığımız metodolojik uyarıyı son kırk yılın krizleri üzerinde yaptığımız ampirik tartışmadan sonra test edelim. Metodolojik tartışmamızın ana noktası, Marksist kriz teorisinin en yalın biçimi olan kâr oranının düşüş eğilimi (KODE) yasasına dayalı açıklamanın bir bütün olarak dünya ekonomisi için geçerli olduğu, tekil ekonomilerin krizlerinin incelenmesinde bunun ancak belirli krizler için geçerli olabileceği, her durumda açıklamanın buraya dayandırılamayacağı idi. 1977-81, 1994, 1999-2001 ve 2008-2009 krizlerinin her birinin ardında yatan dinamiklere ve aldıkları biçimlere baktığımızda bu metodolojik yaklaşımın doğrulandığını görüyoruz.

Bu krizlerin hepsinde üretim, yatırım ve kapasite kullanımı geriler ve işsizlik artmakla birlikte, ekonomideki bu sarsıntının ardında yatan her zaman doğrudan doğruya üretimden gelen dinamikler değil. Hızla hatırlayacak olursak, 1977-81 krizi çok ağır bir ödemeler dengesi sorunundan ve dış borçtan, 1994 ve 1999-2001 krizleri bankacılık sistemindeki sarsıntılardan ve dış finansman zorluklarından doğarken, 2008-2009 krizi doğdoğru dünya ekonomisinin içine düştüğü krizden (hem sermaye akımlarının durması, hem ihracat pazarlarının daralması kanallarından) kaynaklanmıştır. Demek ki, ilk üç krizde dış ödemeler dengesi belirleyici rol oynamıştır. Ayrıca dörtlünün

orta ikilisi birer bankacılık krizidir. Üretimin kendi mantığıyla bir daralma yaşadığı sonucunu çıkarabileceğimiz tek kriz ise 1994'tür. Bu krize gelişte üretimin ve yatırımın neden çevrimsel bir gelişme gösterdiği ise henüz açıklanmış bir şey değildir. Toplam olarak baktığımızda denebilir ki, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisinin çelişkilerinin doğrudan ifadesi olan zaaflarının dışında esas Aşil topuğu dış denge sorunudur. Buna en azından iki krizde banka sisteminin zaafları eklenmiştir.

Kapitalist krizlerin hem sermaye birikimi süreci içinde birbirlerini dönemsel olarak izleyen tıkanma ve yenilenme evreleri olduğunu, yani bir bakıma yeknesak bir tekerrür sürecini içerdiklerini, ama hem de her birinin kapitalist ekonominin (dünya, bölge, ülke vb.) o gelişme evresinde birikmiş olan bütün ekonomik çelişkilerini ve bu arada en hassas ve belirleyici olanları ortaya çıkartmak ve çözmek zorunda kalmak bakımından her birinin özgün olduğunu bu kitap boyunca vurguladık. Şimdi de, bu metodolojik bilginin ışığında, son kırk yılda Türkiye'nin yaşadığı krizlerin hangi çelişkilerin ifadesi ve ürünü olduğunu ve bu çelişkilere nasıl çözümler getirdiklerini saptamaya girişelim.

1977-1981 krizi, değişik krizlerin bir sentezi olarak okunması gerekse de, belirleyici yönüyle **iç pazara dönük bir sermaye birikimi örüntüsünden dünya pazarıyla daha derinden bir bütünleşmeye dayanan bir örüntüye geçiş** yönündeki dinamik ve çelişkilerin uğrağı olmuştur. 1994 ve 1999-2001 krizleri dolaysız biçimde neoliberalizmin ve "küreselleşme"nin karakteristik çelişkilerinin damgasını taşımaktadır. Yaşanan esas olarak emek üretkenliği düzeyi dünya pazarında ancak sınırlı ölçüde rekabet edebilecek bir üretim sistemine yaslanan ulusal paranın her türlü kontrolden yoksun bırakılması (konvertibilite) sonucunda doğan çelişkilerdir. Serbestleştirilmiş bir finans sisteminin ekonomiyi dış finansmanın kaprislerine terk

etmesinin sancılarıdır. İlaveten, yine neoliberalizme bağlı olarak banka sisteminin laçkalaşmasının faturasının ödenmesidir. Bu yüzden, 1994 ve 2001 krizleri Türkiye'de asgari bir direnci olan bir banka sisteminin kurulmasının uğrakları olmuştur. Nihayet, 2008-2009 krizi ötekilerden dünya sisteminin dolaylı değil dolaysız etkisi altında ortaya çıkması bakımından ayrılır. Başka şekilde söylersek, 2008-2009 krizi Üçüncü Büyük Depresyonu'nun Türkiye ekonomisindeki dolaysız yansımasıdır. Çelişki uluslararası alandan dosdoğru aktarıldığı için çözülen herhangi bir sorun da yoktur. Öyleyse buradan ilginç bir sonuç doğuyor. Krizlerin sermaye açısından, kontrolü yitirmediği, iktidarı işçi sınıfına kaptırmadığı takdirde, hem sorun hem çözüm, hem tıkanıklık, hem açılım olduğunu vurgulamıştık. İnceleme dönemimizdeki dört krizden ilk üçü farklı sorunları çözmüşlerdir. Ama dördüncüsü sadece tıkanıklık, sadece sorun olarak ortaya çıkmış, herhangi bir soruna çözüm olamamıştır. Bunun nedeni basittir: Sorun dünya kapitalizminin bir sorunudur, Türkiye ölçeğinde çözülemez. Öyleyse, 2008-2009 krizi bütün krizler arasında en vahimidir, süresinden, derinliğinden, kapsayıcılığından vb. bağımsız olarak sadece yıkımdır. Haydi, Schumpeter'in terimleriyle ifade edelim: Sadece yıkımdır, yaratıcı yıkım değil!

Son bir nokta olarak, son kırk yılın krizlerinden çıkış için burjuvazinin benimsediği programlar üzerine kısaca bir noktaya değinmek yararlı olacaktır. 1977-1981 krizinden çıkışın ve onun ifadesi olduğu iç pazara dönük sermaye birikimi sürecinin tıkanıklığının aşılması için burjuvazi, esas olarak Turgut Özal'ın adıyla özdeşleşen[2] 24 Ocak programını bütün benliği

2 Siyasi kavrayış açısından 24 Ocak kararlarının siyasi sorumluluğunun, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Süleyman Demirel hükümetine ait olduğunu asla unutmamak gerekir. Amerikancı ve piyasacı Özal'a karşı halkçı demokrat Demirel efsanesi Türkiye tarihini yanlış okuma çabaları arasında mümtaz bir yere sahiptir.

ile benimsemiştir. 1994 krizi gündeme bu sefer Tansu Çiller'in adıyla anılan[3] 5 Nisan paketini getirmiştir. 5 Nisan paketinin önemi Türkiye tarihinin en kapsamlı özelleştirme paketi olmasından kaynaklanır. 2001 krizinin kurtarıcı olarak başa getirdiği Kemal Derviş ise "Ekonomiyi Güçlendirme Programı" olarak anılan bir paketle 2000'li yılların ekonomi politikası stratejisinin temellerini atmıştır.

Bu üç paket bir araya getirildiğinde Türkiye burjuvazisinin ekonomik alandaki programı elde edilmiş olur. Görüldüğü gibi burada AKP hükümetinin veya Tayyip Erdoğan-Ali Babacan-Mehmet Şimşek ekibinin herhangi bir katkısı yoktur. AKP'nin Türkiye'nin son yıllardaki ekonomik performansından kendine çok pay çıkarttığını biliyoruz. Zaten fena halde abartılmış olan bu performansın olumlu hanesine yazılmış olan ne varsa yukarıdaki üç programdan gelir. AKP ve kabineleri sadece uygulamacılardır. Doğrudur, Dünya Bankası-İMF odağından Türkiye'yi terbiye etmeye gönderilen Kemal Derviş'in sadık müritleri olmuşlardır. Ama o kadar.

3 Yine de siyasi amaçlar açısından bu paketin ardında bir koalisyon hükümeti olduğunu, Çiller'in ortağının kendine "sosyal demokrat" süsü veren merkez sol gelenekten SHP olduğunu, başbakan yardımcısının da Murat Karayalçın olduğunu hatırlamakta yarar var.

Sonuç

Sonuç

Şarlo L'si, Komünizmin K'si

Günümüzün Büyük Depresyonu ilk patlak verdiğinde, krizin hızla sona ereceğini sanan iktisatçılar ile toparlanmadan kuşkusu olmamakla birlikte resesyonun biraz daha uzun süreceğini düşünenler arasındaki tartışmada, ilkinin görüşü V harfi ile (ani ve hızlı düşüş ardından hızla toparlanma), ikincisinin görüşü ise U (biraz daha uzun bir resesyon, biraz daha geç bir toparlanma) harfi ile sembolize ediliyordu. Ayrıksı duranlar arasında örneğin Nouriel Roubini'nin "çifte dip" ("double dip", yani toparlanmayı ikinci bir resesyonun izlemesi) görüşü ise W harfi ile gösteriliyordu.[1] V'nin de U'nun da birer öngörü olarak iflas ettiği açıktır. Normal resesyonların etkisi en fazla bir-iki yıl hissedilirken, beşinci

1 Bu "çifte dip" teriminin Türkçesi'nin öyküsü biraz komik. İngilizcede dalmak, inmek, düşmek gibi anlamlar taşıyan "dip" sözcüğü, terimin Türkçesinde sanki İngilizcede kelime Türkçedeki ile aynı anlamı taşıyormuş gibi kullanılıyor. Tabii Roubini'ye, kendisinin amaçlamadığı bir şey söyletilmiş oluyor: Bu ikinci "dip"in (yani düşüşün) gerçekten Türkçedeki anlamıyla bir "dip" olduğunu Roubini belki de söylemiyor. Belki bir üçüncü ve daha derin düşüş de olabilir. Terimin daha doğru bir çevirisi örneğin, "çifte daralma", "çifte gerileme", haydi daha aslına yakın olacaksa "çifte düşüş" olabilirdi. Ama Türkçe literatürde "çifte dip" çok yaygın olarak kullanıldığından biz de galatı meşhur kuralınca onu kullanıyoruz.

yılını doldurmuş olan bu krizde gelişmiş ekonomilerin temel göstergelerinin hâlâ 2007 yılının düzeyine dönmemiş oluşu bunun en açık göstergesidir. W şimdiden gerçekleşmiştir. ABD henüz yeniden resesyona düşmemiş olmakla birlikte, gerek Avro bölgesi ekonomileri, gerekse Britanya "çifte dip" öngörüsüne uygun olarak yeniden resesyona girmişlerdir. Ne var ki, gerçekçi bir iktisatçı olarak yaptığı kötümser önerilerle son dönemde dikkatleri üzerine çeken, kimilerince "kâhin" olarak nitelenen, kendisi ise *Wall Street Journal* ile yaptığı bir görüşmede[2] Marx'ın "kehanetleri"ni öven Roubini'nin "çifte dip" öngörüsü doğru çıkmakla birlikte, anlamca çok derin değildir. Çünkü beraberinde şu soruyu getirir: Peki ya sonra? En azından düz bir okuma, Roubini'nin ikinci resesyondan sonra dünya ekonomisinin düze çıkacağını düşündüğü izlenimini uyandırabilir. Bu ise bizce gerçekliğe bütünüyle aykırı olur. Roubini'nin ikinci "dip" geçekleştikten sonra gelecek hakkında ne söyleyeceği şimdilik belirsizdir.

Biz Lehman Brothers'ın iflasıyla birlikte yaşanan çöküşün ertesinde, dünya ekonomisinin geleceği için V, U ya da W'nin hiç yeterli olmadığını ifade ederek, geleceği en iyi sembolize edecek harfin L olduğunu ileri sürmüştük. Yani düşüşün ardından uzun bir durgunluk. Durgunluğun uzun süreceğini vurgulamak için de Şarlo'nun uçları biraz havada pabuçlarını hatırlatarak bunun yatay bölümü uzun bir "Şarlo L'si" olacağını belirtmiştik.[3] Meğer bu düşüncemizi paylaşan pek güçlü bir müttefikimiz varmış! Bir zamanlar Dünya Bankası'nda

2 "Karl Marx was right", *Wall Street Journal*, 12 Ağustos 2012, http://online.wsj.com/video/68EE8F89-EC24-42F8-9B9D-47B510E473B0.html.

3 "V mi, U mu, Şarlo L'si mi?" *Mavi Defter*, 1 Mart 2009, http://www.mavidefter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=658:v-mi-u-mu-sarlo-lsi-mi&catid=55:sungursavran&Itemid=93. Aynı yazı bir kez de *Devrimci Marksizm* dergisinde (sayı 9, Mart 2009) yayınlandı. Ayrıca bkz. "Şarlo L'si", Radikal, 26 Haziran 2010.

Başkan Yardımcısı (ve ayrıca baş ekonomist) görevinde bulunmuş ve bu sayede "Nobel İktisat Ödülü" olarak anılan İsveç Merkez Bankası ödülüne layık görülmüş[4], ama daha sonra aniden "küreselleşme"nin ve neoliberal ana damarın bir eleştirmeni haline gelen Joseph Stiglitz'in kriz patlak verir vermez, Amerikan ekonomisinin geleceğinin en iyi L harfiyle temsil edilebileceğini yazdığını öğrenmiş bulunuyoruz.[5] Bunu keşfetmemizi olanaklı kılan ise, bu teşhisinde 2012 yılında da ısrar etmekte olduğunu ortaya koyan daha yeni bir demeci oldu.[6]

Roubini ve Stiglitz 2008'de içine girmiş olduğumuz krizin derinliğini erkenden teşhis eden burjuva iktisatçılarından. Solda daha çok saygı gören bir başka Nobel sahibi Paul Krugman krizin ağırlığını vurgulamakla birlikte bir süre kararsız kalmıştı. Bizim Şarlo L'si nitelememizi yaptığımız aşamada o henüz İMF terminolojisi olan "Büyük Resesyon"u kullanıyor, yine de yaşanan krizi Büyük Depresyon ile karşılaştırdığında dönemin bir "yarım Büyük Depresyon" olduğunu belirtiyordu.[7] Ne var ki, 2009 baharından itibaren doğan yanılsamalar ("yeşil filizler" tartışması hatırlansın) 2010 Mayıs'ında Yunan depremi ile sarsılınca, Krugman da aşikâr gerçeği teslim eden gerçekçi iktisatçılar kervanına katılarak içinden geçmekte olduğumuz dönemin "Üçüncü Depresyon" olduğunu teslim edecekti.[8]

4 Stiglitz'in Dünya Bankası'ndaki görevi 1997-2000 yılları arasına düşüyor. Nobel Ödülü'nü ise 2001'de alıyor!

5 Joseph Stiglitz, "Reversal of Fortune", *Vanity Fair*, Ekim 2008.

6 "Joseph Stiglitz's simple, 4-step plan to solving America's debt crisis", 10 Ağustos 2011, http://finance.yahoo.com/blogs/daily-ticker/joseph-stiglitz-simple-4-step-plan-solving-america-120134116.html. Stiglitz burada L biçimini alacak bir gelişmenin ABD ekonomisi için "en iyi senaryo" olduğunu söylüyor. Ayrıca, L harfinin Japonya'nın iki onyıldır yaşadığı duruma da işaret ettiğini belirtiyor. Yani Stiglitz en az bizim kadar ciddiye alıyor krizi.

7 Aktaran E. Ahmet Tonak, "Büyük Resesyon? Yarım Depresyon?", *BirGün*, 11 Nisan 2009.

8 Paul Krugman, "The Third Depression", *New York Times*, 27 Haziran 2010.

Yine de bu eğlenceli öyküler bize Marksist Büyük Depresyon tespiti ile burjuva iktisatçıların teşhisi arasındaki farkları unutturmamalı. Burjuva iktisatçıları böyle bir saptamayı ekonomik alanla sınırlı tutar, buradan teorik olarak temellendirilmiş siyasi, ideolojik vb. sonuçlar çıkarmazlar. Oysa bizim için, içine girilen dönem, karakteri gereği, toplumsal yaşamın ekonomi dışında kalan bütün öteki alanlarını da köklü olarak etkilemekle kalmaz. Büyük Depresyon'un nasıl bir çözüm ile sonuçlanacağı doğrudan doğruya sınıf mücadelelerinin ve politik gelişmelerin sonucu olarak belirlenir. Başka biçimde söyleyelim: Bir kez bir Büyük Depresyon dönemi başladığında, artık baskın unsur ekonomi değildir, politikadır.

İkincisi, onlar için kapitalizmin krizi çözmesi zor olabilir ama kapitalizm krizi şöyle ya da böyle çözecektir. Biz ise bu krizin kapitalizmin devrilmesiyle ve sosyalizmin kurulmasıyla sonuçlanabileceğini söylüyoruz.

Ölümüne bir mücadele başlamıştır. Ya burjuvazi işçi sınıfına, emekçilere, ezilenlere, gençliğe sefaleti dayatarak, muhtemelen ağır savaşlar yaşatarak, hatta insanlığı barbarca uygulamalara maruz bırakarak krizini çözecektir; ya da işçi sınıfı toplumun çoğunluğunu kendi etrafında toplayarak iktidarı eline alacak ve tarihsel olarak gününü tamamlamış, her hücresinden şiddet ve sefalet fışkırmaya başlayan kapitalist sistemi ortadan kaldıracaktır. Ara yol yoktur.

Bu böyle ise, işçi sınıfından, emekçilerden ve ezilenlerden yana olan herkes, olağan bir dönemde yaşamadığımızı, mücadelelerin sonucunda insanlığın, uygarlığın, hatta bütün canlıların ve gezegenin geleceğinin belirleneceğini fark ederek mücadelenin içine girmelidir. Son otuz yılı "devrimler çağı bitti" diye geçirenler, sınıf mücadelesine veda edenler, şimdi, Arap devrimleri ve Avrupa'nın güneyinde yaşanan sınıf mücadeleleri bu temelsiz tezlerini yerle bir edince, devrime deprem gibi,

sel gibi, tsunami gibi kendiliğinden olup bitecek bir şey gibi bakmaya başladılar. Hatta "tamam devrim olabilir, ama bakın başarılı olamıyor" gibilerden artçı bir savunma hattına çekildiler. Onlara, devrimlerin zafere kavuşmasının koşulunun işçi sınıfı karakteri taşıyan devrimci partiler ve bu partileri bir araya getiren bir devrimci Enternasyonal, bir dünya partisi olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Öyleyse beklemekle olmaz. İnsanlığı seven, bugünden tezi yok işçi sınıfının devrimci partisini inşa etme mücadelesine katılmalıdır. Şayet bu mücadele başarıya ulaşırsa, krizin geleceğini en iyi anlatacak harf K olacaktır. Komünizmin K'si.

21. yüzyıl, "Milenyum" edebiyatıyla, kapitalizmin şerefine patlatılan ideolojik havai fişeklerle karşılandı. Tarihin sonu ilan edilmişti. Sosyalizmin çöktüğü, geleceğin kapitalizmden başka seçenek içermediği yüksek sesle ilan edilmişti. Ama 2008'de, dünya finans piyasalarının kalbinde, Wall Street'te yaşanan sarsıntı, Lehman Brothers adlı yatırım bankasının çöküşü, kapitalizmi uçurumun eşiğine getirdi. "Tek geleceğimiz"in kendisi yok olmaya yüz tutmuştu!

Düzenin ekonomistleri bu olayı bir yol kazası, bir "küresel finansal kriz", geçici bir "düzeltme" olarak sundular. Marksistler ise bunun çabucak aşılabilecek bir sapma ya da salt bir "finansal kriz" olduğunu yadsıdılar. Daha ilk günden devasa bir ekonomik kriz ile karşı karşıya olduğumuzu belirttiler. Beş yıl sonra dünya ekonomisinin hâlâ içinde bulunduğu kırılgan durum kimin haklı olduğunu açıkça ortaya koyuyor.

Sungur Savran, bu kitabında, içinden geçmekte olduğumuz krizin kapitalist üretim tarzının tarihinde daha evvel sadece iki kez yaşanmış bir "Büyük Depresyon" (ya da "Buhran") olduğu tezini işliyor. Bütün büyük depresyonlar gibi, bu Üçüncü Büyük Depresyon da ekonomide başlıyor, ama ekonomide bitmiyor. Savran'a göre, kapitalizmin gelişmesinde yeni bir dönem açılmıştır. Bu dönem, dünya çapında büyük siyasi, ideolojik ve askerî altüst oluşlara zemin hazırlıyor. Bir taraftan sınıf mücadelelerinin ve devrimci atakların, bir taraftan da faşizmin ve başka türden gericiliklerin yükseleceği bir dönemdir. Güney Avrupa ülkelerinde ve Arap dünyasında yaşanan büyük kitlesel mücadele ve devrimlerde olduğu gibi, Türkiye'de "Gezi Parkı" adıyla anılan halk isyanının arka planında da bu dinamik vardır.

Savran, "kapitalizmdir, krizini aşar" türü bir otomatizme karşı çıkıyor. 20. yüzyılın Büyük Depresyon'unda krizin aşılmasının yolunun Nazizm ve İkinci Dünya Savaşı olduğunu hatırlatıyor. Bugün de ya kapitalizm yıkılacaktır, ya da insanlık bir kez daha barbarlık tehlikesiyle yüz yüze gelecektir.

18 TL. KDV DAHİL
ISBN: 978-605-4836-50-5

Yordam Kitap